

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Видомир М. Обрадовић

**ПРИРОДНЕ И АНТРОПОГЕНЕ
ВРИЈЕДНОСТИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА
ТУРИЗМА НА ПРИМЈЕРУ РЕГИЈЕ БИРАЧ**

докторска дисертација

Београд, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

Vidomir M. Obradovic

NATURAL AND ANTHROPOGENIC
VALUES IN TOURISM DEVELOPMENT
ON BIRAC REGION EXAMPLE

Doctoral Disertation

Belgrade, 2013

Ментор:

Проф. др Стеван М. Станковић, професор емеритус
Универзитет у Београду - Географски факултет

Чланови комисије:

1. Проф. др Стеван М. Станковић, професор емеритус
Универзитет у Београду - Географски факултет

---

2. Проф. др Драгутин Тошић, редовни професор
Универзитет у Београду - Географски факултет

---

3. Проф. др Рајко Гњато, редовни професор
Универзитет у Бањалуци – Природно-математички факултет
Одсек за географију

Датум одбране докторске дисертације:

_____, 2013. г. Београд

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани _____

Број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

_____
_____

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у цјелини ни у дијеловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 2.

**Изјава о истовјетности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истовјетна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и мјесто рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дјело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство - некомерцијално - без прераде
4. Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима
5. Ауторство - без прераде
6. Ауторство - дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Резиме

Регија Бирач представља сложену цјелину која се одликује различитим природним закономјерностима и антропогеним утицајима. Бирач чини административно уоквирени простор седам општина у просторном систему потенцијалних и дијелом активираних природних и антропогених туристичких вриједности.

Кључна слабост развоја туризма у организационом смислу јесте недостатак одговарајуће институционалне инфраструктуре. Туристичке организације републике, регије и општина, треба да стварају системска оперативна рјешења за реализацију потенцијалних могућности у регионалном, међурегионалном и ширем простору.

Материјалну базу као битан елемент туристичког развоја треба унапређивати побољшањем квалитета туристичко-угоститељских капацитета кроз плански концепт обнове и осавремењивања смјештајних капацитета и изградње нових који могу задовољити потребе и захтјеве туристичке потражње.

Општинама Бирча недостаје инвентаризација и категоризација приватног смјештаја, гдје би се на бази збирних података могла направити квалитетна понуда смјештаја у кућној радиности.

Развој туризма подразумијева усаглашавање одрживог модела економског развоја, усаглашен развој са осталим корисницима простора на основу планске просторне организације и уважавање еколошких стандарда.

Транзитни туризам је посебан вид туризма којем се у Бирчу треба посветити већа пажња због све веће мобилности туриста да се удобније и брже крећу, потребно је удовољити њиховим захтјевима и на путу до крајњег одредишта.

Туристичка пропаганда и други видови медијског представљања су битан сегмент укупног туристичког развоја и комуникације са становништвом и потенцијалним туристима. Израдњом јединствене туристичке карте за регију Бирач и осталим пропагандним материјалом обогатило би се презентовање овог простора. Значајна је и улога медија која се односи на развијање еколошке културе и односа становништва према културном наслеђу.

Поштујући савремене еколошке стандарде створени су услови да се у складу са локалним еколошким плановима може рачунати на битне перспективе за развој еко-туризма који своју афирмацију стиче као комплементарни сегмент са другим гранама, а посебно са етно-туризмом.

Туризам као дјелатност у Бирчу треба посматрати као значајну привредну грану која са основама природних и антропогених вриједности овај геопростор издваја ван локалних и регионалних оквира са тенденцијом постепеног примања одлика туристичке регије.

Стратегијом развоја туризма су дате смјернице и регионалног развоја туризма гдје регионални развој треба да буде заснован на принципима интегралног развоја туризма и комплементарних дјелатности, као чинилаца укупног привредног и друштвеног развоја, одрживог развоја туризма, спровођења јединствених стандарда за пружање услуга у туризму, уз ефикасно коришћење туристичких простора и туристичких вриједности.

Финансирање развоја туризма и туристичке инфраструктуре је питање којем треба системски прилазити не само из извора локалне заједнице него му је потребно дати шири друштвени значај. Улога државних институција треба да се своди на израду опште планске документације од републичког и регионалног значаја и на финансирање детаљних планова на локалном нивоу и пројеката који су интересантни и за међународне инвеститоре. На тај начин би се створили услови за економску и социјалну трансформацију регије.

У зависности од потребе туристичког простора, долази се до специјализованих туристичких кадрова, који треба да на правилан начин третирају простор и да га адекватно представе туристичкој потражњи.

Туристички развој би требало базирати на видовима туризма који се сврставају у укупне развојне основе регије и чине је препознатљивом. Организациони оквири треба да се базирају на принципима усклађивања са тржишним захтјевима и принципима одрживог планског развоја.

Кључне ријечи: Бирач, туризам и туристичка регија, природне и антропогене вриједности, туристичка валоризација, одрживи развој, регионална организација, екологија.

Summary

The region of Birac is a complex unity which is specific for its different natural regularities and anthropogenic influences. Birac is consistent of seven administratively connected municipalities within territorial system of potential and partly activated natural and anthropogenic tourist assets.

The key of underdeveloped tourism, concerning organization, lies in the lack of suitable institutional infrastructure. The republic, regional and municipality tourist organizations need to provide a systematic and workable solution to realization of potential possibilities in regional, interregional and wider area.

The material base, as important element of tourist development, needs to be improved by making better tourist offer using planed concept of renovation and improvement of accommodation capacities as well as building new ones which can satisfy all the needs of tourist requirements.

Every municipality lacks inventory and categorization of private accommodation, where, using the base of summarized data, we could provide a high-quality accommodation offer in the households.

The development of tourism implies adjustment of sustainable model of economic development, coordinated development with the inhabitants of the area based on a planed organization of the space usage in compliance with ecological standards.

Transit Tourism is a special type of tourism to whom in the Birac region should be granted more attention because of the growing mobility of tourists, in order to provide the tourists with better and more comfortable accommodation on their way to their destinations.

Tourist propaganda as well as other means of media attention is a very important part of overall tourist development and communication with the citizens and potential tourists. Making the unique tourist map for the Birac region as well as using other propaganda material would improve presentation of this area. The role of the media is also important for developing ecological culture and public's attitude toward cultural heritage.

Based on the local ecological planes, by complying the modern ecological standards the conditions that we can rely on important perspectives for development of

eco-tourism, that gets its affirmation as a complementary part along with the other branches, and especially ethic-tourism, are made.

Tourism in Birac region should be treated as an important part of economy, which with its natural and anthropogenic assets puts this geographical area out of its local and regional frames, providing the tendency for gradual development of it into tourist region.

The strategy for tourism development gives us the guidelines for regional development, where the regional development should be based on the principles of integral tourism development and its complementary parts, as factors of overall economic and social development, sustainable tourism development, conducting the unique standards for providing tourism services, with effective usage of tourist area and assets.

The financing of tourism development and its infrastructure is a matter which should be systematically addressed, not only relying on the local community sources, but it should be given a wider social meaning. The role of the republic institutions should be brought down to making of general planning documentation of republic and regional importance as well as on financing the detail plans on the local level and projects which are interesting for the foreign investors as well. This way the conditions for economic and social transformation of the region would be made.

Depending on a tourist demand there is also a demand for specialized workforce, which should properly treat the tourist area and present it adequately to the tourists.

The tourist development should be based on the tourist branches which are lined up in overall developing aspects of region thus making it recognizable. Organizational frames should be based on the principles of modulating according the market demands and the principles of sustainable planed development.

The key words: Birac, tourism and tourist region, natural and anthropogenic assets, tourist valorization, sustainable development, regional organization, ecology.

САДРЖАЈ

Резиме

Summary

Преглед табела, карата, цртежа, дијаграма и графикона

ПРЕДГОВОР.....	1
УВОД.....	2
ПРОБЛЕМИ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА.....	4
ЦИЉ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА.....	5
РАДНА ХИПОТЕЗА.....	6
НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА.....	6
ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА.....	7
ПОЛОЖАЈ КАО ТУРИСТИЧКА ВРИЈЕДНОСТ.....	10
-Географски положај	10
-Туристичко-географски положај	13
-Саобраћајни положај	15
-Функционални положај	20
ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ.....	22
-Геоморфолошке туристичке вриједности.....	22
-Основне геолошке одлике Бирча.....	27
-Клима као туристичка вриједност.....	31
-Температура ваздуха.....	34
-Влажност ваздуха и облачност.....	39
-Падавине.....	40
-Вјетрови.....	43
-Хидрографске туристичке вриједности.....	45
-Биљни и животињски свијет као туристичка вриједност.....	55

АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ.....	67
-Археолошке туристичке вриједности.....	67
-Музеји и споменици.....	80
-Стећци и богумили.....	87
-Средњовјекони манастири и градови.....	98
-Етнографске туристичке вриједности.....	117
-Умјетничке туристичке вриједности.....	143
-Амбијенталне туристичке вриједности.....	152
-Туристичке манифестације.....	155
СТАЊЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ.....	161
-Законом заштићени природни простори.....	162
-Законом заштићена културна добра.....	163
- Позитивни утицај туризма.....	164
- Негативни утицај туризма.....	166
-Конфликти и комплементарност.....	168
-Мјере заштите и унапређења животне средине.....	168
ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	
БИРЧА.....	172
-Историјски преглед.....	172
-Становништво и туризам.....	184
-Привреда и туризам.....	188
-Деаграризација и урбанизација.....	191
-Систем насеља и њихове гравитационе зоне.....	193
-Државна и локална организација туризма.....	196
МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА.....	201
-Саобраћајна инфраструктура.....	201

-Смјештајни и угоститељски капацитети.....	208
-Материјална основа туристичких агенција.....	213

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПОСТОЈЕЋИХ

ВРИЈЕДНОСТИ.....	215
-Савремени приступ планирању туризма.....	217
-Задаци просторног планирања туризма.....	220
-Поступност у просторном планирању туризма.....	224
-Прекогранична сарадња.....	228

МЈЕСТО ТУРИЗМА У ДРУШТВЕНИМ И

ЕКОНОМСКИМ ОКВИРИМА БИРЧА.....	230
ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА.....	234
ЗАКЉУЧАК.....	240
ЛИТЕРАТУРА.....	248
ПРИЛОЗИ.....	256
Биографија аутора.....	269

Списак табела

Табела 1. Магистрални путеви у регији Бирач

Табела 2. Регионални путеви у регији Бирач

Табела 3. Основни подаци за ловишта по општинама у Бирчу

Табела 3. Климатолошки низ за Тузлу, август 1961–1990. г.

Табела 4. Некадашње метеоролошке станице регије Бирач

Табела 5. Просјечна годишња температура (°C) за Власеницу (1961–1990)

Табела 6. Просјечне вриједности температура ваздуха Јавор – Игришта (°C)

Табела 7. Средња мјесечна и средња годишња температура у °C 1971–1991. г.
за Сребреницу

Табела 8. Средња мјесечна и средња годишња температура у °C 1971–1991. г. за
планину Сушицу

Табела 9. Просјечна годишња влажност ваздуха и облачност за десетогодишњи
период 1970–1980. г. за Власеницу

Табела 10. Просјечна годишња сума падавина за Власеницу за низ од 1961-1990. г.

Табела 11. Учесталост вјетрова по правцу, средњој јачини за Власеницу за период
1957–1973. г.

Табела 12. Средњомјесечни и годишњи протицаји Дрине код Бајине Баште и
Скелана у m³/s за период 1946–1956. г.

Табела 13. Просјечан годишњи водостај Дрине

Табела 14. Бања Губер, протицај у литрима у 1 минути

Табела 15. Хемијске карактеристике минералне воде Кисељак

Табела 16. Основни подаци за ловишта по општинама у Бирчу

Табела 17. Основни подаци за ловну дивљач по општинама

Табела 18. Основни подаци за ловно-техничке објекте по општинама

Табела 19. Риболовна друштва регије Бирча

Табела 20. Природне туристичке вриједности Бирча

Табела 21. Оцјена туристичке посјећености антропогеним туристичким вриједно-
стима Бирча

Табела 22. Површина и демографски показатељи за општине регије Бирач

Табела 23. Природно кретање становништва по општинама Бирча

- Табела 24. Стање комуникационих система у РЈ Зворник – фиксна телефонија
- Табела 25. Структура комуникационих система РЈ Зворник – фиксна телефонија
- Табела 26. Општинска структура БТС, РЈ Зворник – фиксна телефонија
- Табела 27. Процент ваздушне и подземне мреже – секундар за главне смјерове у Бирчу
- Табела 28. Ноћење туриста из Републике Србије за период 2001–2002. г. и укупан број ноћења страних и домаћих туриста у Републици Српској
- Табела 29. Стећци општине Братунац
- Табела 30. Стећци општине Власеница
- Табела 31. Стећци општине Зворник
- Табела 32. Стећци општине Милићи
- Табела 33. Стећци општине Сребреница
- Табела 34. Стећци општине Шековићи
- Табела 35. Стећци општине Осмаци
- Табела 36. Збирна табела стећака за општине регије Бирач

Списак карата

- Карта 1. Положај Бирча у оквиру административних граница Републике Српске
- Карта 2. Нодално-функционална карта Бирча
- Карта 3. Ауто-карта Бирча и околине
- Карта 4. Општине регије Бирач
- Карта 5. Хипсометријска карта Бирча
- Карта 6. Геолошка карта регије Бирач
- Карта 7. Типови климе у Босни и Херцеговини
- Карта 8. Просторна дистрибуција средње годишње температуре ваздуха БиХ,
- Карта 9. Просторна дистрибуција средње годишње количине падавина у БиХ
- Карта 10. Еколошко-вегетацијска рејонизација БиХ
- Карта 11. Шумска вегетација регије Бирач
- Карта 12. Саобраћајна телекомуникациона повезаност, Радна јединица Зворник
- Карта 13. Туристичке регије Републике Српске

Списак цртежа

- Цртеж 1. Спомен на част Луцију Домицију Еросу
- Цртеж 2. Дио археолошких ископина, резултати истраживања Едварда Ворличека
- Цртеж 3. Град Домавија
- Цртеж 4. Грчки надгробни споменик из Биљаче код Сребренице
- Цртеж 5. База почасног споменика царице Јулије Мамеје, мајке цара Севера
Александра, Градина код Сребренице
- Цртеж 6. Ара из Скелана, завјетована богу Јупитеру
- Цртеж 7. Рељефи са надгробних споменика у Скеланима
- Цртеж 8. Ара из Лијешћа код Скелана посвећена култу бога Марса
- Цртеж 9. Глорис цркве I. у Скеланима, у F одјељену су пронађени споменици
- Цртеж 10. Брадва са Косоваче
- Цртеж 11. Стећак златара Дивца и његове супруге
- Цртеж 12. Двопојасни портрет у дворишту манастира Сасе
- Цртеж 13. Средњовјековни град Зворник
- Цртеж 14. Мозаик са приказом портика у Домавије
- Цртеж 15. Гробница из Скелана

Списак фотографија

- Фотографија 1. Бигровите пречаге и каде на Врељанској ријеци
- Фотографија 2. Детаљ из Врељанске пећине
- Фотографија 3. Вацетинска пећина,
- Фотографија 4. Кањон ријеке Лукавице
- Фотографија 5. Нека од лежишта неметала у Бирчу
- Фотографија 6. Слапови на ријеци Врело
- Фотографија 7. Кањон Дрињаче
- Фотографија 8. Студенти географије са Пала на теренској настави у селу Врело
- Фотографија 9. Црни Губер
- Фотографија 10. Мали Губер
- Фотографија 11. Вотивна бронзана рука из Саса

- Фотографија 12. Откривање римског мозаика у Скеланима
- Фотографија 13. Саркофаг из Дардагана
- Фотографија 14. Римски споменик из Подцрквине на Рудиштима код Власенице
- Фотографија 15. Археолошки експонати из Склана
- Фотографија 16. Зграда музејске збирке у Зворнику
- Фотографија 17. Спомен-чесма „Ружина вода” на Хан Погледу
- Фотографија 18. Спомен-обилежје шумадијским другопозивцима
- Фотографија 19. Споменик „Устаник” у Власеници
- Фотографија 20. Спомен-обилежје у Папраћи
- Фотографија 21. Меморијални ансамбл у Зворнику
- Фотографија 22. Стећак из Зворника
- Фотографија 23. Конак манастира Ловнице
- Фотографија 24. Манастир Папраћа
- Фотографија 25. Двопојасни портрет у дворишту манастира Сасе
- Фотографија 26. Манастир Сасе
- Фотографија 27. Средњовјековни град Зворник
- Фотографија 28. Храм Св. Петке Трнове на Кула граду у Зворнику
- Фотографија 29. Воденица на ријеци Лукавици
- Фотографија 30. Самарица, Дебело брдо, Власеница
- Фотографија 31. Народна ношња из Осата
- Фотографија 32. Мозаици из Склана
- Фотографија 33. Култни рељеф Митре, Дардагани, Зворник
- Фотографија 34. Стећак, Мишари, Власеница
- Фотографија 35. Богородица са Христом, Улазак Исуса Христа у Јерусалим...
- Фотографија 36. Небеска литургија, Манастир Ловница
- Фотографија 37. Андрашева вила, некада и сада
- Фотографија 38. Такмичари на Зворничком језеру
- Фотографија 39. Видовдански сабор у Зворнику
- Фотографија 40. Обала ријеке Дрине након поплаве 2010. г.
- Фотографија 41. Депонија смећа уз ријеку Дрињачу код Шековића
- Фотографија 42. Јаловина рудника Сасе
- Фотографија 43. Омладински камп на Јаворовој пољани

Списак дијаграма и графикана

Дијаграм 1. Дужина магистралног пута М 19 по општинама у km и % 2011.

Графикон 1. Просјечна годишња температура, висински појасеви, Јавор–Игришта

Графикон 2. Ружа вјетрова за Власеницу, учесталост вјетрова

Графикон 3. Просјечан годишњи водостај на ријеци Дрине

Графикон 4. Државна и локална организација туризма у Републици Српској

Графикон 5. Организација туристичких агенција у БиХ и Републици Српској

ПРЕДГОВОР

Бирач представља сложену цјелину гдје се манифестују различити природни и антропогени утицаји. Досадашњи радови су углавном третирали општинске центре без њиховог регионалног повезивања. На основу теренских истраживања и теоријских анализа дат је историјски пресјек и приказ данашњег стања и природних и антропогених вриједности и њихове функције у развоју туризма.

Скоро 20 година живим и радим у овом крају, па је и било логично да се у мени јави жеља за истраживањем ове регије.

Магистарски рад под називом „Економско-географске одлике општине Власеница са посебним освртом на развој туризма” и други радови које сам писао су ми дали мотив да се упустим у врло захтјеван научно-истраживачки рад и издвојим регију Бирач са својим специфичностима у оквиру туристичких вриједности и њихове валоризације. Почеци теренских истраживања, првенствено туристичких вриједности, на овом простору везани су за почетак деведесетих година од када сам се и професионално почео бавити туризмом и континуирано наставио све до данас. Поред тога приликом израде докторске тезе под називом „Природне и антропогене вриједности у функцији развоја туризма на примјеру регије Бирач” користио сам распо-ложиву литературу и статистичку документацију гдје сам издвојио регију Бирач као регију у стварању која треба да добије значајније мјесто у развоју туризма и укупног економског развоја .

Свим особама које су ми помогле у обликовању овог рада, најтоплије се захваљујем.

Власеница, _____ 2013. године

Аутор

УВОД

Бирач се налази у средњем Подрињу, у источном дијелу Републике Српске и Босне и Херцеговине. У најновијим друштвено-политичким и економским условима успостављају се и развијају нови просторно-функционални односи и административно-територијална подјела. Током грађанског рата настају нове административно-територијалне јединице које добијају статус општина 1992. године: Милићи и Осмаци, а Скелани постају општина 1992. г. да би статус општине изгубили 2000. г. Имајући у виду природне и друштвене потенцијале, у процесу економско-географске валоризације ове регије и њеног окружења новонастале околности доводе до формирања заједнице општина регије Бирач у чији састав улазе: Зворник, Братунац, Сребреница, Шековићи, Милићи, Власеница и Осмаци. Та административно-територијална цјелина условила је да се и у природно-географском смислу ова регија посебно издвоји и као природно-географска цјелина. Ако прихватимо чињеницу да је то регија у стварању, првенствено са становишта привредног развоја, туристичке вриједности и развој туризма би могли добити значајно мјесто у укупном економском развоју Бирча. Туристичка привреда се данас оцјењује као важна компонента привредног и друштвеног развоја, са важним учешћем у економском развоју и стварању значајних економских ефеката. Основни разлози континуираног развоја туризма уско су повезани са карактером и степеном развоја производних односа, односно са развојем материјалне и духовне сфере људског друштва. С тим у вези треба имати у виду да се Република Српска и БиХ, као и земље у региону, налазе управо у периоду транзиције друштвеног и економског живота и рада.

Туристичке потенцијале Бирча посматрамо у његовом регионалном окружењу, имајући у виду њихово функционисање, планирање, унапређење и организацију простора. На тај начин ће се добити потпунији и детаљнији увид у могућности туристичке валоризације регије Бирач. Валоризацијом туристичких вриједности овог геопростора дошло би до стварања повољнијег привредног амбијента и бржег развоја туристичке привреде. У прилог томе иду повољности природно-географских компоненти (рељефне, климатске, хидролошке, биогеографске). Са повољним природним условима прожимају се антропогене вриједности, као што

су: археолошке туристичке вриједности, етнографске туристичке вриједности, амбијенталне туристичке вриједности, ловни и риболовни туризам, спортско-рекреативни и излетнички туризам, планинарење и алпинизам...

Као најважније недовољно искоришћене природне туристичке вриједности које би се могле побољшати, унаприједити и значајно учествовати у туристичкој понуди издвајају се: Ски-центар Игришта, развој спортског туризма у виду висинских припрема спортиста и стварање предуслова за ваздушне бање, бања Домавија и бања Козлук, спортови на ријечи Дрини и Зворничком језеру, ловни и риболовни туризам на значајном дијелу регије, скупљање љекобиља и гљиварење...

Планинарење, алпинизам и спелеолошке активности су дјелимично у функцији на већ маркираним трансверзалама и лоцираним тачкама из ове области туризма. При развоју природних туристичких вриједности врло битна компонента је и еколошка заштита природне средине, а посебно изворишта питке и здраве воде, биљног и животињског свијета и ваздуха.

У туристичкој афирмацији антропогених вриједности неопходно је дефинисати приоритете и њихов начин валоризације. Као основе ових вриједности се издвајају археолошки локалитети Сребренице и Склана, илирске градине и богумилске некрополе, средњовјековни градови и манастири, споменици из ослободилачких ратова и амбијенталне грађевине у Бирчу. Неке од ових вриједности је потребно већом пропагандном активношћу уврстити у туристичку понуду, у првом реду старе римске градове: Domaviju (Сребреница) и Municipium Malvesiatium (Склани), средњовјековне градове и манастирске комплексе (Зворник, Кушлат, Сребреник, Веледин...), манастире Ловница, Папраћа и Сасе... Треба имати у виду и богату етнологску основу са још увијек сачуваном сеоском и градском архитектуром, фолклором, народним обичајима, гастрономијом...

Са становишта афирмације природних и антропогених вриједности регије Биач и развоја туризма уочавају се ограничавајући фактори, међу којима се истичу проблеми отежане саобраћајне повезаности, приступ тржишту и укупне тржишне интеграције.

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Проблеми и предмет истраживања овог рада су дефинисани насловом теме. Природне и антропогене вриједности регије Бинач треба посматрати кроз трансформацију туристичких ресурса за потребе туристичког коришћења. На тај начин добијамо туристичке вриједности које могу бити важан сегмент будућег одрживог развоја овог геопростора. Просторни оквир рада се односи на административну територију општина: Зворник, Братунац, Сребреница, Милићи, Власеница, Шекловићи и Осмаци, а временски оквир обухвата различите периоде који су имали утицај на данашњу слику природних и антропогених вриједности са посебним акцентом на крај осамдесетих и деведесете године прошлог вијека како би се компаративним методом идентификовале промјене изазване грађанским ратом и њихов утицај на прву деценију XXI вијека.

Дефинисањем просторног и временског оквира истраживања извршиће се анализа појединих природно-географских и друштвено-географских одлика битних са економско-географског аспекта, те ће се дати анализа туристичких вриједности са приједлозима њихове валоризације. Примјеном научно-истраживачке методологије у раду ће се разматрати природне и антропогене вриједности кроз хронолошки развој, при чему ће се на бази ранијих показатеља и најновијих процјена доћи до синтетичких закључака и поставки о могућности развоја туризма овог простора и представити и вриједности које нису познате туристичком тржишту. На основу тога моћи ће се закључити да у новом одређењу природних и антропогених вриједности и успостављеним друштвеним и економским условима, Бинач по својим предусловима има реалне шансе да туристичка активност постане једна од важнијих привредних и развојних дјелатности.

Као узрочник за ограничавајући туристички развој је стагнација регије и ширег окружења. Након Другог свјетског рата, а посебно седамдесетих и осамдесетих година ова регија је имала врло динамичан привредни развој у којем су се све општине издвајале по својим специфичностима и водећим привредним гранама у оквиру тих административних цјелина: Зворник „Бинач“ (прерада боксита), Милићи (експлоатација руде боксита), Сребреница (рудник олова и цинка у

Сасама), Братунац (производња, откуп и продаја дувана), Власеница (АЛПРО-фабрика алуминијских профила), Шековићи (Мермер-експлоатација и прерада мермера), обједињена текстилна индустрија Еластик (Власеница, Шековићи и Зворник), као и друга предузећа интегрисана у оквиру СОУР-а и ОУР-а (сложене и основне организације удруженог рада).

У току грађанског рата долази до привредног застоја и минималног функционисања привредних субјеката. Застој привредног развоја и рат условили су велике миграције сеоског становништва у градске општинске центре и веће центре Републике Српске, Србије и у иностранство. Управо демографски проблеми су најизраженији ограничавајући фактор туристичког развоја регије Бирач као и недостатак квалитетних смјештајних капацитета и стручних кадрова.

Без обзира што су општински центри повезани релативно добрим саобраћајницама, често су споредни путеви који воде до одређених туристичких садржаја лошег квалитета, што отежава туристичку валоризациу тих простора.

Привредни субјекти приликом одлагања јаловина из рудника и отпадних вода из фабрика нарушавају квалитет животне средине. Поред тога, неконтролисана експлоатација шума и неправилан однос према природи, доводи првенствено до опасности од загађивања изворишта питке воде и ваздуха.

ЦИЉ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Вишезначајни карактер истраживања и њихов циљ се манифестује кроз мултидисциплинарни приступ у рјешавање задате теме. У недостатку радова који третирају природне и антропогене вриједности и туризам конкретног геопростора, наметнут је један од суштинских циљева који се односи на разраду основних теоријских категорија и посебних методолошких поступака који могу послужити за рјешавање постављених проблема. Друго, у комплексу узрочно-последичних веза и односа између компонената природногеографске средине и економске надградње највише простора ће бити посвећено значају и развоју туризма и туристичке функције у Бирчу. Основни задаци истраживања везани су за комплексну анализу природних и антропогенних вриједности и њиховог значаја у функцији развоја туризма. Акцент истраживања усмјерен је на утврђивање међусобних де-

терминанти и диференцијација карактеристичних дијелова Бирча, подразумијевајући евалуацију развоја. На бази теренске опсервације и кабинетског рада, комбиновањем са другим научним методама, треба да се докаже да је туризам интердисциплинарна појава. Потребно је дати инвентаризацију и систематизацију природних и антропогених вриједности, размјештај и густину туристичких вриједности, врсте туристичких кретања, стање животне средине уз анализу појава и процеса који су настали развојем туризма.

РАДНА ХИПОТЕЗА

Природне и антропогене вриједности Бирча треба посматрати у његовом регионалном окружењу имајући у виду функционисање, планирање, унапређење и организацију простора. На тај начин ће се добити потпунији и детаљнији увид у могућности туристичког развоја. Валоризацијом туристичких потенцијала овог геопростора дошло би до стварања повољнијег привредног амбијента и бржег развоја туристичке привреде.

Класификацијом туристичких потенцијала на природне и антропогене, коришћењем јединствене типологије дошло би се до битних спознаја, а коришћењем научних метода и до могућих рјешења у развоју туризма. То је полазна претпоставка на основу емпиријских сазнања и истраживања дефинисаног простора.

НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Концепција научно-методолошких истраживања ће бити прилагођена изради и постизању основних циљева рада. Суштину методолошког приступа чини аналитичко-синтетичка метода, јер је неопходно извршити анализу природно-географских одлика и привредног развоја као друштвено-економског процеса с једне стране, и сумирати посебне или одвојене резултате, с друге стране. Како се ради о просторно-временским истраживањима картографско-графичка и статистичка метода су незаобилазне, посебно у интерпретацији аналитичких резултата. Статистичка документација је прикупљена у надлежним статистичким службама и агенцијама. Поред тога коришћене су и друге географске методе, као што су компа-

ративна, историјско-географска те метода генерализације. У погледу техника истраживања биће заступљено теренско истраживање и техника кабинетског рада.

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

Регија Бирач са својим природним и антропогеним специфичностима је била предмет интересовања многих истраживача. У ширем контексту мултидисциплинарног истраживања посебно се могу издвојити природне и антропогене вриједности које су се у већини истраживачких активности више изучавале као саставни дио других научних дисциплина које су имале за циљ шири привредни развој не улазећи у суштину појединих природних научних дисциплина. Овај геопростор је изучаван као дио већих макрорегионалних простора, при чему је регија Бирач третирана у функцији међурегионалне организације простора. Такође и мањи простори у оквиру ове регије су обрађивани, али у већини случајева се фокусирао на одређене сегменте природних и антропогених вриједности, као и на туристичке вриједности које су од значаја за одређене општинске центре или мање просторе.

На основу досадашњих истраживања и консултоване литературе долази се до сазнања да је ова регија као јединствен простор недовољно научно третиран и да због своје различитости простора даје могућност за нове научно-истраживачке радове.

Регија Бирач је најчешће била предмет истраживања географа, историчара, геолога, археолога, биолога, шумарских и пољопривредних стручњака, туризмолога, просторних планера...

Путописац Евлија Челебија описује мјеста у Бирчу: Нову Касабу, Кушлат, село Коњевићи (мјеста на путу од Милића ка Зворнику), стари град Зворник и зворничку тврђаву, касабу Козлук и Сребреницу (Челебија, 1967).

У првом Гласнику Земаљског музеја 1889. г. уредништво истиче у уводном тексту значај музеја за развој науке, културе и општег напретка друштва. Баш у том Гласнику се појављују и текстови који помињу и дијелове Бирча: *Предсједник антрополошког друштва у Бечу, госп. Барон Андријан Вербург, споменуо је у свом извјешћу положеном пред овогодишњом главном скупштином антроп. друштва 15. јануара такођер рад нашег земаљског музеја...*

...Ванредно су занимљива извјешћа дра. Трухелке о гробиштима на Гласинцу. Она се простиру од Сокоца до Кладња, Сребренице, Власенице... (Вербур, 1889: 93).

Због великог утицаја у научним достигнућима Земаљски музеј у Сарајеву представља збирку радова, у којима су по први пут дате научне анализе појединих простора БиХ, а самим тим и регије Бирач. Управо због тога неопходно је издвојити радове из области археологије, историје, географије становништва и насеља, етнологије, ботанике... Сви ти радови су полазне основе за студиозније упознавање ове регије, што ће се и показати у каснијим научно-истраживачким радовима. Аутори, који су предњачили по свом научном доприносу и радовима објављеним у Гласнику Земаљског музеја, а који између осталог, третирају и регију Бирач су: Ђиро Трухелка, Карло Пач, Вацлав Радимски, Томо Драгичевић, Ђурчић Вејсил, Вид Вулетић-Вукасовић, Теодор Филипеску, Милан Карановић, Димитрије Сергејевскиј, Ђоко Мазалић, Миленко Филиповић, Татомир Вукановић, Вељко Пашквалин, Милица Косорић, Астрида Бугарски...

Први рад са одликама географско-туристичког карактера је монографија Драгутина Ј. Дерока. Он са експедицијом сплавара „Друштва Фрушка Гора” пролази ријеку Дрину од Шћепан Поља до ушћа у Саву. Ово путовање дијели на 8 етапа. У шестој етапи описује Сребреницу, Домавију и Црни Губер, а у седмој Дрињачу и Зворник. Бавећи се основним природно-географским одликама, даје историографски приказ са акцентом на туристичке вриједности (Дероко, 1939).

У оквиру културно-историјског наслеђа из античког доба, старог и средњег вијека значајни су радови који су се бавили изучавањем археолошких локалитета, старих градова и тврђава, стећака, манастира, путева, мостова, етнологије и уопште средњовјековне босанске државе (Бешлагић, 1971, 1982, Баслер, 1972, Имамовић, 1977, 2002, Ковачевић, 1978, Чермошник, 1984).

Значајан допринос је рад Салиха Куленовића, који је у дјелу „*Етнологија сјевероисточне Босне*” обрадио и дио регије Бирач. На основу прикупљене грађе дао је историографски приказ насељавања, анализирао етнолошке одлике становништва и насеља, ношње, обичаје и вјеровања (Куленовић, 1995).

Регија Бирач са аспекта туристичке валоризације је обрађивана као дио већих регионалних или макрорегионалних цјелина или су пак обрађивани поједини

дијелови. Слободан Ристановић је обрађујући ријеку Дрину са притокама између осталог обрадио и дио природне и антропогене вриједности сливног подручја Дрине и дијелом обрадио и простор регије Бирач (Ристановић, 2000).

Зоран Ивановић је дао историографски приказ од доласка Аустроугарске па до Другог свјетског рата у књизи „Зворнички Споменар” (Ивановић, 2002). Алија Узуновић је у књизи „Зворник-хисторијска монографија” на основу дугогодишњег истраживања обрадио Зворник и његову околину. Хронолошким приказом развоја града и његове историје дао је низ значајних фундаменталних података који су од велике важности и за сагледавање туристичких, првенствено антропогенних вриједности (Узуновић, 2010).

У смислу туристичке валоризације Републике Српске и у њеним просторним оквирима и регије Бирач, обраду туристичких потенцијала дали су: Рајко Гњато, Горан Трбић, Драшко Маринковић, Обран Гњато и Миломир Лојовић у књизи *Република Српска-туристички потенцијали* (Гњато и др., 2005).

Пошто Бирач припада сливу Дрине, предмет је изучавања и аутора из Србије и Републике Српске. Као значајан научни допринос може се издвојити књига о ријеци Дрини. У овој књизи је дат мултидисциплинарни приказ ријеке Дрине (Група аутора - *Дрина*, 2005).

Аутори који су се баве духовно-историјским и туристичким истраживањима православних манастира Босне и Херцеговине су: Александар Ђурић, *Православни манастири у Босни и Херцеговини* (Ђурић, 2005) и *Манастир Ловница* (Шево, 1999).

Сенада Незировић је написала монографију Сребренице, *Туристички потенцијали Сребренице* (Незировић, 2008).

Као резултат археолошких истраживања из 2008. г. у Скеланима настао је Зборник радова чији су аутори дали научни допринос не само у археолошком смислу, него су се оријентисали и на то како овај простор уоквирити и дати му развојну економску и туристичку димензију. У том смислу у Зборнику су радови: *Туристички потенцијали за креирање радних мјеста кроз развој туризма, Антички споменици на Балкану, проблем њихове заштите и презентације-Скелани, Одрживи туризам и заштита културног наслеђа* (Зборник радова *Municipium malvesiatium Скелани, Сребреница*, 2009).

ПОЛОЖАЈ КАО ТУРИСТИЧКА ВРИЈЕДНОСТ

Географски положај Бирча.— Регија Бирач обухвата дио источне Босне уз средњи ток ријеке Дрине (средње Подриње). Име регије се везује за топоним „Бирач” који се сусреће на више мјеста, углавном као ороним (Горњи Бирач, Доњи Бирач, Велики Бирач, Мали Бирач, Подбирач...).

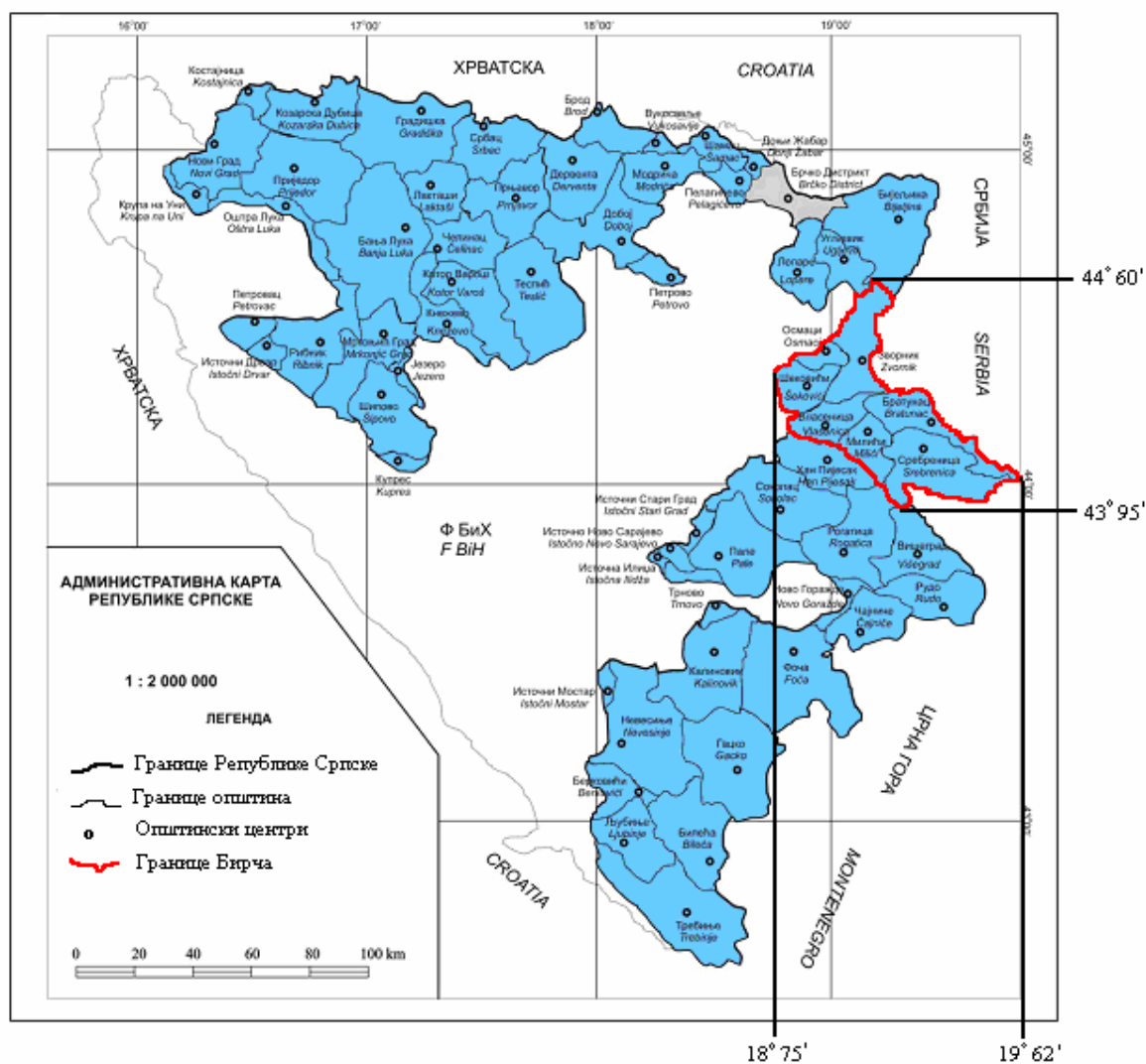
Ранијом географском регионализацијом Ј. Ђ. Марковић данашњу регију Бирач је сврстао највећим дијелом у регију Источне Босне. У оквиру те регије издвојени су мањи крајеви: Бирач (лијева страна слива Јадра) и Лудмер (десна и источна страна слива Јадра), Власеничко-сребренички крај (Марковић, 1970).

Примјењујући принцип физиономских разлика у географској стварности, који подразумева разноликости настале дјеловањем природних елемената и друштвених фактора, у БиХ се издвајају четири регионалне цјелине: сјеверна Босна, средња Босна, босанскохерцеговачки крш и ниска Херцеговина (Група аутора, *Енциклопедија Југославије - СР БиХ*, 1983: 61).

При оваквој регионализацији Бирач је припадао дијелу макрорегионалне цјелине перипанонског простора и регији сјевероисточне Босне. Бирач као географски појам не може се поистовијетити са просторним оквиром који се данас најчешће употребљава као засебна административна регионална цјелина.

Почетком грађанског рата (1992–1995) долази до стварања нових административно-политичких области као самосталних аутономних области (СаО Бирач, СаО Романија...), а након тога и до настанка нодално-функционалне регионализације.

Успостављањем другачијих војно-политичких и привредних токова, долази до стварања нових регија. У таквим околностима у оквиру регије Бирач се убрајају општине: Братунац, Власеница, Зворник, Милићи, Осмаци, Сребреница и Шековићи. Просторни гранични оквир ових општина и регије Бирач у природно географском смислу чине: на сјеверу југоисточни обронци планине Мајевице и Горња Спреча, на западу Соколина и Јаворник, на југу границу са Романијским платоом чини Јавор планина (вододјелницом планине Јавор) и Сушица и на југоистоку и истоку је ријека Дрина.

Карта 1. Положај Бирча у оквиру административних граница Републике Српске
Извор: Основа карте Статистички годишњак Републике Српске, 2011.

Административне општинске границе су на сјеверу са Бијељином и Угљевиком, на западу су општине Федерације БиХ (Тузла, Калесија, Живинице и Кладањ) и на југу Вишеград, Рогатица и Хан Пијесак.

Математичко географски положај је дефинисан најсјевернијом тачком у општини Зворник $44^{\circ} 60'$ сјеверне географске ширине, крајњом западном тачком у општини Шековићи $18^{\circ} 75'$ источне географске дужине, најјужнијом тачком у општини Сребреница $43^{\circ} 95'$ сјеверне географске ширине и најисточнијом тачка на ријеци Дрини у општини Сребреница $19^{\circ} 62'$ источне географске дужине.

Након завршетка грађанског рата на основу примијењених критерија нодално-функционалне регионализације (облик и величина територије, политичко-географске претпоставке укупног регионалног развоја, укупног броја и територијалног размјештаја становништва, мреже насеља и урбаних центара, функције главних урбаних центара, саобраћајне повезаности главних центара, природни ресурси и њихов значај у организацији геопростора) Бирач је сврстан у Сарајевско-зворничку регију (Гњато, Р., 1997: 5).

Карта 2. Нодално-функционална карта Бирча Извор: Основа карте СГРС, 2011.

При нодално-функционалној регионализацији у оквиру Сарајевско-зворничке регије издвојена су два центра (нодуса): тадашње Српско Сарајево (Источно Сарајево) и Зворник. При тој регионализацији Зворничка регија би одговарала данашњој регији Бирач.

У физичко-географском смислу Бирач је доминантна брдскопланинска регија. На југу и југоистоку регије је значајан број планинских врхова преко 1 000 m н. в. и највећим врхом Јавор планине Велики Жеп са 1537 m н. в. у пограничном појасу са Романијским платоом. Основна хипсометријска карактеристика је престање планинског југа у нижи простор побрђа и равница ка сјеверу са постепеним смањивањем надморских висина гдје преовладавају врхови од 400 до 600 m н. в. Нагнутоост терена је од југа ка сјеверу и још изражајнија од запада ка истоку па је и усмјереност ријечних токова ка истоку и ријечи Дрини, док незнатан број токова тече ка Семберији и ријечи Сави. Унутрашњост регије је испресијецана бројним планинским ријечним токовима и планинским потоцима. Уз Дрину као граничну ријеку на истоку из унутрашњости дотичу Дрињача у коју се улијевају: Тишча, Ловница, Зелени и Студени Јадар обједињени у Велики Јадар, затим мање ријеке као директне притоке Дрине (Бијела вода, Бујаковића ријека, Црвичка ријека, Каменица, Јошаничка ријека, Хоча, Сапна, Козлучка ријека, Тавна...). Између планина и брда се налазе благо заталасане висоравни које су великим дијелом под

шумом, а значајан дио заузимају пашњаци и оранице. Уз Дрину и Дрињачу су и типичне долине које су настале као алувијалне равни на којима су многа градска и сеоска насеља, а уз њих и пољопривредне површине. Црногорица (јела, смрча, бор) покрива веће планине Јавор и Сушицу, а мање планине и побрђа су углавном обрасли бјелогорицом (буква, храст, граб, јавор...). Главну саобраћајну комуникацију чини магистрални пут Сарајево–Београд, који од граничног прелаза Шепак до Хан Погледи пролази дуж цијеле регије, а са бочних страна му се прикључују остали путеви из општинских центара. На површини од 1 979 32 km² (8,09 % Републике Српске), живи 142 198 становника (9,66 % Републике Српске).

Туристичко-географски положај Бирча. – Да би се о регији Бинач расправљало са становишта туристичке регионализације и туристичко-географског положаја потребно је дефинисати појам туристичке регије. Дефинисање регије је неусаглашена појава код многих страних и домаћих аутора. Због тих различитости се и појам регије подређује циљевима истраживања. Тако Ф. Прикрул сматра да је туристичка регија простор у коме туристичке вриједности по своме квантитету и квалитету имају превагу над осталим природним и економским вриједностима, а туризам има, у односу на остале активности, доминантну позицију (Prikryl, 1971: 9).

М. Васовић (1979: 15) за географску регију између осталог сматра као простор са анорганским поријеклом (рељеф, тло, клима, воде), органским поријеклом (биљке, животиње, човјек као живо биће) и антропогеним поријеклом (утицај људског друштва у простору).

Посебна просторна категорије је туристичка регија. Према Блажевићу и Пепеонику (1979: 5) туристичко-географска регија је просторна цјелина у којој је туризам доминантна функција, а простор је посљедица те функције.

Ђ. Чомић (2002: 68) анализирајући ранија достигнућа страних и домаћих аутора о дефинисању туристичке регије даје значајне ставове о том проблему, при чему регију издваја као просторни систем са међусобно повезаним елементима у којем се одигравају одређени процеси, а резултат је унапријед дефинисани ефекат.

С. Станковић (2008: 251) сматра да треба уважавати елементе који карактеришу физиономију сваке туристичке регије (природне туристичке вриједности,

антропогене туристичке вриједности, саобраћај, угоститељство, смјештајни капацитети, спортски терени и објекти, традиција, кадрови, пропаганда...).

На посебан начин туристичком регионализацијом се бави група аутора при дефиницији туристичке регије. Фокусирају се на просторни оквир регије, њеног уситњавања и дефинисања дијелова туристичке регије. Они појашњавају појам туристичке зоне, туристичког мјеста, туристичког насеља и комплекса, туристичког локалитета, туристичког пункта... (Чомић, Јовић и др., 2008).

Регију Бирач треба посматрати као територијално и административно уоквирени простор седам општина са својим одликама и специфичностима сврстане у комплексни просторни систем потенцијалних и дијелом активираних природних и антропогених туристичких мотива. Међусобном интеракцијом између одређених дијелова регије и међусобно повезаних и зависних елемената долази до повезаности унутар регије и међурегионалних интеракција. Повезаност се манифестује као међуопштинска кретања становништва, роба, информација... Као последица тих кретања настаје и економска и социјална трансформација. Ова регија је комплексна категорија гдје је неопходно уважавање прожимања природних и антропогених елемената, па због тога и многа питања развоја ове регије нису само економског карактера. Размјештај основних туристичких мотива, њихова хомогеност и међузависност помажу нам да бар приближно одредимо границе туристичке регије и кретања туриста. У овој регији гранични простор има преображавајући карактер и постепено одлике регије се преображавају или ишчезавају.

Дефинишући туристичко-географски положај Бирча, може се закључити да је то регија са туристичким потенцијалима и повољним транзитним положајем, јер лежи на туристичком правцу од Панонског басена ка олимпијским планинама и Јадранском приморју. Без обзира на значајан број природних и антропогених туристичких вриједности, регију Бирач не можемо сматрати туристичком регијом јер не задовољава основни критеријум туристичке регионализације, тј. туризам није доминантна или обједињујућа дјелатност. Бирач је специфична, комплексна просторна цјелина која се разликује од сусједних регија, па се у том оквиру може говорити о регионалном развојном карактеру туризма. Неопходност територијалне организације овог простора намећу и савремени друштвено-економски процеси и потребе за приближно равномјерним развојем цијеле регије. Без обзира што

је Зворник највећи градски центар, он нема довољно изражен карактер главног центра са широким појасем утицаја на осталих шест општинских центара. Његов утицај се одражава кроз функционисање економских токова са осталим градским центрима и директним и индиректним утицајем на села у окружењу. На другој страни је изражен и међуопштински утицај и међуопштинска сарадња и међузависност. Због самих туристичких вриједности одређеног дијела регије и кретање туриста је условљено међуопштинском повезаношћу. Она се најбоље манифестује кроз одређене годишње периоде (туристичке сезоне). Ски-центар Игришта је доминантан у зимском периоду, ријека Дрина и Зворничко језеро у љетном периоду, док средњовјековни манастири и градови, археолошки локалитети и други туристички садржаји, билеже највећи број посјетилаца у прољећној и јесењој сезони, захваљујући првенствено ђачким екскурзијама.

Да би се удовољило потребама туриста, неопходна је боља афирмација и уређење већ постојећих туристичких садржаја, као и свођење на минимум негативног утицаја туризма на окружење. Потребно је препознавање природногеографских и друштвеногеографских фактора као индикатора развоја и њихово увођење у функцију развоја туризма у регију Бирач, која би на тај начин све више попримала елементе туристичке регије.

Саобраћајни положај Бирча. – Саобраћајни положај Бирча се манифестује кроз његову транзитну улогу између емитивних и рецептивних простора, односно међупросторне везе од унутрашњих континенталних простора Босне и Херцеговине, Србије и Хрватске ка Јадранском приморју. Грађански рат и постратни период условили су значајне промјене саобраћајних карактеристика и токова у овој регији. У новонасталим околностима долази до преусмјерења економских и културних токова што се одразило и на саобраћајну повезаност. Тузланска регија губи примат главног гравитационог центра шире међурегионалне повезаности, а саобраћајна кретања се усмјеравају ка Србији, Семберији и ужој међуопштинској повезаности унутар Бирча. Велики дио саобраћајне мреже чине друмски путеви, а незнатан дио су жељезнички и ријечни саобраћај на ријеци Дрини. Ратна разарања и период од 5 година неодржавања путева условили су да су све коловозне траке биле у врло лошем стању. Значајан дио тих путева је реконструисан и поправљен.

Великим дијелом је урађена саобраћајна и туристичка сигнализација и направљено низ објеката за опслуживање туриста и осталих учесника у саобраћају. Унапређење саобраћаја је везано и за локалне путеве али они немају већи значај за туристичка кретања. Дио локалних путева је асфалтиран, углавном ван стандарда савремених саобраћајница.

С обзиром на свој значај, квалитет коловозне траке и остале опслужујуће елементе, друмски путеве се сврставају у четири основне категорије: магистрални, регионални, локални и некатегорисани путеве.

Табела 1: Магистрални путеве у регији Бирач

Ознака пута	Релација	Дужина у km у Бирчу
М 19	Београд-Сарајево	81
М 4	Каракај-Тузла	18
М 19-2	Власеница-Сарајево	16
М 14-1	Шепак-Брчко	5

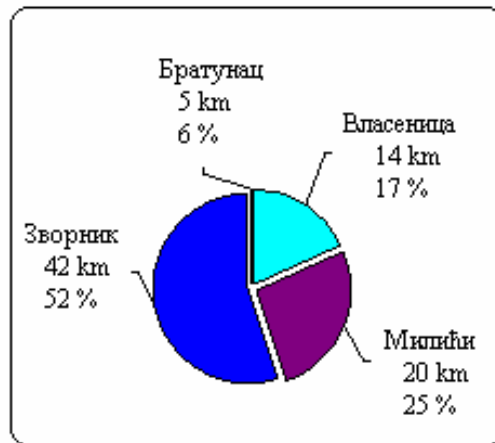
Извор: „Зворник путеве“, службена документација

Магистрални путеве Бирча (120 km) представљају кичму саобраћајне повезаности која чини везу са међународним и јавним путевима за повезивање главних привредних подручја регије са центрима у ширем окружењу. Магистрални пут М 19 (Београд-Сарајево) од Шепка до Хан Погледи представља најзначајнију саобраћајницу у дужини од 81 km и пролази кроз општинске центре Зворник, Милиће и Власеницу. Проласком кроз општинске центре овај пут је опремљен са пропратним садржајима за опслуживање пролазника. Хотели, мотели, ресторани, бензинске пумпе, аутобуске станице, разне продавнице, у функцији су задовољавања потреба туриста. Између општинских центара на атрактивним локацијама за одмор налазе се мотели, ресторани, бензинске пумпе, тржни центри... М 19 је веза са граничним прелазима за Србију на ријечи Дрини на Каракају и Шепку. Због велике фреквенције честе су гужве на овим прелазима јер и на једној и на другој страни је само по једана коловозна трака у једном смеру и један контролни пункт. Као видан недостатак на овом путу су етно и еко-садржаји гдје би туристи и оста-

ли пролазници били у прилици да упознају традиционалне одлике и гастрономију Бирча. Планина Јавор и превој Хан Поглед, завршни дио пута М 19, простор је гдје је неопходан мањи етно и еко-центар у којем би се могло презентовати сеоска грађевинска архитектура, традиционална сеоска кухиња, сушене пршуте и сушена овчетина (стеља или пастрма), млијечни производи (сир зарица, јомужни и варени кајмак), мед, љекобиље, ракије траварице, ткани и плетени предмети, везени материјали, народна ношња и етно-музика, ковани предмети (сачеви, котлићи), сувенири... Овакав етно и еко-центар би допринио и туристичкој афирмацији Ски-центра Игришта који се дијелом налази на овом путу.

У планском економском развоју регије, пут М 19 би требало да се реконструише у „брзи магистрални пут” како би се побољшали услови путовања и фреквенција саобраћаја. По подацима Јавног предузећа „Путеви Републике Српске” за 2005. г. овај пут има ниску искоришћеност протока возила, свега 6 %.

Са оваквим протоком магистрални пут нема економску оправданост осим стратешког републичког интереса да се очува ова регија од депопулације и стагнације привредног развоја и створе предуслови за будићи развој. Наставак пута М 19 од Шепка ка Београду чини саобраћајну везу са друмским чвориштем у Београду и ауто-путевима (Е 75 и Е 70) као и везу са великим бројем путева у Србији. Овај магистрални пут је најфункционалнији и најпрометнији пут, који чини везу и са жељезничким, авионским и ријечним саобраћајем у Београду као међународним саобраћајним чвориштем. Наставак пута М 19 од Хан Погледа ка Сарајеву чини везу са олимпијским планинама (Јахорина, Бјелашница и Игман) и са свим видовима саобраћајне повезаности у Сарајеву. На раскрсници Подроманија код Сокоца један крак овог пута се одваја ка Рогатици (М 19-3) и у раскрсници Устипрача укључује на магистрални пут М 20, који чини везу са Црногорским и Хрватским приморјем (Херцег Нови и Дубровник) и М 18 који преко граничног прелаза Шће-

Дијаграм 1. Дужина магистралног пута М 19 у km и % 2011. г.

пан Поље повезује преко Никшића и Подгорице зимске центре (Дурмитор и Бјеласица), националне паркове (Скадарско језеро, Дурмитор, Бјеласица, Ловћен) и градове на Црногорском приморју. Други крак М 5 преко Вишеграда омогућава везу са туристичким центром Златибор, националним парком Тара и осталим туристичким садржајима тог дијела Србије.

Прикључни магистрални путеви као саставни дио саобраћајне мреже повезују остале општине у Бирчу и чине међурегионалну повезаност. Пут М 19-2 са својим краком од 16 km се одваја у Власеници од М 19 ка Кладњу до ентитетске границе у селу Луке. Наставак овог пута води до Кладња и Тузле. Други крак ка Сарајеву ствара предуслов за повезаност са аеродромом Бутмир у Сарајеву и аеродромом Дубраве у Тузли и прикључење осталим саобраћајницама.

Магистрални пут М 19 у Шепку се укључује на магистрални пут М 14-1 ка Бијелини и даље преко Брчког на М 1-8 и на ауто-пут Е 70 или од Бијелине преко граничног прелаза Рача и Павловића мост на М 18 и на Е 70.

Табела 2. Регионални путеви у регији Бинач

Ознака пута	Релација	Дужина у km
R 454	Коњевић Поље-Скелани	68
R 452	Милићи-Скелани	67
R 455	Цапарде-Тишча	31
R 454-а	Дрињача-Љубовијски мост	25
R 453	Љубовијски мост-Зелени Јадар	24
R 455-а	Шековићи-ентитетска граница Живинице	11
R 456	Каракај-ентитетска граница Прибој	15

Извор основе карте: Ауто-мото савез Републике Српске, 2011.

У дужини од 241 km регионални путеви повезују важна привредна подручја Бирча и преко магистралних и локалних путева чине саставни дио саобраћајне мреже. Имају и неповољне одлике које се огледају у лошем квалитету коловозне

траке и њеној недовољној ширини, честим непрегледним кривинама, великим успоном и стрмином у појединим дионицама.

Локални и некатегорисани путеви су у функцији развоја путне мреже. Због конфигурације терена, лошег одржавања, честих падавина и других отежавајућих услова, фреквенција саобраћаја на њима је мала.

Карта 3. Ауто-карта Бирча и околине

Извор основе карте: Ауто-мото савез Републике Српске, 2011.

У оквиру жељезничког саобраћаја су у вријеме аустроугарског периода постојале пруге уског колосјека које су осим превоза путника имале приоритетну улогу за извоз шуме. Данас су трасе тих пруга дијелом претворене у друмске путеве. Са туристичког становишта су привлачне ријечне клисуре и планине кроз које су те пруге пролазиле (ријека Тишча, Грабовица, Сајтовачка ријека...). На планинским странама и ријекама су прављене камене подзиде, камени мостови и тунели. Овакве грађевине су ван домашаја великог броја туриста, али су на видiku пјешачких стаза којима пролазе планинари, алпинисти и други љубитељи природе. Једини дио гдје је заступљен жељезнички саобраћај је Каракај–Цапарде у дужини од 10 km, а дио је пруге који се надовезује из Србије према Тузли.

Функционални положај Бирча. – Функционални положај Бирча је условила повезаност са пограничним општинама уз ријеку Дрину у Србији, веза са сусједним општинама Тузланског кантона и Сарајевско-романијском регијом и унутрашња међуопштинска повезаност. Одређеност карактеристике функцијоналне повезаности се изражава кроз поливалентност, контактност, транзитност, спајање и прожимање.

Поливалентност регије је у систему функционисања између блиских регионалних цјелина. На сјеверу је благо заталасана и равничарска Семберија, на истоку пограничне општине у Србији уз ријеку Дрину, на западу је Тузлански басен или општине Тузланског кантона и на југу Сарајевско-романијска регија. Наведене цјелине се одликују разноврсним природним и антропогеним туристичким мотивима. Бирач као компактна регионална цјелина у геоморфолошком смислу се одликује атрактивним планинама за развој зимског туризма и ваздушних бања, ријекама и ријечним клисурама, језерима, минералним изворима, пећинама и многим антропогеним вриједностима (архолошке вриједности, средњовјековни градови и манастири, средњовјековни стећци, етнографске вриједности, амбијенталне и умјетничке вриједности...).

Све наведене природне и антропогене вриједности указују на поливалентност положаја регије Бирач. Без обзира на релативно добре предуслове за контактност, већина туристичких праваца је запостављена. Присутна је туристичка па-

сивност у смислу што дужег задржавања туриста који се налазе на поменутом простору. Недовољна и неквалитетна саобраћајна инфраструктура онемогућава долазак туриста у просторе са атрактивним природним и антропогеним мотивима који се налазе у дубини регије, а удаљени су од главних магистралних и регионалних путева. У том смислу се биљежи напредак уређивањем саобраћајница које доприносе туристичкој валоризацији таквих мотива.

Транзитна улога није у довољној мјери искоришћена. Магистрални пут Београд–Сарајево и његови прикључни путеви чине основ транзитног туризма. Пуни изражај фреквенција транзитног туристичког кретања достиже у току љетне и зимске сезоне. У љетној сезони туристи се крећу ка Јадранском приморју, а у зимској ка олимпијским планинама. Пропратна туристичка инфраструктура уз путеве није на задовољавајућем нивоу како би се што дуже задржали туристи који гравитирају ка главним туристичким одредиштима.

Спајање и прожимање као одлика функционалног положаја се манифестује кроз различитост природних и антропогених мотива. Од југа, гдје су највеће планине (Јавор, Јаворник, Лисина, Удрич...) ка сјеверу бројни су планински потоци, ријеке, клисуре, побрђа, пољане, као и стари римски градови (Домавија и Скелани), средњовјековни градови и тврђаве (Зворник, Комић, Кушлат, Веледин, Комић...), средњовјековни манастири (Ловница, Папраћа, Сасе) и бројне некрополе стећака. Спајањем и прожимањем ових туристичких вриједности, дошло би до боље туристичке валоризације. На тај начин комплементарност туристичких мотива би се проширила и на сусједне регије.

Извор основе карте: СГРС, 2011.

Карта 4. Општине регије Биач

Извор основе карте: СГРС, 2011.

ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ

Природне туристичке вриједности као посљедица ендогених и егзогених сила Земље манифестују се кроз сталну међусобну зависност и прожимање. Њихова комплексност и комплементарност се могу сагледати кроз привлачност геоморфолошких, климатских, хидрографских и биогеографских туристичких вриједности. Због разноврсности представљају основ за развој више видова туризма у Бирчу.

Геоморфолошке туристичке вриједности. – Релјеф као основно обиљежје природне средине у Бирчу чине: планине, побрђа, релјефни облици предиспонирани уз лијеву обалу ријеке Дрине и њених притока, клисуре и кањони, алувијалне равни, терасе, долине, сложена геолошка грађа и разни геоморфолошки облици. Бирач припада планинско-котлинској области унутрашњих Динарида. Сјеверном границом дотиче јужни обод Панонске низије, а ка југу је карстна зараван Гласинац. Настанак планина Бирча се везује за алпску орогенезу и набирање за период мезозоика и почетак кенозоика. Ту су рудне и флишне планине изграђене од палеозојских шкриљаца и мезозојских стијена. Основну морфолошку слику чине планине средње висине између којих су котлине настале усијецањем ријека и као посљедица тектонске активности. Скоро цијела регија припада сливном подручју Дрине. На југоистоку је значајан број планинских врхова изнад 1 000 m н. в. У пограничном појасу са Романијским платоом је највиши врх Јавора, Велики Жеп 1 537 m н. в., затим сјеверозападно су врхови у ширем простору Јавора: Велико Игриште 1 405 m н. в., Стрмац 1 192 m н. в., Дебело брдо 1 249 m н. в., Ком 1 084 m н. в, а на југоистоку је Сушица са врховима у ширем појасу уз Дрину: Брестовик 1 291 m н. в., Црвена стијена 1 244 m н. в., Погледала 1 125 m н. в., Бијеле воде 1 238 m н. в. и Орлов камен 1 517 m н. в. Сјеверно од овог планинског појаса и јужно од Зеленог и Студеног Јадра су врхови: Лисина 1 219 m н. в., Комић 1 031 m н. в., Сикира 1 070 m н. в. Сјеверније у унутрашњости регије, планински врхови преко 1 000 m н. в. су: Јаворник 1 060 m н. в. и Удрич 1 042 m н. в., Столац 1 042 m н. в., Кварц 1 013 m н. в., Јаворак 1 098 m н. в. Примјетна је хипсометријска разлика гдје планински југ ка сјеверу прераста у побрђа и равнице од 400 до 600

m n. v. Нагнутост терена је израженија ка истоку па је и усмјереност ријечних токова ка истоку и Дрини, док незнатан број токова тече ка Семберији и Сави. Унутрашњост регије је испресијецана планинским ријечним токовима и потоцима. Основ геоморфолошких односа у смислу морфоструктуралног и морфоскулптуралног распореда могуће је сагледати анализом геолошких и геотектонских процеса којим су настали иницијални рељефни облици који су у каснијим фазама дјеловањем егзогених сила измијењени. Тим процесима су на планинским странама настали сипари и точила. Преовлађујућа кречњачка грађа планина је предодређена за настанак пећина на странама клисура, кањона и на стјеновитим одсјецима. Пећине овог простора нису научно истражене нити евидентирани, па су потребна спелеолошка истраживања. У већини случајева су ван саобраћајних комуникација. Познате су само локалном становништву и ван су кретања туриста. Преовлађују ријечне пећине, суве пећине и јаме звекаре. Врељанска пећина се налази у селу Врело код Шековића као примјер периодичне ријечне пећине. Извор ријеке Врело је формиран као изворишни низ на додиру водопрпусних стијена у повлате и вододрживих у подине. У дужини од око 150 m се појављује већи број извора. Први, уједно и највећи назива се Грлина рупа. Низводно око 700 m су водопади настали на бигровитим пречагама. Испод и поред њих је неколико мањих пећина (Рајкова, Ћосина, Слобова, Ранкова, Милорадова...).

Фотографија 1. Бигровите пречаге и каде на Врељанској ријеци (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Фотографија 2. Детаљ из Врељанске пећине (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Ријека у љетњем периоду пресуши па становништво пећине користи за затварање стоке. Главни извор избија као пећинско врело које се једним дијелом губи у пећинске канале и избија низводно код поменутих пећина и водопада. Врељанска пећина припада типу сифонских пећина. Претпоставља се да између Грлине рупе и пећина са водопадом постоји дворана и више пећинских ходника па су потребна спелеолошка испитивања ових пећинских канала. На улазу у ове пећине налазе се пећински украси. Изнад извора Врељанске ријеке под брдом Велика стијена 835 m н. в. је сува пећина или пећина под Великом стијеном у којој су се у Другом свјетском рату сакривали четници па је локално становништво назива „Четничка пећина“. Код манастира Ловница и извора ријеке Ловнице налази се пећина Ловница. Она је била саставни дио система ријеке Ловнице и Бишине. На сутоку ових ријека усљед усјецања кањона ријеке, пећина је остала на вишем нивоу, ван водених токова и сада представља суву пећину. Пећина има површину око 40 m². У Другом свјетском рату је служила као партизанска болница о чему свједочи споменплоча на улазу. У завршном дијелу пећине је ходник чија дужина није испитана. У кањону Сајтовачке ријеке, испод Вацентинског поља и илирске Вацетинске градине код Осмака, налази се сува Вацетинска пећина са пећинским накитом у облику бисерног низа. У подножју Јавор планине поред магистралног пута од Власенице ка Хан Пијеску налази се извор „Пећина“ изнад којег је видна пећина која привлачи пажњу пролазника, па се ту због љепоте природног амбијента и воде путници често одмарају. Ова пећина је неиспитана. Јаме као подземни крашки кречњачки облици који су отворени на површини и увлаче се у дубину кречњачке масе честа су појава у Бирчу. Најчешћи назив за њих су звекаре (јама Подстијење код Власенице и јаме на Хан Погледу). Пукотине и проширена дна у јамама при бацању камена дају ехо или звекет па отуда и народни назив за њих „звекаре“. Други примјер јама су „бездани“ као уски дубоко вертикално усјечени канали у кречњаку. Има примјера затрпавања ових јама и топонима Бездан.

Фотографија 3. Вацетинска пећина, Бисерница (Фото: В. Обрадовић, 2011)

који указује на некадашње постојање ових јама. Због безбједности становништва и стоке јаме су затрпане, а у Другом свјетском рату су усташе бацали српско и јеврејско становништво у јаме на Хан Погледу. Флувиоденудациони рељеф је изражен у сливу Дрине и њених притока. У предјелима виших планина су усјечене ријечне клисуре и кањони у кречњачким стијенама. Посебно привлачна је Клотјевачка клисура која почиње од Вишеграда и источно од Жепе код села Слап залази у Бирач до Клотјевца у дужини од 24 km. Дубина ове клисуре је око 1000 m код села Луке, а потопљена је језером Перућац које је на том дијелу дубоко око 80 m. Низводно од Скелана долина Дрине је усјечена паралелно са пружањем планина. Долина се постепено шири и већ низводно од Зворника се уске алувијалне равни шире и прерастају у Семберијску равницу. Од Скелана до Шепка уз Дрину су шљунковите и пјесковите терасе и честе алувијалне равни. Од Зворника до Шепка су бројне пјесковито-шљунковите аде и спрудови. Притоке Дрине у уворишном дијелу су формирале проширена корита уз која су настала и мања насеља (Дрињача, Зелина, Козлук...). Низводно од Шепка почиње плавинска лепеза Дрине која улази у Семберију.

Ријека Дрињача из Старичког поља у Федерацији БиХ улази у Републику Српску усијецајући се између Пчелника и Точила код села Луке, гдје се на њеној лијевој страни налази Јевтићко поље. Низводно усијеца клисуру код Великог крша и улази у Тишчанско поље дужином око 2 km, а затим се усијеца између брда Бетањ на лијевој и Тупанара на десној страни. Низводно до Калабача просијеца неколико мањих клисура и протиче кроз мања поља низводно од Шековића (Врељанско, Селишко, Башићко) закључно са Калабачама улази код Перинграда у дубоко усјечени кањон. Кањон ријеке Дрињаче од села Калабаче до ушћа у Дрину, усјечен је између врхова Вис, Паљевине и Удрич на десној страни Дрињаче и Леминог брда, Глођанскиг брда, Козјака и брда Соколна на лијевој страни Дрињаче. Дужина кањона је 20 km. Привлачна је клисура ријеке Лукавице између брда Комић и брда Сикира која је у кречњаку усјечена у дужини од 1 km. На уздужном профилу прави брзаке и слапове. Са аспекта природне привлачности и развоја туризма, изражена еквидистанција на југу и југоистоку наводи на закључак о повољној хипсотријској структури. Туристичка вриједност планина се може сагледавати кроз морфолошку разноликост рељефа, бројне планинске ријеке које усијецају

кањоне и клисуре, пећине и јаме. Неке од планина су постигле извјесну туристичку афирмацију у одређеним видовима туристичке понуде. Од XIV олимпијских игара у Сарајеву 1984. г. на планини Јавор се налази Ски-центар „Игришта”. Планина Удрич је познато ловиште дивљих свиња, срна и вукова. Бијеле Воде су удаљене 10 km од Сребренице и Братунца и познате

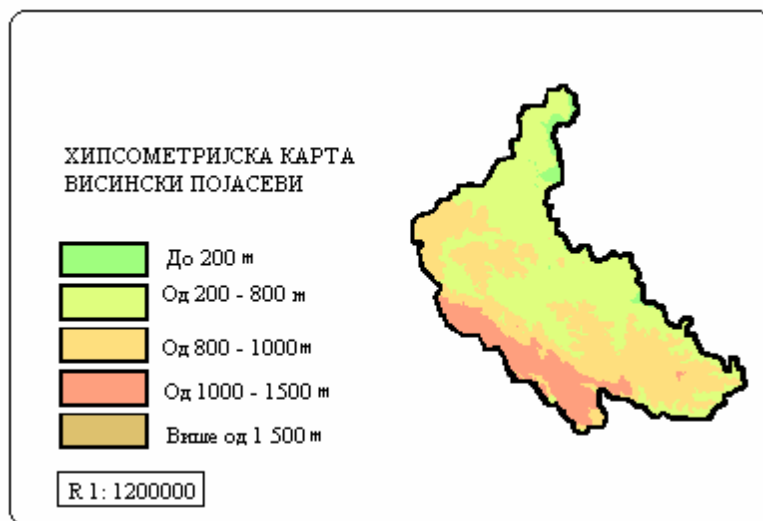

Фотографија 4. Кањон ријеке Лукавице
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

су као ловиште са дугом традицијом. Планина Сушица представља својеврстан парк природе са бројним изворима, потоцима, рјечицама и пашњацима. Планине југа и југоистока имају изражену еквидистанцију и прегледност рељефа са погодним пејзажним визурама, што омогућује добре услове за планинарење, парагљинг, вожњу бицикла... На планинским ријекама се лови поточна пастрмка, клен и шкобаљ. Највећи дио планинског простора обилује љекобиљем. Богатство шумом, чист ваздух, питке воде и изворни пејзажи стварају предуслове за туризам.

Као отежавајући фактор у укупном сагледавању развоја туризма може се издвојити дисецираност рељефа и преовлађујући планински неприступачни и саобраћајно неповезани југ и југоисток регије Бирач. Због такве предиспонираности су потребнија већа улагања у саобраћајну инфраструктуру.

Са најдужом туристичком традицијом су планине које представљају ваздушне бање (Јавор планина и Краљева гора). Експертине које су вршили Аустроугари на подручју између Хан Пијеска и Власенице, гдје преовладавају велики комплекси црногоричне и бјелогоричне шуме, показале су да је то подручје са најквалитетнијим ваздухом у Аустроугарској царевини. То је био довољан разлог краљу Александру Карађорђевићу да гради ловачки дворца у Хан Пијеску. Као болесник од асме често је долазио у лов и шетње на Јавор планину и Краљеву гору. Да би становништво сачувало успомену на свог краља и краљевску породицу остали су топоними (Краљева гора, Краљево поље, Краљева вода, Краљичине ливаде).

Карта 5. Хипсометријска карта Бирча

Извор: Основа карте Просторни план Републике Српске

Основне геолошке одлике Бирча. – Различитост геолошке и петрографске подлоге формиране дјеловањем ендогених и егзогених фактора и агенаса, дају за резултат различите подземне и надземне облике који имају и туристички значај. Због тога је битно и упознавање са основним геолошким одликама истраживаног простора и значаја геолошких односа у функцији развоја туризма. Расположивост минералних сировина у великој мјери опредјељује економски развој регије па и републике. У Бирчу се налази значајан дио металичних и неметаличних сировина што у значајној мјери опредјељује главне дјелатности становништва. Као поуздана основа за развој појединих дијелова регије на бази експлоатације минералних сировина свакако су велике рудне резерве. Карактеристика свих рудних подручја Бирча је то што се налазе ван насеља и обрадивих површина. У тако повољној просторној организацији негативан утицај рударства се своди на минимум, а експлоатација сировина поспјешује економски развој.

Испитивање рудоносних подручја Бирча се хронолошки може посматрати са првим истраживачима који су дали основе за сва наредна истраживања. Тако 1840. г. А. Воје у оквиру општих истраживања Балканског полуострва запажа палеозојске пјешчаре и шкриљце и тријаске кречњаке у Источној Босни. Ф. Katzer 1910. г. на прегледној геолошкој карти 1: 200 000, лист „Тузла”, издваја на подру-

чју источно и југоисточно од Власенице палеозоик, доњу и горњу креду, описао је кисељачке Јасенице и појаву угља у околини Шепка. Исти аутор 1924. г. приказује палеозоик БиХ и обрађује палеозоик Источне Босне и уочава сложену тектонску грађу Дрињаче и Каменице.¹

Т. Јакшић 1934. г. даје прву анализу руде боксита, а затим 1954. и 1955. г. Ш. Мусладин и В. Орељ истражују лежишта боксита. Детаљно истраживање ширег простора данашњих општина Власенице, Милића, Братунца и Сребренице вршено је од 1956. до 1965. г. и том приликом је урађена геолошка карта 1: 100 000. Новија истраживања су рађена тимски од 1986-2008. г., а усмјерена су за потребе рудника боксита у Милићима и опслуживање Фабрике глинице у Зворнику.²

На бази наведених истраживања пронађена су лежишта боксита на више локалитета у општинама Милићи и Сребреница. На простору општине Зворник извршена су детаљна истраживања минералних сировина. Дефинисане су рудоносне формације и створени предуслови за реалне прогнозе у откривања нових минералних сировина. На основу геоморфолошких и геолошких анализа и климатолошких и хидрографских карактеристика, ова истраживања су од великог значаја и за укупно сагледавање туристичко-географске физиономије овог простора. На локалитету Загони код Братунца се експлоатише каолин као основна сировина за украсно и употребно посуђе од керамике, а глине се користе за производњу цигле и других цигластих грађевинских материјала. Лежишта дацита на локалитету Полном брдо–Градац на основу многих геолошких испитивања процјењују се на 100 милиона тона. Дацит се са овог локалитета користи као подлога за изградњу путева првог реда.³

На основу бројних истраживања и сагледавања геолошке грађе може се закључити да Биач има сложену геолошку грађу. Преовлађују литолошки различити седименти и метаморфне творевине старости од палеозоиока до квартара. У стратиграфској грађи заступљене су стијене палеозојске старости, тријаске стије-

¹ Републички Завод за геолошка истраживања, *Минерално сировински потенцијали територије општине Зворник*, Зворник, 2010, стр. 11.

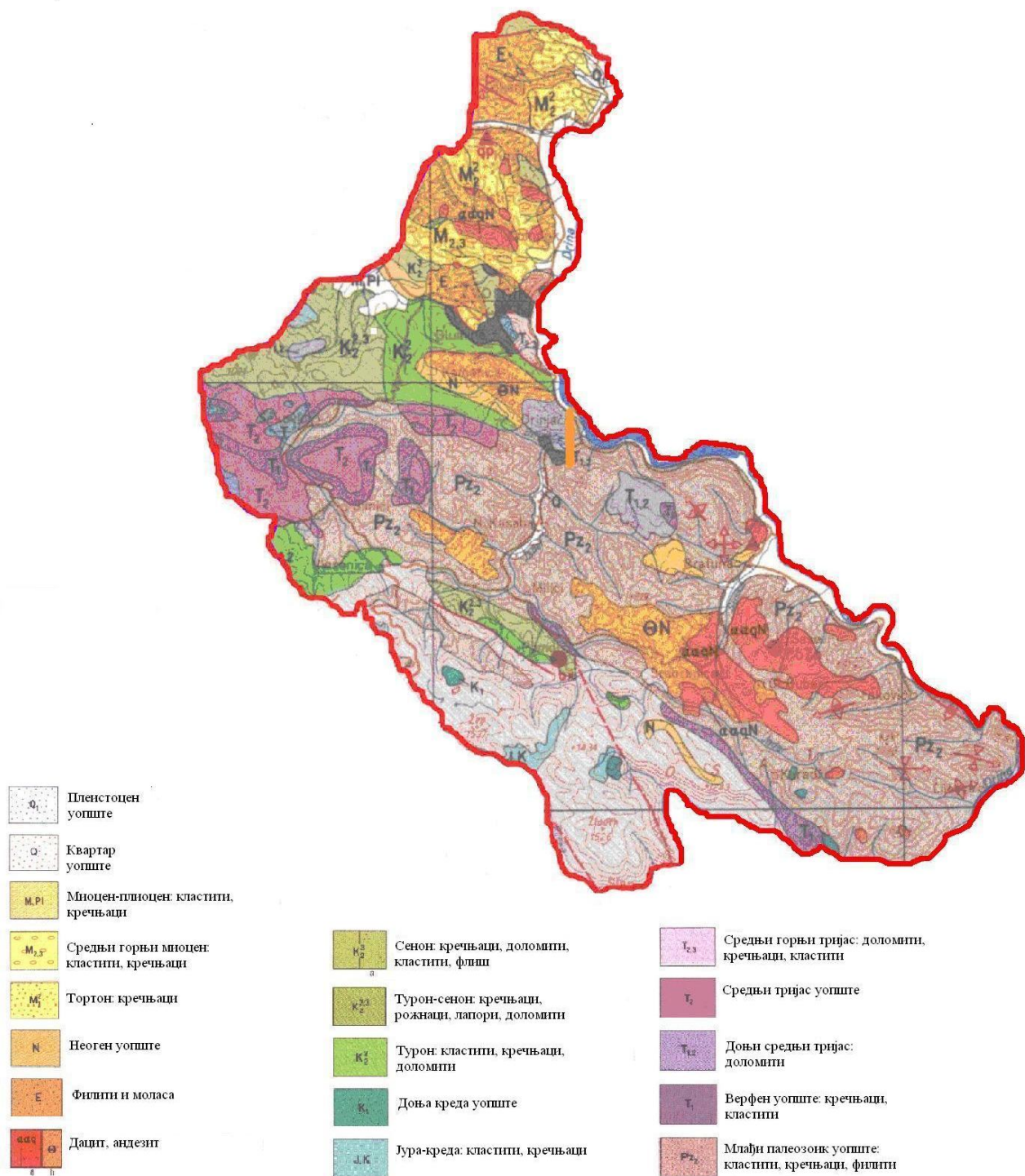
² АД. „Боксит“ Милићи, *MODEL GEOL ISS-a*, Милићи, 2008.

³ Општина Братунац, *Социо-економска анализа Братунца*, 2010, стр. 14.

не, дијабаз-рожњачка формација, кредне наслаге, палеогени и квартарни седименти... Укупни геолошки односи и утицаји у склопу туристичких вриједности чине већ издвојени геолошки облици и форме који су дијелом у функцији развоја туризма. Као примјери могу се узети водопади ријеке Врело у Шековићима и њезин уздужни профил са бигровитим формама, водопад Скакавац у Краљевој гори, римски мајдан сиге у Дардаганима код Зворника... У кањону ријеке Дрињаче су слапови у селу Јевтићи и од Калабача до села Дрињача. У тим дијеловима у дубоко усјеченом кањону уз естетску привлачност, стиче се слика о геолошкој грађи због које су и настали бројни слапови, брзаци и казани. На овим и другим примјерима у Бирчу је видно да овакве геолошке форме имају туристички значај, а због своје привлачности и неприступачности већем броју туриста важе за еколошки очуване туристичке вриједности.

Фотографија 5. Нека лежишта неметала у Бирчу
(Фото: М. Тодоровић, 2010)

Карта 6. Геолошка карта регије Бирач

Извор основе карте: Геозавод Зворник, интерна документација

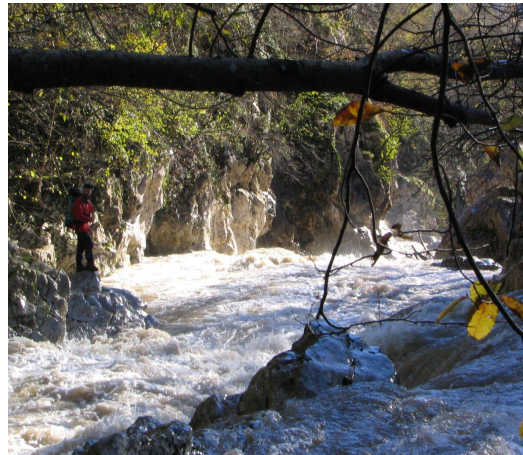

Већина путних комуникација су дијелом усмјерене покрај ријечних токова гдје су усјечени попречни профили разних геолошких састава чија необична боја, састав и текстура привлаче пажњу пролазника (Дрињача код Јевтића, Зелени и Студени Јадар уз лежишта боксита и сиге, каменолом у Папраћи, Дрина на више локалитета...).

Због геолошког састава и експлоатације рудних налазишта често долази до нарушавања пејзажа ширег простора, а посебно у вријеме прољећног и јесењег поводња. Због геолошке основе и првенствено руде боксита, ријеке Велики и Зелени Јадар и Дрињача су мутне и имају боју боксита. Дио обојеног муља се допреми и до ријеке Дрине и Зворничког језера.

Фотографија 6. Слапови на ријечи
Врело (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Фотографија 7. Кањон Дрињаче
(Фото: Д. Илић, 2011)

Клима као туристичка вриједност. – Клима у туризму има битну улогу јер утиче на сезонски карактер туристичких кретања. У Бирчу долази до израженог диференцирања на зимску и љетну сезону. На основу анализе биоклиматских утица и њиховог значаја за развој туризма М. Р. Пецељ и група аутора се баве између осталог и анализом и ранијих биоклиматских истраживања на просторима СФРЈ. Они посебно издвајају биоклиматску рејонизацију Босне и Херцеговине за потребе човјека на основу еквивалентних температура према Кригеровој подјели и њезиној допуни гдје је његова скала повећана са седам на девет класа и тиме прилагођена нашим условима (Пецељ и др., 2007:199).

Према климатској регионализацији коју је извршио Д. Дукић на основу Кепенове класификације климата, регија Бирач би имала мањим дијелом одлике умјерено хладне (бореалне) климе „Df“ климата и већим дијелом неколико варијанти етезијске и умјерено топле и влажне континенталне климе „С“ климата (Cs“b(x), Cfsbx“, Cfw“-bx“, Cf“bx“). (Дукић, 1981:236).

С обзиром на рељефне услове у Бирчу, издвајају се два преовладавајућа типа климе: умјереноконтинентална и планинско-котлинска клима.

- Умјереноконтинентална клима обухвата прелазну област од Панонске низије ка средње високим планинама, котлинама и ријечним долинама. Добро су изражена сва четири годишња доба. Просјечна температура најтоплијег мјесеца - јула је између 20 и 22 °С, док су зиме умјерено хладне са просјечном јануарском температуром ваздуха од -1 до -2 °С. Годишње колебање температуре је знатно (21 до 24 °С), што указује да су то предјели са израженом континенталношћу климе. Просјечна годишња температура је виша од 10 °С. Љетне апсолутне температуре могу достићи изнад 40 °С, а зимске апсолутне температуре испод -30 °С. Падавине су углавном равномјерно распоређене током године (релативна колебања су око 5%). Годишња висина падавина се креће од 700–1500 mm. Сњежни покров траје један до један и по мјес, инсолација је умјерена (1800–1900 часова годишње), а вјетрови су ријетки и слаби.

-Планинско-котлинска клима обухвата планине, котлине и кањоне главних ријечних токова. Љето и зима су изражена годишња доба, док прољеће и јесен имају прелазни карактер. Љета су умјерено топла (18–20 °С), а зиме су нешто хладније (-2 до -4 °С) и трају и до 3 мјесеца. Годишња колебања температуре су између 20 и 24 °С. Просјечна годишња температура је нижа од 10 °С. Максималне годишње температуре не прелазе 40 °С, а минималне -30 °С. Годишња висина падавина износи 750 до 1000 mm. Падавине су равномјерно распоређене. Сњежни покривач траје око 2 мјесеца. У односу на котлине, зиме на планинама су дуже, а љета краћа. Повремено долази до температурних инверзија. У прољећним и јесењим мјесецима у котлинама су честе магле.⁴

---

⁴ Група аутора, *Енциклопедија Југославије-СР БиХ*, Југословенски лексикографски завод Загреб, 1983, стр. 28.

Улога климе као туристичке вриједности Бирча у функцији развоја туризма манифестује се кроз анализу приказа климатских фактора и климатских елемената. Према одлуци Одјела за климатологију при WMO, климатолошки низ од 1961. до 1990. г. користи се као успоредни низ, све док се не заврши сљедећи низ 1991-2020. г. У недостатку редовног праћења климатских елемената у регији Бирач са

Карта 7. Типови климе у Босни и Херцеговини

Извор: Основа карте ХМЗ ФБиХ)

становишта праћења климатских елемената за климатолошки низ 1961. до 1990. г. могу се анализирати подаци Федералног Хидрометеоролошког завода БиХ за Тузлу. Недостатак хидрометеоролошких станица и немогућност праћења климатских елемената отежавају извођење закључака о климатским карактеристикама. Да би се стекла јаснија представа о клими Бирча непходно је коришћење података сусједних простора који су по природногеографским одликама слични и података који се односе на цијели простор БиХ.

Табела 3. Климатолошки низ за Тузлу, август 1961-1990. г.

Средња температура	Апсолутни максимум	Апсолутни минимум	При-тисак	Пада-вине	Вла-га	Инсо-лација	Бр.обла-чних дана	Бр. ведрих дана	Бр. дана с падавинама већим од	Бр. дана с ма-глом
18,9	39,0	4,0	979,2	84,1	76	238,6	4,7	10,3	8,3	3,8

Извор: Федерални Хидрометеоролошки Завод БиХ

Анализирајући климатолошке елементе Метеоролошког годишњака након завршетка Другог свјетског рата за Федеративну Народну Републику Југославију (подаци закључно са 1960. г.) и након тога податке Метеоролошког годишњака СФРЈ, уочљиво је да су вршена метеоролошка мјерења у појединим општинама Бирча. Мјерења су се односила на температуру ваздуха, падавине, влажност ваздуха, облачност, инсолацију, правац и јачину вјетра. Прва мјерења су вршена од 1954. г. до 1976. г. у Сребреници са прекидом 1966. г. У Власеници се од 1956. г. врше континуирана мјерења све до 1979. г. Мјерења у Братунцу су вршена од 1956. г. до 1963. г., а у Зворнику за 1955. г. и 1956. г., затим од 1960. г. до 1963. г. С обзиром на то да је Власеница у централном дијелу Бирча и да има најдужи климатолошки низ по основу података Метеоролошког годишњака ФНРЈ и СФРЈ, дати су подаци за поједине климатске елементе.

Климатски фактори као модификатори су условно непромјенљиви, док су климатски елементи веома промјенљиви и битни за развој туризма.

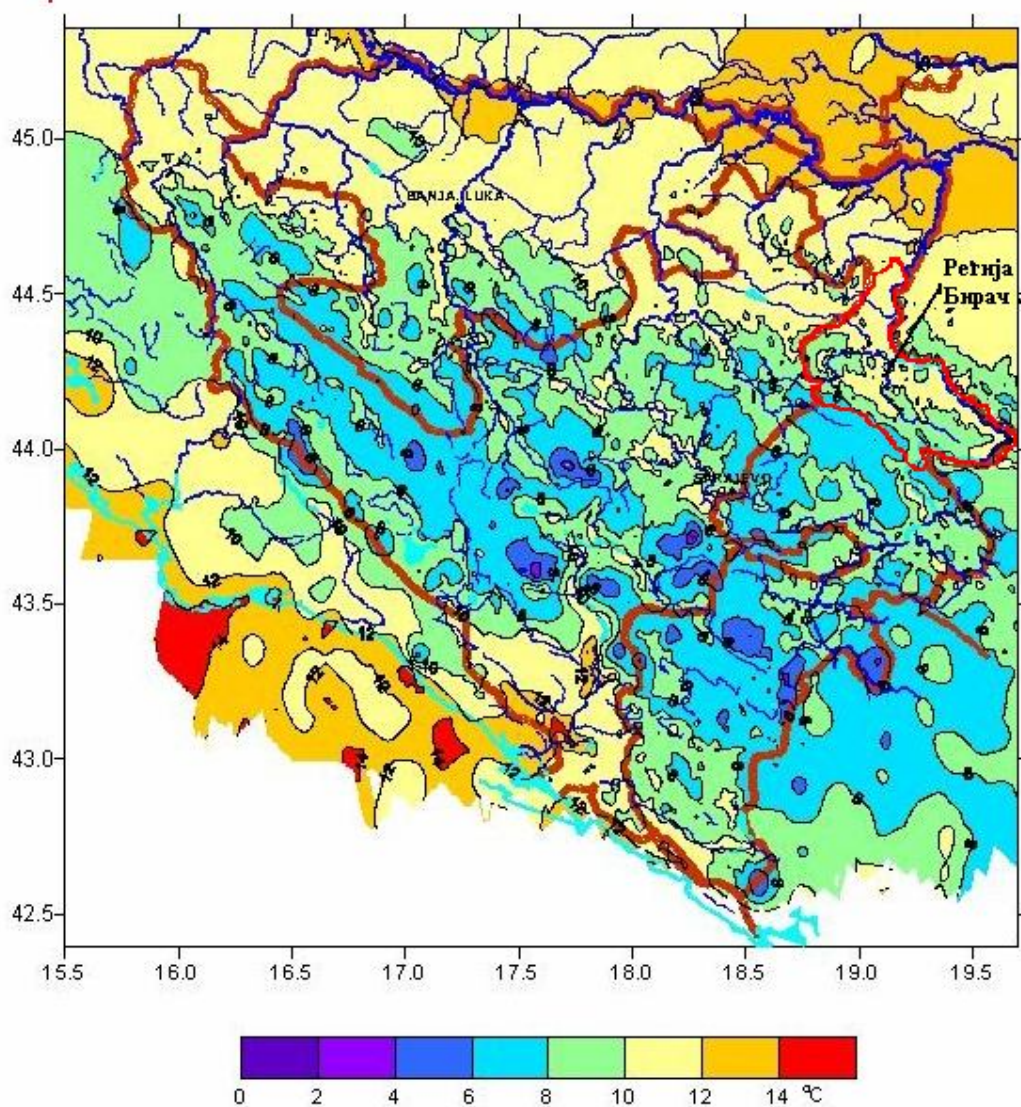
Табела 4. Некадашње метеоролошке станице регије Бирач

Метеоролошка станица	Надморска висина	Географска ширина φ	Географска дужина λ	Период осматрања
Братунац	215	44,12	19,20	1956-1964
Сребреница	400	44,07	19,18	1954-1976
Власеница	680	44,12	18,57	1956-1979
Зворник	142	44,26	19,09	1958-1964

Извор: Метеоролошки годишњак СФРЈ

Температура ваздуха. – Температура ваздуха је значајан климатски елемент. У односу на људски организам мора се уважавати у садејству са релативном влажношћу ваздуха, вјетром и сунчевом радијацијом. За развој туризма има непроцјењив значај, посебно за дефинисање љетне купалишне сезоне... (Станковић, 2008: 119).

У току зимске и љетне сезоне температура је један од најбитнијих климатских елемената у Бирчу. То се посебно одражава на зимску ски-сезону на Ски-центру Игришта и љети дуж ријеке Дрине. Мјерењима и прорачунима биоклиматских елемената стварају се предуслови за бољу презентацију простора и садржајнију туристичку понуду.

Карта 8. Просторна дистрибуција средње годишње температуре ваздуха БиХ, 1961-1990.

Извор основе карте: Група аутора, Први национални извјештај БиХ у складу са оквирима Конвенције Уједињених нација о климатским промјенама, Бањалука, 2009, стр. 7.

Табела 5. Просјечна годишња температура (°C) за Власеницу (1961– 1990)

Мје. Год.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сре.
1961	0,6	3,3	6,2	12,8	12,4	17,7	18,0	18,1	17,7	12,8	7,4	0,8	10,7
1962	1,1	-0,6	1,3	9,7	14,7	15,0	18,1	20,4	16,2	11,0	5,7	-3,2	9,1
1963	-6,1	-2,2	3,6	9,9	13,4	18,5	19,8	21,0	16,2	9,6	10,3	-2,6	9,3
1964	-5,0	0,7	3,6	10,8	12,9	17,7	17,6	17,3	14,0	11,0	6,2	1,6	9,0
1965	1,4	-4,6	6,2	7,9	12,5	17,8	20,4	17,5	17,0	10,2	6,4	3,9	9,7
1966	-3,6	6,7	2,6	10,6	13,6	16,9	18,1	18,3	15,2	14,3	4,8	1,6	9,9
1967	-2,4	0,9	5,0	7,6	13,2	15,4	18,8	18,8	17,0	12,2	6,2	-0,9	9,3
1968	-2,7	3,7	4,4	12,6	16,2	17,3	18,9	16,8	15,0	10,3	6,6	-2,1	9,8
1969	-2,0	1,2	3,2	8,5	17,1	16,1	17,9	18,2	15,5	9,5	8,7	-3,5	9,2
1970	0,7	1,0	4,4	9,6	11,5	17,5	18,0	18,8	15,1	9,5	7,4	1,1	9,6
1971	0,9	1,2	1,5	10,8	16,5	17,1	18,8	20,3	12,2	9,0	5,6	3,2	9,8
1972	-0,3	4,0	8,2	11,1	14,9	19,1	18,6	17,1	12,1	7,5	6,6	0,1	9,9
1973	-1,0	1,2	2,4	7,7	15,9	17,4	19,1	18,5	16,2	9,4	3,6	0,9	9,3
1974	1,0	5,0	7,3	8,2	12,9	16,2	19,1	19,9	16,0	6,9	5,5	2,7	10,1
1975	3,8	-0,2	7,7	9,3	14,0	16,1	18,9	17,7	17,7	10,3	3,8	1,5	10,1
1976	-0,3	-0,8	0,6	8,9	13,1	15,1	18,4	14,8	13,8	11,5	6,0	1,6	8,6
1977	3,0	5,4	8,5	8,3	14,1	16,4	18,2	17,7	12,1	10,9	5,8	-2,3	9,8
1978	-0,1	0,8	5,5	8,2	11,6	15,5	17,5	17,0	13,2	9,3	1,8	2,6	8,6
1979	-1,3	2,0	7,7	7,5	13,5	18,5	16,6	16,8	14,5	9,0	5,3	4,3	9,5
1980	-2,4	1,4	4,8	5,9	10,6	16,2	17,9	17,7	14,3	10,7	5,0	-1,1	8,4
1981	-3,7	-0,3	7,8	9,1	13,9	17,5	17,5	17,7	15,1	11,4	2,9	1,7	9,2
1982	-2,6	-1,8	3,7	5,9	15,3	18,5	18,6	18,1	17,9	11,5	5,1	3,8	9,5
1983	3,2	-0,9	6,1	12,8	16,2	15,9	19,7	18,3	14,4	9,5	2,0	0,3	9,8
1984	0,3	-1,0	2,3	7,7	13,6	15,5	16,7	16,9	15,5	11,8	5,7	-0,3	8,7
1985	-5,3	-3,5	4,7	9,7	15,8	15,3	19,5	19,7	14,9	9,3	4,0	4,7	9,1
1986	0,7	-3,2	4,1	11,8	15,7	15,7	17,0	19,6	14,7	10,1	5,1	-0,5	9,2
1987	-4,0	1,4	-1,2	9,1	12,3	17,7	21,2	17,7	18,8	10,9	5,5	1,6	9,3
1988	3,8	2,5	3,1	8,6	14,4	16,1	20,8	20,0	14,7	10,2	-0,5	0,5	9,5
1989	-0,3	3,4	7,8	11,9	12,5	14,7	18,4	18,0	14,1	10,3	3,7	2,4	9,7
1990	-0,2	6,1	8,5	9,1	14,5	17,4	18,7	19,3	14,1	12,1	6,8	-0,2	10,5
Просјек	-0,8	1,1	4,7	9,4	14,0	16,7	18,6	18,3	15,2	10,4	5,3	0,8	9,5
Мин	-6,1	-4,6	-1,2	5,9	10,6	14,7	16,6	14,8	12,1	6,9	-0,5	-3,5	8,4
Мах	3,8	6,7	8,5	12,8	17,1	19,1	21,2	21,0	18,8	14,3	10,3	4,7	10,7

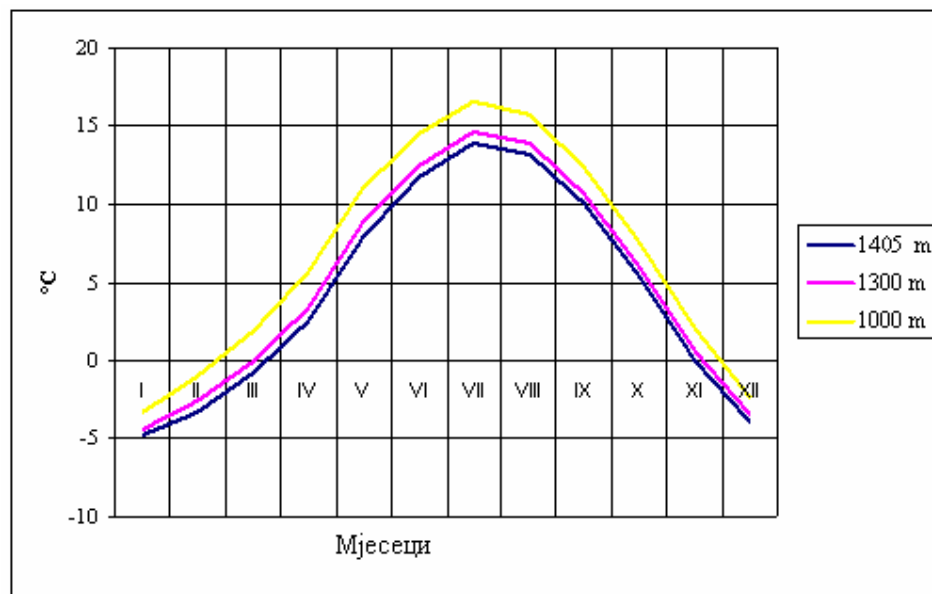
Извор: ХМЗ ФБиХ

Табела 6. Просјечне вриједности температура ваздуха Јавор – Игришта (°C)

m н. в.	Јавор-Игришта												
	Мјесец												Просјек
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1405	-4,8	-3,3	-0,8	2,5	7,9	11,7	13,9	13,2	10,0	5,4	0,0	-3,9	4,3
1400	-4,8	-3,2	-0,7	2,7	8,1	11,8	14,0	13,3	10,1	5,5	0,1	-3,9	4,4
1300	-4,4	-2,6	0,0	3,4	8,8	12,5	14,7	13,9	10,7	6,0	0,6	-3,5	5,0
1200	-4,0	-2,1	0,6	4,2	9,5	13,2	15,3	14,5	11,3	6,5	1,1	-3,2	5,6
1100	-3,7	-1,5	1,3	4,9	10,2	13,9	16,0	15,2	11,8	7,1	1,5	-2,8	6,2
1000	-3,3	-1,0	1,9	5,7	11,0	14,5	16,6	15,8	12,4	7,6	2,0	-2,4	6,7

Извор: ХМЗФБиХ

Просјечна годишња температура ваздуха на доњој анализираној граници висинског појаса (Јавор-Игришта) износи 6,7 °C. Најхладнији је јануар (-3,3 °C), а најтоплији јул (16,6 °C). Годишња температурна амплитуда износи 19,9 °C. Негативне вриједности температуре имају децембар и јануар. Просјечна годишња температура ваздуха на горњој граници висинског појаса (Јавор–Игришта) износи 4,3 °C. Најхладнији је јануар (-4,8 °C), а најтоплији јул (13,9 °C). Годишња амплитуда је 9,1 °C. Негативне вриједности температуре имају децембар, јануар, фебруар и март.

Графикон 1. Просјечна годишња температура по висинским појасевима (Јавор Игришта). Извор: ХМЗФБиХ.

Вриједност средње годишње температуре (Велики Жеп) на доњој граници распрострањености износи 6,2 °C. Најхладнији је мјесец јануар са просјечном температуром од -4,3 °C, а најтоплији је мјесец јул (16,2 °C). Годишња амплитуда температуре ваздуха износи 11,9 °C. Негативне вриједности температуре имају три мјесеца годишње (децембар, јануар и фебруар).

Средња годишња температура на горњој граници висинског појаса износи 3,8 °C. Најхладнији је јануар са просјечном температуром од -5,0 °C, а најтоплији јул (13,2 °C). Годишња амплитуда температуре ваздуха износи 8,2 °C. Негативне вриједности температуре имају новембар, децембар, јануар, фебруар и март. Уочљив је нешто спорији температурни прелаз првих мјесеци (I, II, III) и значајан скок температура изнад 1000 m н. в. у љетним мјесецима (VII, VIII). Интересантан дио Бирча са становишта анализе средње мјесечне и средње годишње температуре је и општина Сребреница (градско насеље и планина Сушица). У Сребреници је јануар најхладнији мјесец са просјечним температурама од -1,4 °C, а на планини Сушици -3,7 °C. Јул је најтоплији са просјечном температуром од 19,9 °C, а на планини Сушици 15,3 °C.

Табела 7. Средња мјесечна и средња годишња температура ваздуха
у °C 1971-1991. г. за Сребреницу

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
-1,4	0,3	5,1	10,4	14	17,7	19,9	18,9	15,2	10,6	6,8	5,9	10,5

Извор: Савезни хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, Београд, од 1971. г. до 1991. г.

Табела 8. Средња мјесечна и средња годишња температура ваздуха
у °C 1971. г. до 1991. г. за планину Сушицу

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
-3,7	-3,1	0	4,4	10,3	12,8	15,3	15,2	11,2	6,9	0,1	-2,4	5,6

Извор: С. Незировић, *Туристички потенцијали Сребренице*, Општина Сребреница, 2008, стр. 28.

Раздобље топлих дана у години износи 180, односно дужина вегетационог периода са просјечном температуром је 4,5 °С. Годишње у Сребреници је 80 дана са негативном температуром, 70 дана је са температуром већом од 25 °С. Мраз се јавља од половине октобра до краја априла, гдје је 80 мрзлих дана, најчешће уз ријеку Дрину, до 150 у вишим планинским подручјима. Уз ријеку Дрину на 225 m н. в. средња годишња температура је 4 °С (јануар), а 28,7 °С (јул) (Незировић, 2008: 28.).

Влажност ваздуха и облачност. – Разликује се апсолутна и релативна влажност ваздуха. Прва представља тежину водене паре у грамима коју садржи 1 m³ ваздуха, а други однос узмеђу апсолутне влаге ваздуха у одређеном тренутку и оне максимално могуће влажности на датој температури, до потпуног засићења у процентима. За потребе климатолошке анализе у функцији туризма, најчешће се анализира релативна влажност ваздуха. Управо због тога одређени геопроспор своју крајњу физиономију формира на основу климатских услова гдје релативна влажност има врло велики значај. Тај значај се првенствено огледа кроз развој биљног свијета, подстицај на радну способност и активност човјека, температурне услове, количине падавина, осунчаности...

Једино општина Власеница по подацима РХМЗ Србије (Метеоролошки годишњак I за СФРЈ) има потпуне податке за десетогодишњи климатолошки низ од 1970. г. до 1980. г. С обзиром на то да је за овај период просјек влажности ваздуха 77,27 %, и да због сличних природно-географских одлика цијели Бинач има приближне одлике влажности ваздуха, може се закључити да по биоклиматолошкој класификацији овај простор припада умјерено влажном ваздуху (75 до 90 %).

Табела 9. Просјечна годишња влажност ваздуха и облачност за десетогодишњи период 1970-1980. г. за Власеницу

Година	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	Просјек
Прос. г. влажност у %	79	79	76	77	74	76	70	76	81	82	77,27
Прос. г. облачност 0-10	5,6	5,0	5,7	5,6	5,7	5,4	4,6	4,4	5,1	4,8	5,19

Извор: Метеоролошки годишњак I, РХМЗ Србије, 1970. г. до 1980. г.

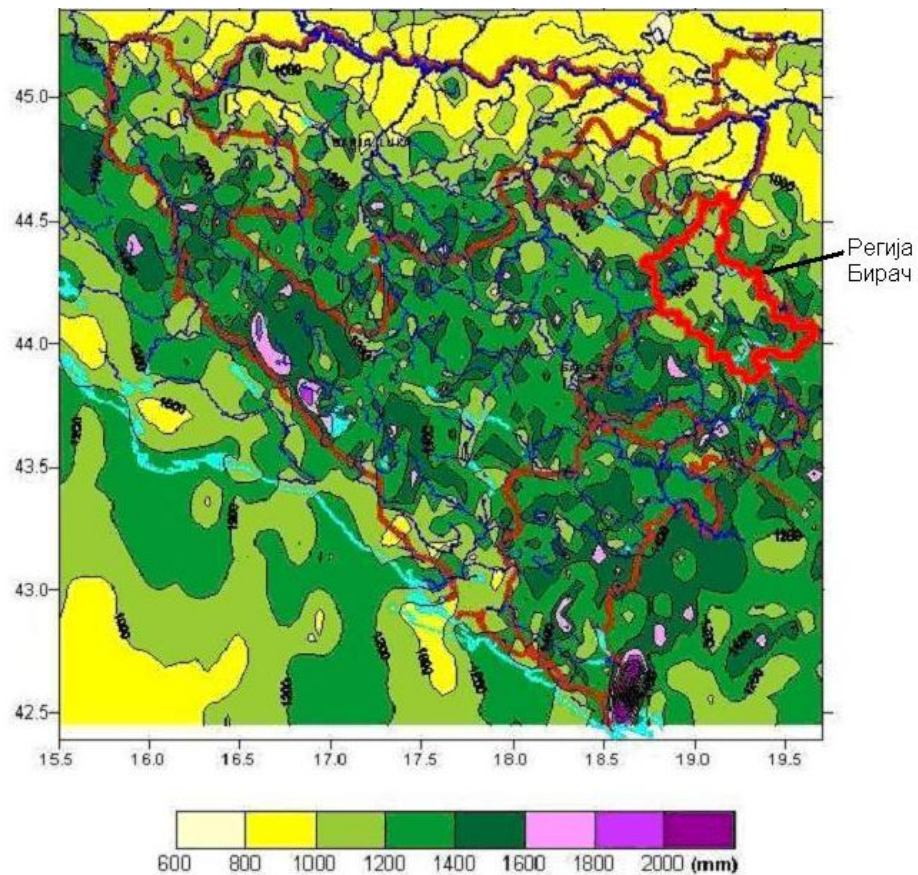
Уз остале одлике које утичу на осјећај угодности и здравље човјека, ваздушни притисак значајно утиче и на облачност, количине падавина, видљивост на хоризонту и инсолацију. У табели 9 дат је десетогодишњи низ облачности за Власеницу који износи 5,19. Анализирајући Метеоролошки годишњак I за дати период уочљиво је да нису велика годишња колебања облачности, а примјетна је највећа облачност у зимским мјесецима (јануар, фебруар, март) која се креће у распону од 6,5/10 до 8/10, а најмања је у љетним мјесецима (јун, јул и август) у распону од 3 до 5/10.

Падавине. – Анализирајући карту 9 уочљива је највећа и преовлађујућа количина падавина на југозападу, југу и југоистоку од 1000 до 1600 mm годишње. Сјеверније од ових јужних дијелова Бирча ка средишњем дијелу, гдје преовлађују побрђа и висоравни са мањим ријечним токовима, количина падавина се смањује и преовлађују простори са 1000 до 1400 mm годишње. На крајњем сјеверу регије који захвата мали дио перипанонског простора, најмање су количине падавина и крећу се од 800 до 1200 mm годишње.

Са становишта развоја туризма најизраженији утицај имају киша и снијег. Они настају као последица кретања различитих ваздушних маса, чије се различитости првенствено огледају у температури, притиску и смјеру кретања. Такве ваздушне масе представљају ваздушне фронтове, па и падавине настале на овај начин су фронталне падавине. На југу Бирча, гдје су највише планине и хладан ваздух у сударању са струјањима са отвореног простора са сјевера, долази до стварања предуслова за фронталне падавине. На другој страни су орографске падавине које су условљене успоном ваздуха уз планине на југу регије, гдје топли ваздух из долина при успону уз планине ствара предуслове за кондензацију и сублимацију водене паре, самим тим и настанак падавина. Идући од нижег сјевера ка планинском југу количина падавина се повећава, што се може дефинисати и као различитост у вертикалној зоналности падавина.

Снијег је од приоритетног значаја за развој туризма (Ски-центар Игришта). Без обзора што количина излучивања снијежних падавина зависи од временских прилика, на дужину одрживости снијежног покривача и продужење ски-сезоне знатно може да утиче организациони људски фактор. Добрим уређивањем и при-

премама стаза, ски-површина је дуготрајнија. То ће се побољшати равномјернијом дистрибуцијом скијаша за подједнако коришћење стаза, спречавањем сјече шуме која погодује дужој одрживости снијега, благовременим наношењем снијега на откривене плохе на стазама. Као посебно експлоатисан нови систем у савременим европским ски-центрима за продужење ски-сезоне су топови за осњежавање. Да би се на вјештачки начин створиле снијезне падавине на Игришту потребни су захтјевни и тешко економски одрживи и оправдани пројекти. Као отежавајућа околност је недостатак воде и потребни температурни услови да би се стазе могле оснијезити за скијања. Регија Бирач је погодна због својих природних љепота и конфигурације терена и за релативно нову скијашку дисциплину „турно скијање”.

Карта 9. Просторна дистрибуција средње годишње количине падавина у БиХ
Извор: Група аутора, Први национални извјештај БиХ у складу са оквирима
Конвенције Уједињених нација о климатским промјенама, Бањалука, 2009, стр. 8.

Табела 10. Просјечна годишња сума падавина за Власеницу у mm, 1961. до 1990.

Мјесец Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сума
1961	37	26	48	60	210	121	113	27	25	124	103	98	992
1962	75	108	124	135	55	170	116	26	74	52	114	123	1172
1963	78	56	47	108	95	103	96	80	90	46	70	104	973
1964	12	77	75	85	76	254	148	66	125	114	165	99	1296
1965	47	100	70	74	198	37	32	43	79	2	109	131	922
1966	104	27	144	82	109	111	105	114	61	99	79	158	1193
1967	94	39	151	93	74	92	190	24	44	49	63	147	1060
1968	166	32	46	12	131	124	141	202	79	46	151	143	1273
1969	57	161	87	68	66	146	106	154	103	11	75	186	1220
1970	86	178	105	115	176	165	125	71	53	141	107	43	1365
1971	81	102	117	41	52	134	63	71	195	64	118	33	1071
1972	44	21	15	116	98	39	301	144	85	96	108	4	1071
1973	35	89	71	144	64	96	84	133	76	83	81	86	1042
1974	78	62	50	101	132	120	54	92	93	213	96	92	1183
1975	71	26	44	94	160	171	65	138	34	127	102	46	1078
1976	129	19	29	109	114	155	86	90	88	36	95	103	1053
1977	80	104	41	108	89	112	140	97	166	76	116	119	1248
1978	83	118	106	88	136	188	59	54	183	21	26	102	1164
1979	127	86	44	111	70	126	113	61	43	101	114	70	1066
1980	86	80	84	100	182	134	82	40	73	102	120	112	1195
1981	158	45	121	92	121	189	34	149	100	127	143	125	1404
1982	48	32	124	98	91	78	149	102	21	112	34	99	988
1983	56	117	59	80	46	185	128	63	180	42	66	62	1084
1984	114	112	90	119	106	154	160	109	99	126	54	24	1267
1985	68	56	70	175	62	128	30	196	14	69	149	50	1067
1986	67	120	84	72	92	189	144	45	12	72	35	67	999
1987	143	26	127	87	209	49	46	94	38	69	254	98	1240
1988	72	76	162	66	79	178	15	58	112	43	85	67	1012
1989	16	32	71	59	144	145	111	226	105	86	126	41	1161
1990	5	45	51	71	50	117	73	75	58	61	84	153	843
Просјек	77	72	82	92	110	134	104	95	84	80	101	93	1123
Мак	166	178	162	175	210	254	301	226	195	213	254	186	1404
Мин	5	19	15	12	46	37	15	24	12	2	26	4	843

Извор: ХМЗ ФБИХ

Због умјерених количина кише регија Бинач је богата биљним и животињским свијетом. Богатству флоре и фауне утиче и равномјерна распоређеност кишних падавина током године. Ова равномјерност утиче и на постојаност прилично устаљеног нивоа ријечних токова, што битно утиче на љетну купалишну сезону, спортове на Зворничком језеру, камповање и риболов на ријекама. Киша и сушњежица у раном прољећном и касном јесењем периоду негативно утичу на кретање туриста, поготово што кишни периоди могу да потрају више дана и недјеља када може доћи и до поплава већег интензитета (2010. г.). У љетном периоду кише су најчешће кратког дневног карактера и слабијег интензитета, а рјеђи су јаки пљускови. Кишни пљусак настаје љети излучивањем кише из кумулонимбуса или при олујном вјетру.

Вјетрови. – Због различитости рељефа, првенствено због вертикалне и хоризонталне рашчлањености, правац дувања вјетра најчешће се не поклапа са доминантним пољима ваздушног притиска. Правац пружања планина и ријечне долине су битни фактори у трасирању правца вјетра. Ријечне долине са паралелним планинским вијенцима представљају проточни простор за ваздушна струјања. У прољећним и јесењим мјесецима су најизраженији вјетрови, поготово у просторима са већим надморским висинама. У дијеловима гдје се струјање ваздуха подудара са ријечним долинама, спајањем двије ријечне долине долази до сударања ваздушних маса, вртлога или турбулентних кретања ваздуха. То је посебно изражено у Власеници. Ваздушна струјања од Дрине преко долине Великог и Студеног Јадра долазе до Власенице и подножја планине Јавор, а са сјеверозапада долином Дрињаче и Тишче је други смјер ваздушног струјања. Завршни дио струјања је у подножју планине Јавор која предстаља прву већу природну препреку. Ови вјетрови у прољеће и јесен достижу јачину $F=6$ по Бофору и олујни вјетрови до $F=8$ по Бофору. Они наносе штете на објектима, покрећу облаке прашине, изваљују и ломе дрвеће. Због ових појава долази до нарушавања укупне естетске импресије, материјалне штете и застоје у саобраћају. Скраћењу скијашке сезоне погодују на појединим дијеловима стаза и експозиције терена, ширина ски-стаза које су настале сјечом шуме па тим дијелом у зимским данима дува „југо“ што доприноси

бржем отапању снијега. Југо као локални вјетар је најизраженији у раним прољећним данима са најјачим интензитетом у ноћним сатима.

Од југа ка сјеверу и сјеверозападу простор је отворен без већих природних препрека, па је велика могућност за јака струјања ваздуха. Са порастом надморске висине се повећавају честина и снага вјетра. Брзина посебно долази до изражаја на висоравнима и голетима на централном и сјеверном дијелу Бирча.

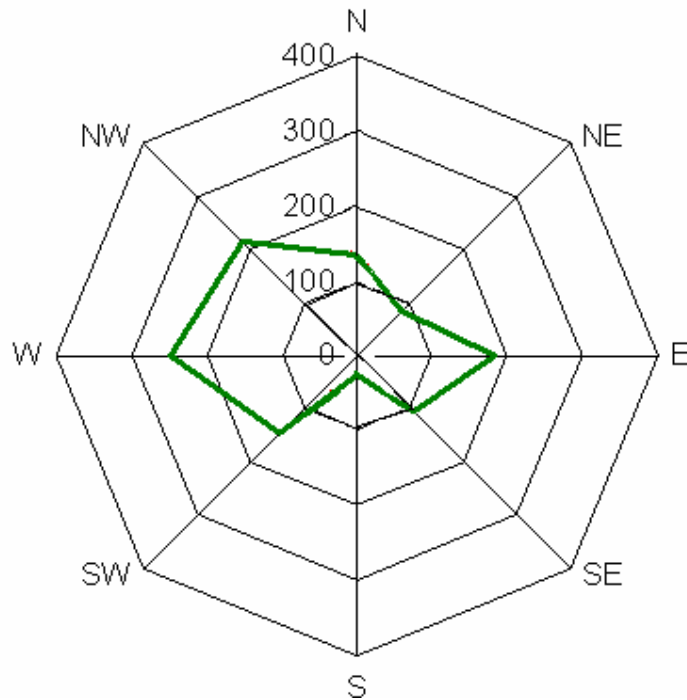
У зимским мјесецима изразито је хладан вјетар „сјеверац“, који је праћен ниским температурама, снијежним падавинама и покретањем снијежних маса и наноса. Он је узрочник стварања снијежних сметова у дијелу између Власенице и превоја Хан Погледа, што у зимским мјесецима доводи до блокаде магистралног пута Београд–Сарајево и отежаног кретања ка Ски-центру Игришта, олимпијским планинама и Сарајеву.

На планинском југу Бирча у љетним мјесецима је пријатан вјетар лаганог интензитета, тзв. „развигорц“. Са туристичког аспекта вјетар може бити уз своје пријатне одлике за туристе (доноси свјеж ваздух, расхлађује...) и користан за одређене туристичке и спортске активности. Наиме, због честих ваздушних струјања на планинском југу и југоистоку и изражености еквидистанције између планинских врхова и подножја, у Бирчу су посебно предиспонирани терени и пејзажне вриједности који погодује развијању параглајдинга. На Зворничком језеру уз вјетар је могуће афирмисати спортско-туристичке активности за једрење.

Табела 11. Учесталост вјетрова по правцу, средњој јачини за Власеницу за период 1957–1973.

N		NE		E		SE		S		SW		W		NW	
ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј
135	1,4	86	1,6	184	1,6	107	2,8	27	5,1	148	2,7	247	1,3	214	1,5

Извор: Метеоролошки годишњак I СФРЈ

Графикон 2. Ружа вјетрова за Власеницу, учесталост вјетрова
Извор: ХМЗ ФБИХ

Хидрографске туристичке вриједности. – Хидрографске туристичке вриједности Бирча су заступљене кроз планинске изворе, потоке и рјечице са водопадима и брзацима, природна и вјештачка језера и неколико термоминералних извора. Највећи ријечни ток је Дрина и њезина лијева притока Дрињача. Уз вјештачка језера (Бајинобаштанско и Зворничко), ријетка су мала језера на планинама (Дрцино језеро на планини Јавор и Врељанско језеро изнад Велике стијене и села Врело у општини Шековићи).

Дрина је дугачка 346 km, око 220 km чини границу између Србије и БиХ. На хидрографској карти је уочљиво да у оквиру Бирча скоро цијело сливно подручје припада сливу ријеке Дрине и преко Саве и Дунава Црноморском сливу. Око 170 km тече регијом Бирач од села Слап до Шепка. Цијели гранични појас припада територији Републике Српске. Површина слива Дрине износи 19 226 km², од чега Републици Српској припада 6 391 km² или 33.2% слива, а ФБиХ 837 km² или 4.4%. Укупна површина слива Дрине у Босни и Херцеговини иноси 7 228 km²

или 37.6%. Просјечни протицај Дрине на ушћу у Саву 395 m³ тако да је Дрина највећа притока Саве.

Драгутин Ј. Дероко од Шћепан Поља до ушћа у Саву код Раче ток Дрине дијели на 8 дијелова. Од тих 8 дијелова 5 се налазе у Бирчу:

1. од Слапа до Скелана (Бајна Башта) у дужини 44 km,
  2. од Скелана до Братунца (Љубовије) у дужини 55 km,
  3. од Братунца до Зворника (Мали Зворник) у дужини од 41 km,
  4. од Зворника до Козлука (Ковиљаче) 17 km,
  5. од Козлука до Раче 90 km (у Бирчу је од Козлука до Шепка 12 km)
- (Дероко, 1939: 53).

Дрина је различитих ширина, код Скелана и Бајине Баште 135 m, код Зворника 110 m. Испод Зворника долина Дрине се проширује на 2–4 km и одатле почиње њезин доњи ток. Овдје Дрина мјестимично достиже ширину до 300 m. Док је у горњем току била дубока 1–5 m и пуна брзака и мањих слапова, у доњем току је знатно плића. Ту она таложи велику количину шљунка и пијеска, те гради многе аде, спрудове, плићаке, меандре и мртваје (Дукић, 1952: 152).

Узводно од Скелана у дужини од 12 km налазе се ХЕ „Бајина Башта“ и Бајинобаштанско језеро (Перућац). Послије Љубовије код села Каменица, Дрина улази у Зворнички просјек, из којег излази код Зворника. Она тече до села Црнче, гдје улази у Зворничко језеро.

Воде Дрине и њезиних притока се користе за производњу електричне енергије у хидроелектранама „Зворник“ (93 MW), „Бајина Башта“ (364 MW). У цијелом сливу Дрине је искоришћено само 39 % водених снага, а остатак њене енергије отиче бескорисно, иако она одговара количини од 3,5 милиона тона нафте искоришћене за производњу енергије у термоелектранама (Гавриловић, Дукић, 2002.)

Табела 12. Средњомјесечни и годишњи протицаји Дрине код Бајине Баште и Скелана у m³/s за период 1946–1956. г.

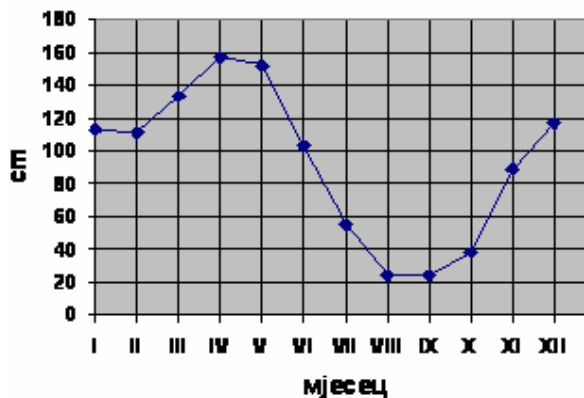
Дрина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Бајина Башта	345	353	483	599	603	346	195	114	117	240	435	449	357

Извор: Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, стр. 56.

Табела 13. Просјечан годишњи водостај Дрине у см

Мјесец	Водостај Зворник
I	113
II	111
III	133
IV	157
V	152
VI	103
VII	55
VIII	24
IX	25
X	38
XI	89
XII	117

Графикон 3. Просјечан годишњи водостај на ријеци Дрини

Извор: Група аутора, *Енциклопедија Југославије-СРБиХ*, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1983, стр. 31.

Крајем XIX вијека Дрином су пловили пароброди. Први пароброд „Vag Duna“ упловио је 1886. г. у Дрину и за 8 дана стигао до Зворника. У то вријеме Аустругарска је основала Босанско паробродно друштво са сједиштем у Брчком. Оно је имало 7 пароброда. Пароброд је пловио од Брчког до Сремске Митровице и Зворника. То су били бродови малог газа до 60 см, а превозили су пољопривредне производе, стоку, дрво, угаљ...

Од половине XIX вијека до половине XX вијека Дрином је роба превожена лађама. Ове лађе су се звале „зворникуше“ по мјесту израде, а по облику и функцији су се називале буринке, шилкуше, папучаре, дереглије. Лађама се пловило од Бајине Баште и Скелана до Београда. Зворникуше су биле дугачке око 20 m, широке до 3 m, на крајевима са сужењем, а дубина им је била око 80 см. Углавном су грађене од хрстовине. На дијелу Дрине, гдје је вода са јаком матицом,

постављане су воденице „дринке” које су сметале лађарима са „зворникушама” јер их је матица навлачила на воденице.

Због туристичке атрактивности Дрине, честа су и разна спортска такмичења (Дринска регата, Дрински слалом), духовне манифестације (пливање за Богојављенски крст), као и изградња туристичких садржаја уз обалу (Рајска плажа код Братунца, Градска зворничка плажа). Постоје покушаји обнављања традиционалних начина пловидбе сплаварењем или другим традиционалним начинима.

Највећа лијева притока Дрине у средњем току је Дрињача која је дуга 87 km, а њен слив обухвата 1 134 km². Изворе испод планине Коњух на 1100 m н. в., у Дрину се улијева у селу Дрињача на (141 m н. в.) 15 km узводно од Зворника са просјечним падом од 11 ‰ (Дукић, 1952: 155).

Од села Луке до Перинграда Дрињача просијеца кратке клисуре између којих су настала мања поља (луке). Од Перинграда почиње 20 km дуг кањон до ушћа у Дрину. Због значајне висинске разлике уздужног профила, брзине тока и флувиоденудационе моћи, формирала је разне рељефне облике привлачне за туристе. Слапови и букови код села Јевтићи, Тишче и Бјелашнице су позната купалишта. На улазу у Перинградску клисуру постоји извор топле воде у приобалном дијелу Дрињаче.

За љубитеље „нетакнуте“ природе су интересантни планински токови који се налазе на југу и југоистоку регије Бирач. По правилу то су праве планинске ријеке са великом висинском разликом изворишта и ушћа, са честим водопадима и слаповима. Често усијецају кратке и дубоке клисуре формирајући необичне приобалне рељефне облике. У подножју планине Јавор и Краљеве горе су ријеке: Грабовица, Тишча, Студени Јадар, Лукавица, Штедрич, Зелени Јадар и ријека Крижевица са притокама у подножју Чауши. Извори или врела ових ријека и њихова

Фотографија 8. Студенти географије са Пала на теренској настави у селу Врело (Фото: В. Обрадовић, 2010)

чиста и питка вода, представљају својеврсну туристичку атракцију, међутим немају већи туристички значај, првенствено због тешке приступачности. Туристички је афирмисана рјечица Врело. Она извире испод обронака брда Бачковац и Велика стијена. Изворишни низ се налази на око 700 m н. в., а улива се у Дрињачу у селу Тишча на 370 m н. в. Дужина тока је око 3,5 km. Од извора у уздужном профилу у првих 2 km прави три изузетно лијепа водопада на бигровитим подлогама. Први, уједно и највећи водопад је посебно привлачан у вријеме прољећног и јесењег поводња када се формирају широке лепеде водопада испод кога се водом напуне све бигровите каде, а пећине код водопада постану неприступачне. Село Врело које се налази код водопада има бројне садржаје који се могу туристички валоризовати. Због своје атрактивности водопад и село Врело су постали интересантни и за теренску наставу за студенте географије који на анализи тока ријеке Врело могу остварити мултидисциплинарна теренска истраживања (хидрографија, геоморфологија, геологија, петрографија, биогеографија, етнологија и еко и етно-туризам). Као посебно отежавајућа околност за бољу туристичку афирмацију ове ријеке и села је лош прилазни пут, недостатак смјештајних капацитета у кућној радиности, неопходност едукације локалног становништва за пружање услуга у оквиру правилне организације етно и еко-туризма, недостатак пропагандне активности...

Вјештачко језеро Перућац се налази недалеко од крашког врела Перућац, брана дужине 461 m и висине 93 m омогућила је стварање 50 km дугачког и 80 до 500 m широког језера. Припремни радови за изградњу бране Бајина башта почели су 1952. г., а брана је завршена 1962. г. (Станковић, 2005).

У регију Бирач у општини Сребреница језеро се протеже у дужини од 24 km. У том дијелу ријека Дрина представља ујезерени ток чија је површина 12,4 km². Језеро је са просјечном ширином од 225 m.

На језеру Перућац се усталио начин туристичког разгледања језера и кањона моторним бродићем. Тај вид пловидбе се назива „кањониг“ и омогућава туристима да упознају природне љепоте лијеве и десне стране Дрине. Овај начин разгледања не испуњава у потпуности туристичке потребе и своди се у оквиру импровизације, јер бродићи не осликавају ниједну од традиционалних начина пловидбе по Дрини.

Зворничко језеро је прва акумулација на Дрини, лежи на 140 m н. в., дугачко је 25 km, док му ширина варира од 0,3 до 3 km. Максимална дубина му је 39 m. Због ерозије у сливу Дрине, знатни дијелови басена су засути, чиме се потврђује сазнање да су језера еволутивни хидрографски објекти.⁵

На брани Зворничког језера постоји 8 преливних поља за вишак воде, а остављени су и посебни пролази за сплаварење дрвне грађе и кретања рибљих јата. У језерском басену при високом водостају има 89 000 000 m³ воде (Станковић, 2005)

У Бирчу су заступљене подземне воде као минералне воде и питке воде. Експлоатација питке воде се врши у сврху водоснабдијевања становништва, а експлоатација минералних вода је значајна привредна активност и најизраженија је у Козлуку и Кисељаку код Зворника и у Сребреници.

Темоминерални извори и бање у Бирчу су познате од Римљана који су у оквиру својих насеља имали уређене бање и купатила којима су уз мозаичку подлогу придавали функционални и естетски угођај. Терме су грађене по принципу раскошне римске архитектуре чији остаци се данас убрајају у значајне археолошке туристичке вриједности.

У турском периоду на термоминералним извориштима су грађена купатила. Доласком Аустроугарске почињу интензивнија испитивања и коришћења термоминералних извора. Прва истраживања минералних вода на тлу БиХ извршио је Е. Лудвиг са сарадницима који су у оквиру својих истраживања урадили хемијску анализу одређених појава у водама. Године 1890. анализирана је вода Јасеничког кисељака код Зворника. Након тога Ф. Кацер помиње ове воде, даје њихове физичко-хемијске карактеристике и доводи их у корелацију са геолошким сазнањима. Он такође 1919. г. допуњава ранију анализу Е. Лудвига. Између два свјетска рата и након Другог свјетског рата су се многи аутори бавили истраживањем минералних вода. Туристичко-рекреативни и бањски центар „Мајевица“ је основан 1982. г. Тада почињу истраживања под руководством „Геоинститута“ из Београда и „Геоексперта“ из Загреба.

---

⁵Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 2005, стр. 256.

На остацима римских бања, турских купатила и аустроугарских бања почео се развијати бањски туризам у Сребреници. Бања Губер се налази на 630 m н. в. са шеталиштем повезаним са градским насељем Сребреница. У долиномском шумовитом просјеку у подножју планинских страна се појављују бројни извори. Истраживања су потврдила да подножје планине Кварц има 48 минералних извора. Медицински су испитани и били су у употреби извори: Црни Губер, Мали Губер, Кожна вода, Синусна вода, Љепотица, Очна вода, Мала кисјелица и Велика кисјелица. Минерални извори се скупљају кратким токовима као притоке Црвене ријеке са највишим извором Очна вода, да би се редом смјењивали до најнижег извора Кожна вода. Минерални извор Мала кисјелица и Велика кисјелица се налазе на сјевероистоку планине Кварц и уливају се у ријеку Крижевицу.

Фотографија 9. Црни Губер
(Фото: В. Обрадовић, 2011)

Фотографија 10. Мали Губер
(Фото: В. Обрадовић, 2011)

Извор минералне воде Губера је истраживао 1880. г. Е. Титзе при хидрогеолошким и хемијским истраживањима еруптива Сребренице и утврдио је присуство сулфида и предложио хемијску анализу воде. Године 1889. бечки хемичар Ернест Лудвиг је извршио хемијску анализу 35 извора Губер воде, након чега се она пакује и користи као лијек. Бања Губер као љечилиште почиње са радом 1951. г. када се и изграђују објекти за потребе медицинско-рехабилитационих услуга и области здравственог туризма и рекреације. Већ 1956. г. љековитост бањске воде се одредила за анемијна обољења и са радом почиње и пунионица минералне воде. То је жељезно-арсенска радиоактивна вода која је те године од Савезног Министарства здравља СФРЈ проглашена као лијек. „Губер вода” је жељезно-

-арсенског састава која у 1 литру садржи 0,1232 g Fe у двовалентном облику, какав прихвата људски организам без претходних прерада. Температура воде је 12,4 °C и има погодан састав елемената: жељеза, арсена, цинка, бакара, мангана, кобалта. Концентрација радиоактивности је 7,02 nC (наноцирије), што је једнако 17,19 MJ (Максове јединице). На 1 литар воде додано је 0,25 g аксорбинске киселине ради стабилизовања и боље ресорпције.

Лијечење у бањи Губер се обавља пијењем љековите воде и купањем. Осим тога справљају се купке у минералној води, као и сви видови физикалне терапије (подводне и електромасаже, парафинске и механо терапије). Главне индикације су: хипохромне анемије, есенционалне хипохромне анемије, хлороза, хронична обољења коже, реуматизам зглобова и костију, мишићни реуматизам, мултиплексклерозе, неуровегетативне дистоније, рахитис, реконвалесцентна стања...⁶

Табела 14. Бања Губер, протицај у литрима у 1 минути

Минерални извор	Протицај литара у 1 минути
Црни Губер	300
Мали Губер	30
Очна вода	19
Велика кисјелица	70
Мала кисјелица	180

Извор: Службена документација предузећа Губер бања

Налазиште минералне воде Кисељак се налази 27 km сјеверно од Зворника, а извориште Кисељак је у центру истоименог насеља, 6 km удаљено од магистралног пута Зворник–Бијељина. Први истраживачи минералних вода Едвард Лудвиг 1890. г. и Фридиј Кацер 1919. г. указују на минеролошки састав Кисељака и љековита својстава његове воде. У периоду од 1985–1991. г. почела се користити минерална вода, а са тиме почиње развој бањског туризма. Гради се хотелско-

⁶ Бања Губер, *Центар за лијечење, анимацију и медицинску рехабилитацију*, 2002, стр. 2–4.

-бањски центар „Мајевица” Витинички кисељак. Због грађанског рата туристички развојни замах је заустављен и још увијек није обновљен нити се вода из Кисељака почела флаширати. Минерална вода Кисељака се јавља у виду природних извора и самоизлива из бушотина. Овдје се налази 9 извора са различитим минеролошким саставом. Народ их користи као љековите па су тако и добиле имена „очна вода”, „ бубрежна вода”...

Извори минералних вода у Кисељаку се јављају из еоценских седимената који представљају највјероватније секундарне и транзитне колекторе ових вода, док су примарни колектори на већим дубинама, што треба потврдити истраживањем дубљих бушотина. Овим радовима би се добиле веће количине минералних вода, а највјероватније и веће температуре воде.

Проведеним истраживањима су се добиле сљедеће физичко-хемијске карактеристике минералне воде:

Температура-----12 С°

Минерализација----- 4,376 mg./l

pH-----7,03.

Табела 15. Хемијске карактеристике минералне воде Кисељак

Катиони (mg/l):	Аниони (mg/l)
Na - 439,3	HCO ₃ -3.068,00
K - 62,8	SO ₄ -99,80
Ca - 272,54	Cl – 1.120,00
Mg - 88,08	Fe -1,80
	F - 0,80

Извор: Републички Завод за геолошка истраживања, 2010: 57,58.

Балнеолошке анализе минералне воде Кисељак је урадио Завод за здравствену заштиту БиХ 1982. г. Анализу за терапеутске индикације је дао М. Циглар. На основу тих анализа индикације минералне воде Кисељака су:

- болести метаболизма, дијабетеса и уремије,
- хроничне упале дисајних органа,
- гастритис и хронични улкус,
- болести крвотока, жучи и жучних путева.

Извориште минералне воде Козлук се налази у центру насеља Козлук 20 km сјеверно од Зворника, уз магистрални пут Зворник–Бијељина. Прва испитивања је извршио Јосип Баћ 1954. г. када су избушене 4 бушотине, од којих је једна била на дубини од 421 m. Експлоатацију ове воде врши а.д. „Витинка“ Козлук која је изградила модерну фабрику за флаширање ове воде и прављење сокова на бази минералне воде из Козлука. Републички Завод за геолошка истраживања из Зворника је у периоду 2001–2003. г. извршио детаљна геолошка и хидрогеолошка истраживања у Козлуку. На основу тих истраживања извршена је ревитализација постојећих експлоатационих бушотина и извршено бушење нових. Након тога су урађени елаборат о класификацији и категоризацији и прорачуни резерви минералних вода у Козлуку, на основу којих је предузеће „Витинка“ из Козлука добило концесију за експлоатацију. Ово предузеће је регионални носилац развоја и иницијатор свеукупног друштвеног развоја укључујући и туризам. Даља испитивања су показала да ова вода спада у хидрокарбонатно-натријум-хлоридне воде са следећим физичко-хемијским карактеристикама минералне воде:

Температура-----12 С°

Минерализација----- 3726- 5556 mg./l

pH-----6,5

Есхалација гасова-----H₂S, CO₂ и O₂.

Балнеолошку анализу воде је урадио „Институт за рехабилитацију“ из Београда, при чему су утврђена следећа индикативна својства минералне воде „Витинка“ из Козлука:

- хронична обољења желуца,
- хронична обољења жучних путева,
- пијесак у мокраћним путевима,
- постоперативни опоравак код операције бубрега, мокраћних канала и жучи.

„Витинка“ из Козлука може се користити као лековита вода јер има индикативна својства код хроничних обољења желуца, жучи, мокраћних канала и бубрежних обољења (Републички Завод за геолошка истраживања, 2010: 57–60).

Биљни и животињски свијет као туристичка вриједност. – Са становишта глобалне регионализације вегетације, највећи дио БиХ припада евробиберској регији континенталних дијелова, а мањи дио медитеранској или средоземној регији. Само у највећим планинским подручјима је заступљена алпско-високонордијска регија, којој припада вегетација изнад горње границе шума, али и дјелимично травна вегетација планинских рудина и вегетација стијена и точила у појасу клековине бора и субалпских шума.

Ове регије се диференцирају на ниже фитогеографске територијалне целине или провинције: *илирску*, која обухвата западне хумидне крајеве, *мезијску*, која обухвата источне аридне крајеве и *средњоевропску*, којој припадају најсјевернији дијелови Босне и Херцеговине.⁷

Истраживање вегетације БиХ се може везивати за прве пролазнике и њихове записе. Геолог Ami Boue 1839. г. је пропутовао Босном и Херцеговином и сабрао неколико стотина биљака које се налазе у хербаријским збиркама у Природно-словном музеју у Паризу (*Ami Boue, La Turquie d'Europe*). Први ботаничар који је пропутовао Босном био је Otto Sendtner. Путујући и истражујући флору 1847. г. он је своја запажања објавио годину дана касније у Регензбургу у часопису „Das Ausland”. Доласком Аустроугарске и оснивањем Земаљског музеја у Сарајеву и његових ботаничких збирки почињу бројна научна систематска изучавања флоре у којима предњачи Franjo Fijala, Karl Maly, Светислав Плавшић... Од 1903. до 1922. г. су наставцима настали радови под називом „Флора Босне и Херцеговине и Новопазарског Санцака” објављени у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву. Вегетацију у долини ријеке Дрине проучавао је S. Muravjev 1940. г.

На бази ових почетних истраживања су се надовезивале касније савремене студије флоре БиХ поготово након оснивања Шумарског, Пољопривредног и Природно-математичког факултета у Сарајеву. Као значајно достигнуће дугогодишњег заједничког Југословенског пројекта настала је „Вегетацијска карта” у размјери 1: 200 000.

Бирач највећим дијелом припада илирско-мезијској и прединарској области или провинцији и малим дијелом претпанонској. С обзиром на географске, ге-

---

⁷ Група аутора, *Еколошко-вегетацијска рејонизација БиХ*, Шумарски факултет у Сарајеву, Сарајево, 1983, стр. 11.

олошке, педолошке и климатске одлике, биљни покров можемо анализирати и кроз вертикалну и хоризонталну рашчлањеност. Данашњи распоред вегетацијских формација није резултат само природних услова на одређеном простору, него и миграције и ширење вегетације у давној прошлости која је била најизраженија долинама ријека и клисурама које су биле као канали циркулације и продирања флорних елемената.

У илирско-мезијској области у оквиру Бирча издвајају се посебни вегетациони појасеви. Као доминантна врста су појасеви храстових шума: храст китњак (*Quercetum petraeaemontanum*) и лужњак (*Quercus robur*) уз које се јављају и граб (*Carppinus betulus*), кестен (*Aesculus hippocastanum*) и поплавне шуме јоха (*Alnion glutinsae*) и врба (*Salicion albae*). На просторима гдје су заступљени пермски пјешчари и шкриљци, дјелимично и верфенски седименти као ороедафске заједнице појављују се храст китњак (*Quercetum petraeaemontanum*) и цер (*Quercetum petraeaecerus*) и у појединим нижим дијеловима као индикатори сувље климе се јављају шуме сладуна (*Quercus frainetto*) и цера (*Quercus cerris*), а на већим и хладнијим висинама су шуме храста китњака (*Quercetum petraeaemontanum*) и букве (*Fagetum montanum*). На цијелом подручју ове фитогеографске цјелине се јављају као ороедафске заједнице шуме медунца (*Quercus pubescens*), граба (*Carppinus betulus*) и јасена (*Fraxinus excelsior*), а везане су претежно за кањоне и кречњаке, а настале су на калкомеланосолним и калкокамбисолним основама, док је на нешто нижим висинама заступљен бијели граб (*Carpinetum orientalis*).

На серпентинама гдје је рељеф блажи налазе се шуме китњака, које заузимају доње дијелове падина са дубљим свјежим земљиштима типа лувисола и псеидоглеја, са шумом бијелог бора (*Pinus silvestris*) на еутричном камбисолу, шумама црног бора (*Pinus nigra*), које заузимају гребене и стрме падине са ранкером и еутричним смеђим земљиштима, често плитким и скелетним. Посебне случајеве представљају колувијални скелетни наноси, најчешће на китњаковим шумама или на њиховим деградационим стадијима, од којих је карактеристичан шибљак руја (*Cotynetum coggygiae*).⁸

---

⁸ Група аутора, *Еколошко-вегетацијска рејонизација БиХ*, Шумарски факултет у Сарајеву, Сарајево, 1983, стр. 11,12.

Карта 10. Еколошко-вегетацијска рејонизација БиХ

Извор: Шумарски факултет у Сарајеву, 1983. г.

Изнад појаса храстових шума надовезује се горски, а затим субалпски вегетациони појас. У том појасу су изражене регионалне заједнице у оквиру илирско-мезијске области, преддинарске области и малим дијелом предпанонске области:

1. Брдске букове шуме (*Fagion illugicum*) су настале на кречњачким планинама, на силикатном супстрату као ороедафски стадиј вегетације на хладним експозицијама. Деградацијом ове шуме прелазе, зависно од рељефа и земљишта, у мезофилне ливаде реда *Arrenetherethalia*, или регресивне стадије шибљака заједнице лијеске (*Corylion avellanae*). Термофилна варијанта букових шума преко различитих врста шибљачких заједница прелази у камењаре и ксерофилне ливаде реда *Brometalia erecti*.

2. Шуме букве и јеле без смрче, као климарегионалне, распрострањене су у просторима гдје се осјећа утицај панонске климе (сјеверни дио Бирча, обронци Мајевице) и често имају острвски карактер (Мајевица, Удрич, Јаворник, Козјак...). Налазе се на кречњачким земљиштима и на врло различитим супстратима и могу садржавати знатан број врста приземне флоре ацидофилног карактера. Овдје се јела (*Abies alba*) јавља релативно ниско и природно се подмлађује мјестимично и у храстовом појасу, док смрча (*Picea abies*) изостаје због неповољних климатских утицаја.

3. Шуме букве и јеле са смрчом су подијелене на двије еколошке серије заједница (једну везану за кречњачка земљишта и другу кисело смеђа оподзољена земљишта). Кречњачке заједнице су богате врстама у приземном слоју флоре, нарочито из еколошке скупине неутрофилно-мезофилних врста, а распрострањене су на серијама кречњачких земљишта која се одликују богатим хумусом. На другој страни су земљишта са сиромашним базама која су развијена на киселим силикатним супстратима. У шумама букве и јеле на перидотитско-серпентинским земљиштима, смрча је саставни елемент у хладнијем микроклимату у свим случајевима гдје долази до бочног дренажа воде и допунског влажења земљишта. Скупа са овим шумама се налазе заједнице као трајни стадији, условљени едафски и микроклиматски од којих је најзаступљенији јавор и јасен (*Aceri-fraxinetum*) којих је највише у Бирчу на планини Јавор и инверзни типови смрчевих шума (*picetum dolomiticum*). Посебну групу у овом појасу чине шумске фитоценозе секундарног карактера, бијели бор, смрче и јеле.

4. Субалпске букове шуме су распрострањене на серији кречњачких (калкомеласоли или црнице и лувисоли и рендзине) и на серији кисело смеђих земљишта (ранкери и дистрични камбисоли). Унутар појаса субалпских букових шума налазе се шуме смрче (*Picetum subalpinum*). Завршни дио чини појаса клековине, бора кривуља на кречњачким врховима и странама планина гдје је заступљено много ендемичних и реликтних врста и високопланинска травна вегетација. У терцијарне реликтне врсте убрајамо Панчићеву оморику (*Picea omorica*) која је распрострањена у клисурама ријеке Дрине, највећим дијелом на планини Сушица на локалитетима Луке, Стругови и Шарена буква, које се сматрају природним резерватом Панчићеве оморице.

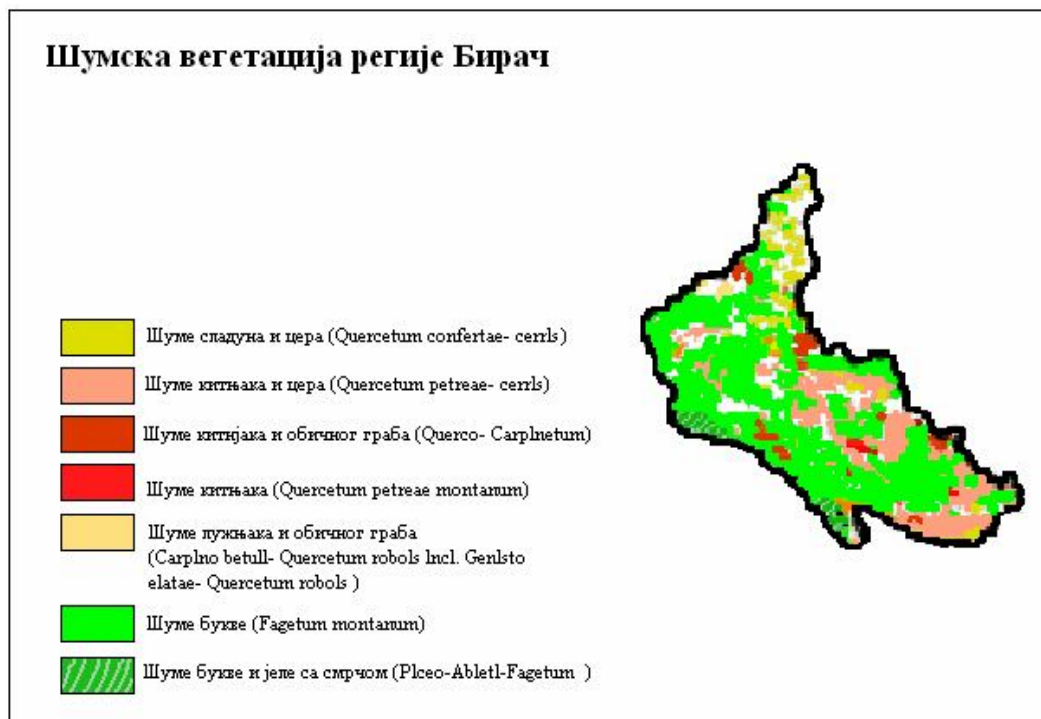
Посебан врсту вегетационог покрива представљају планинске биљке. Ово биље се може наћи на планинском југу и југоистоку на највећим планинама Бирча које достижу надморску висину од 1000 до 1500 m н. в. Међу најзначајнијим и најзаступљенијим су: планински љутић (*Ranunculus montanus*), зечији купус (*Sempervivum heuffelii*), црвена чуваркућа (*Serpervivum schlechani*), енџијан (*Gentiana vera*), линџура (*Gentiana lutea*), боквица (*Plantago gentianoides*)... На мањим надморским висинама, на обронцима планина, на побрђима, ливадама и пашњацима налази се ниска травна вегетација од које је могуће издвојити неке врсте као типично ливадско самоникло љекобиље: кантарион (*Hypericum perforatum*), сријемож (*Allium ursinum*), мушка и женска боквица (*Plantago lanceolata, plantagominor*), мајчина душица (*Thymus serpyllum*), маслчак (*Taraxacum officinale*), нана (*Mentha piperita*), преслица (*Aquilegia arvensis*), јагорчевина (*Primula vulgaris*), жути гавез (*Symphytum tuberosum*), плућњак (*Pulmonaria officinalis*), коприва (*Lamium maculatum*), хајдучка трава (*Achillea millefolium*)..

По естетским, декоративним, орнаменталним и употребним одликама се издвајају необичне грмолике биљке. Често се ове биљке преносе и култивишу и у урбаним просторима. Њихови плодови се користе у фармацеутској индустрији, а планинари, локално становништво, сакупљачи љекобиља и други уживају у природи сакупљајући плодове овог биља. Грмолико биље у Бирчу је распрострањено на већини простора јужног, југоисточног и средишњег дијела Бирча, на висинама од 400 m н. в. до 1000 m н. в. Од ових врста грмоликог биља најзаступљеније су: смрека или клека (*Juniperus communis*), лијеска (*Corylus avellana*), боровница (*Vaccinium myrtillus*), малина (*Rubus idaeus*), купина (*Rubus discolor*), шипак (*Rcanina*), липа (*Tilia cordata*), дивља јабука-дивљака (*Malus sylvestris*), дивља крушка-дивурица (*Pyrus pyraster*), дивљи глог (*Crataegus monogyna*), дивља трешња (*Cerasus avium*), трњина (*Prunus spinosa*), дивљи дрен (*Cornus mas*), мукиња (*Sorbus aria*), црвена и црна зова (*Sambucus racemosa, sambucus nigra*)..

Од посебног интереса за рекреативце и сакупљаче љековитог биља су гљиве. Неке од јестивих гљива се сматрају врло скупоцјеним. Зависно од врсте гљива, период њихове бербе је различит. Најчешће се сакупљају у прољеће и јесен. Најзаступљеније јестиве врсте гљива у Бирчу су: смрчак лишћар (*Marchella esculenta*), смрчак четинарски (*Marchella elatea*), буковача (*Pleurotus ostreatus*), редуша

(*Agaricus arvensis*), вргањ (*Boletus eduis*), сунчаница (*Makrolepiota procera*), рујница (*Lactariusdeliciosus*), млијечница (*Lactarius volemus*), лисичарка (*Cantarellus cibarius*)...

Карта 11. Шумска вегетација регије Бира

Извор основе карте: Просторни план Републике Српске до 2015. г.

За љубитеље природе који долазе на жељене просторе да би уживали у пејзажима, сакупљали природне плодове и због других комплементарних туристичких мотива регија Бирач може бити интересантна. Богатство љекобиља даје шансу народној медицини, чија искуства често користи и научна медицина. Повратак природи је нужан као и коришћење љекобиља („зелено злато”). Природни предуслови и добро очувана животна средина дају значајну основу за сакупљање љековитог биља и гљива. Са развојем фармацеутске индустрије све су веће потребе за обезбјеђењем већих количина љекобиља. Ово се може постићи само систематски организованим сакупљањем уз праћење и познавање календара за бербу, познавање станишта, то јесте распрострањености, временских услова за сакупљање, услова сушења и чувања. Овакви дарови природе мало се користе. Становни-

штву које има потребу за рекреацијом у природи као додатни мотив може послужити сакупљање љекобиља, тако да уз остале природне мотиве, овај вид рекреације има пуну туристичко-рекреативну компоненту. За овакаве прилике се често организују сезонске бербе и откуп љекобиља, у оквиру чега се организују дружења планинара, еколога и других љубитеља природе.

Најзаступљенија самоникла љековита биљка у Бирчу је сријемож (*Allium ursinum*). Има јако сличан и мирис и укус бијелом луку („дивљи бијели лук” или „медвјеђи лук”). Листови су пљоснати и издужени, на крају зашиљени и зелене су боје. Налази се по свјежим и растреситим земљиштима и на већим висинама типичним за субпланинску климу. На Јавор планини расте у непрекидним ланцима. Користи се за јело као салата и зачин. У употреби је у народној медицини и фармацији. Уз магистрални пут од Власенице до Хан Погледа, у дијелу Јавор планине, има га покрај пута, па многи путници праве паузе да би убрали сријемож. У вријеме сезоне бербе, берачи по планини Јавору након завршетка бербе организују надметања у традиционалним играма (Јаворова пољана и Велико Игриште). Сакупљачи сријеможа за себе организују такмичење, ко може највише да сакупи сријеможа за одређено вријеме. Постоји и идеја од стране туристичке организације да се организује „Сријеможијада“, гдје би се уз разна такмичења и забаве упознало и са својствима ове јестиве и љековите биљке.

Са становишта заштите биодиверзитета, треба обратити пажњу на одрживо газдовање шумама, заштиту шумског земљишта од ерозије која нарушава развој педосфере, заштита изворишта и изворишних појасева, спречавање нелегалне и непланске градње објеката, спречавање и уклањање дивљих депонија смећа...

Копнена фауна Бирча има претежно планински карактер. Зависно од географских прилика, идући од сјевера ка југу, разликујемо неколико карактеристичних области за фауну. Од сјевера перипанонска област постепено прераста у брдски и на југу и југоистоку у планинску.

Сјеверни дио Бирча, који захвата перипанонски простор, има заступљену фауну Панонске низије. У тој области живе неке врсте мочварних хигрофилних, термофилних и равничарске животиње. То су волухарица (*Microtus agrestis*), врана гачац (*Corvus frugileus*), кашикара (*Platalea leucordia*), чигра бјелограда (*Chilodrias hybrida*)... У брдској и планинској области са богатим ливадама и па-

шњацима, разним врстама листопадних шума, повољном влагом ваздуха и задовољавајућим количинама воде, створени су повољни услови за развијања богате фауне. Богатство фауне уз комплементарност са другим туристичким мотивима отвара могућности за ловни и риболовни туризам, спортске манифестације....

Као богатство ловног простора издвајају се трајно заштићене врсте дивљачи: ласице (*Lutra lutra*), вјеверица (*Sciurus vulgaris*), сове (*Strigiformes*), соколови (*Falco peregrinus*), јастребови (осим јастреба кокошара-*Accipitridae*), орао змијар (*Cicretus gallicus*), бијела рода (*Ciconiaciconia*), чапље (*Adrea cinerea*), еје (*Cirus cyaneus*), луње (*Mlivus milvus*), шљуке (*Scolopax rusticola*), кукавице (*Cuclus canorus*), дивље гуске (*Anres anres*), дјетлић (*Dendrocopos major*) и гавран (*Corvus corax*).

Зависно од природног циклуса обнављања дивљачи, постоје и ловостајем заштићене врсте дивљачи, чиме се постиже правилан циклус обнављања, те се томе и прилагођава период ловостаја. У те врсте дивљачи спадају: срна (*Capreolus capreolus*), зец (*Lepus auropaeus*), лисица (*Vulpes vulpes*), твор (*Mustela putorius*), јазавац (*Meles meles*), куна златица (*Martes martes*), куна бјелица (*Martes foina*), дивља свиња (*Sus scrofa*), медвјед (*Ursus aretos*), вук (*Canis lupus*) дивља гуска (*Anres anres*), дивља патка (*Anas platyrhynchos*), сива чапља (*Adrea cinerea*), шумска шљука (*Scolopax rusticola*), гњурци (*Podicipediformes*), јастреб кокошар (*Accipitridae*).

Развој ловног туризма подразумијева уз одстрел дивљачи и остварење економских ефеката кроз ловне таксе, наплату трофејних узорака дивљачи, пансионску и ванпансионску потрошњу... Истовремено подразумијева и унапређење ловне основе и правилно газдовање ловиштем како не би дошло до угрожавања одређених врста животиња. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, које газдује ловиштима Републике Српске даје на управљање ловишта ловачким удружењима или шумским газдинствима на период од 10 година, док ловиште Сушица код Сребренице има статус посебног ловишта и даје се под концесију на период коришћења од 30 година. Ловачка удружења су чланиви кровног Ловачког савеза Републике Српске, а тај савез је члан Међународног савјета за лов и заштиту дивљачи (CIC) и Европског савјета за ловство (FACE).

Табела 16. Основни подаци за ловишта по општинама у Бирчу

Општина	Ловачко удружење	Број чланова	Површина ловишта у ha	Ловна површина у ha	Неловна површина у ha
Братунац	Чауш	150	29 996	26 000	3 996
Власеница	Игришта и Бирач	330	21 204	21 098	106
Зворник	Вукови са Дрине	303	23 674	22 103	1 571
	Соко Козлук	270	15 449	14 628	821
Милићи	Комић	200	27 879	24 212	3 667
Осмаци	Борогово	130	7 940	7 201	739
Сребреница	Јавор	218	42 564	40 500	2 064
Шековићи	Бишина	217	24 366	23 082	1 284

Извор: Ловне општинске основе ловачких удружења регије Бирач

Посебно је битна заштита ријетких врста дивљачи које су на овом простору скоро истријебљене (дивокоза, медвјед). Дивокоза живи на највећим планинским врховима југа и југоистока Бирча, од планине Јавор, преко Комића и Лисине повезујући се планинским стрмим одсјецима све до Сушице на крајњем истоку. Станиште медвједа је на неколико мјеста у ширем простору у кањону Дрињаче, у Сушици и Чаушу. Битно је и спречавање превеликог размножавања дивљачи које се убрајају у штеточине и пријете истребљењу других врста, у првом реду смањење броја вукова који у вријеме високих сњегова уништавају срне. У смислу успостављања одрживе равнотеже животињских врста потребне су прихране угрожене врста и организовање лова на штеточине. Ловна сезона почиње 1. априла, а завршава 31. марта наредне године. Организација масовног лова на вука је значајна туристичка манифестација („Хајка на вукове“) у којој учествују домаћа ловачка друштва и гостујућа друштва из окружења и иностранства. Свако ловачко друштво у оквиру годишњих планова својих активности организују и „Ловачко вече“. То је манифестација на којој се сумирају резултати рада у протеклој години, награде заслужни чланови друштва, организује ловачка вечера са оригиналним ловачким гастрономским специјалитетима и уз музичко-забавни програм и

наградне игре, приреди се забава која у бити представља традиционалну туристичку манифестацију. Да би лов као врста спорта и рекреације имао пуну афирмацију не само за локална ловачка удружења него и за ловни туризам, потребно је побољшати и инфраструктуралне услове као пропратне садржаје ловног туризма. У том погледу се на пажљиво бираним локацијама праве ловачке куће, ловачке чеке, гатери за обуку паса, хранилишта за дивљач...

Табела 17. Основни подаци за ловну дивљач по општинама

Општина		Срна	Медвјед	Дивља свиња	Лисица	Вук	Јазавац	Зец
Братунац		326	10	200	390	5	65	960
Власеница		304	6	100	35	8	10	530
Зворник	Вуковица Дрине	285	-----	29	90	---	20	835
	Соко Козлук	250	-----	35	200	----	70	1060
Милићи		304	6	90	85	4	30	530
Осмаци		144	-----	35	55	5	15	346
Сребреница		1 360	11	320	73	12	20	1400
Шековићи		420	8	80	60	5	40	860

Извор: Ловне општинске основе ловачких удружења

Табела 18. Основни подаци за ловно-техничке објекте по општинама

Општина		Ловачка кућа	Висока чека за срне	Висока чека осма-трачница	Хранилишта за срне	Хранилишта за дивље свиње
Братунац		4	3	2	8	3
Власеница		4	30	4	30	7
Зворник	Зворник	4	8	1	60	2
	Козлук	6	27	10	30	2
Милићи		2	4	3	8	3
Осмаци		4	10	4	18	10
Сребреница		3	30	4	18	8
Шековићи		4	3	1	92	10

Извор: Ловне општинске основе ловачких удружења

Риболов као дио спортско-рекреативног туризма, због богатства планинским ријекама дио је туристичке понуде коју додатно треба валоризовати због разноврсности и богатства рибе у ријекама. Атрактивност тока ријеке Дрине и њених притока, као и кањони и клисуре употпуњују туристички дојам и чине амбијенталну цјелину туристички привлачном. Настанком вјештачких језера, Бајинобаштанског и Зворничког, обогатио се и дијелом измијенио и рибљи фонд. Активностима риболовних друштава врше се порибљавања појединих ријека, формирају се службе за заштиту рибљег фонда, уређују се простори за спортски риболов и организују такмечења. Због повољних предуслова потребно је радити на пропаганди и популаризацији спортског риболова и одређивању календара такмичења за риболов за поједине врсте риба и таква такмичења претварати у традиционална. Од рибљих врста најчешће су: поточна пастрмка (*Salmotrutta-morpha faruos*), калифорнијска пастрмка (*Salmo trutta-morpha lacustris*), липљен (*Thymallus thumallus*), младица (*Hucho hucho*), шкобаљ (*Chondrostoma nasus*), клен (*Leuciscus cephalus*), мрена (*Barbus barbus*), штука (*Esox lucius*), шаран (*Cyprinus caprio*), сом (*Silurus glanis*), кечига (*Acipenser ruthenus*)... Риболовци су организовани у оквиру својих општинских риболовних удружења која су уједињена у кровни републички савез „Спортски риболовни савез Републике Српске”.

Показатељи о броју чланова у оквиру риболовних друштава указују на значајан степен развоја овог вида рекреације и спорта, а недостатак података о растућим риболовцима указује на низак степен афирмације риболова у туристичке сврхе и његове комплементарности са другим туристичким вриједностима. Значајним смањењем или престанком рада многих индустријских постројења уз водотоке умањило је утицај хемијског и биолошког загађивања вида. Фабрике које се граде морају да испуњавају међународне еколошке стандарде и уз изградњу колектора и филтера

Општина	Риболовно друштво	Број чланова
Братунац	Дрина	350
Власеница	Липљен	50
Зворник	Бистро	260
Милићи	Милићи	70
Осмаци	Немају друштво	---
Сребреница	Пастрмка-Скелани	70
	Младица-Сребреница	60
Шековићи	Дрињача	30

Табела 19. Риболовна друштва Бирча
Извор: Општинска документација

загађивање вода се свODE на минимум, што погодује нормалном развоју рибљег фонда у ријекама и језерима...

Табела 20. Природне туристичке вриједности Бирча

Општина	Локалне	Регионалне	Националне	Европске	Свјетске
Братунац	Лозничка, Грабовачка и Слапашка ријека, Стражевац	Рајска плажа, Сашка ријека, Чауш брдо	Ток Дрине, планина Јаворак, Бијели камен	-----	-----
Власеница	Извор Тишче, ријека Грабовица и Седрица	Кањон Дрињаче, Удрич	Јавор планина	Ски-центар Игриште	-----
Зворник	Ток Каменице, Сапне и Јошаничке ријеке	Витинички Кисељак и Кисељак у насељу Кисељак	Дрина и Зворничко језеро	-----	-----
Милићи	Врх Комић, планина Лисина	Водопад Скакавац, брдо Страмац	Кањон Лукавице, Зелени и Студени Јадар, Краљева гора	-----	-----
Осмаци	Вацетинска пећина	Мраморак, Какањ	Кањон Сајтовачке ријеке	-----	-----
Сребреница	Планина Кварц, врх Столац, Бујаковића ријека	Извор Јадра, ријека Крижевица	Резерват планине Сушице, резерват Панчићеве оморике	Бања Губер, језеро Перућац	-----
Шековићи	Излетиште Бишина	Извор Ловнице	Водопад Врело	-----	-----

АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ

У сагледавању антропогених вриједности Бирча потребно је издвојити археолошке и културно-историјске споменике, етнографско, умјетничко и културно наслеђе.

Археолошке туристичке вриједности

У регији Бинач ове вриједности указују на присуство старих цивилизација. Као такве од интереса су за туристичку валоризацију. Без обзира што ове туристичке вриједности нису довољно истражене, могле би бити подстицај за развој првенствено културних и манифестационих кретања туриста. У недостатку њихове инвентаризације неопходна је комплементарност са другим антропогеним и природним туристичким вриједностима. Нека од археолошких налазишта су истраживачима, првенствено археолозима, послужила искључиво као локалитет гдје су пронађени одређени археолошки остаци, који су нашли своје мјесто као експонати у музејима, који се у већини случајева не налазе у регији Бинач. Помоћу експоната се са историјског становишта сагледава овај простор. На другој страни су локалитети који представљају насеља везана за одређену цивилизацију или народ. Због етничких помјерања (сеоба индоевропских народа) неопходно је сагледавање ове регије у њеном ширем просторном контексту. Крајем III и почетком II миленијума долазе Илири (племе Диндари) који су познавали метале бакар и бронзу. Захваљујући коњици и оружју брзо су покорили старосједиоце. Са собом су донијели богату културу, стварање племенских савеза и првих држава. Њихов привредни и политички успјех везан је за жељезно доба. У VII вијеку п. н. е. почињу контакти са Грцима, а у IV вијеку Келти продиру на дио илирске територије. По доласку Римљана, Илири граде насеобине (градине) које су се налазиле на узвишењима због лакше одбране. Биле су окружене бедемима од сувозидина, палисадама и јарковима. Врло су значајна налазишта из раног бронзаног доба (између 1500. и 800. г. п. н. е.). Најзначајнији локалитет из овог доба је праисторијско насеље Градина у Савићима код Шековића, налазиште уз Дрину „Радаљска ада”, градине на путу од Зворника ка Бијељини (Трновица, Пађине и Роћевић)...

Ова насеља биљеже континуирани живот од раног бронзаног доба до почетка гвозденог доба и периода халштата. Такође некрополе и хумке ове регије пружају важне доказе материјалне културе за упознавања начина живота и степена културног развоја становника тог времена. У оквиру изучавања илирских некропола Подриња, Милица Косорић је анализирао и средње Подриње којем припада и Бирач. Дошла је до сазнања за њихов размјештај, анализирао је пронађене материјале, начин сахрањивања становника, извршила хронолошка разматрања... На основу њиховог распореда и тачних локалитета стиче се укупна слика живота становника и њихове просторне организације: некрополе у Братунцу, Тегарама, Зелинју, Пађинама, Рођевићу-Каравлашке куће... (Косорић, 1976).

Дрина је у бронзаном и гвозденом добу била источна граница гласиначког подручја. Сматра се да су носиоци гласиначке културе, која је превазилазила границе гласиначког подручја, били припадници илирског племена Аутаријата. Они су (IV в. п. н. е.) настањивали горње и средње Подриње. На простору доњег Подриња су живјели Панонци, а сјеверно од њих Скордисци. Сматра се да су они у првој половини III вијека, повлачећи се из Грчке на сјевер, покорили Аутаријате (Група аутора, *Дрина*, 2005: 23)

Подриње је крајем I в. п. н. е. било под римском влашћу. Првобитно је било у саставу провинције Илирик, основане 11. г. п. н. е. Убрзо након тога 8. г. п. н. е. Илирик је подијељен на Горњи (Панонију) и Доњи (Далмацију). У тим оквирима, средње Подриње је у оквиру Далмације као један од њених најгушће насељених простора. За период римске владавине од изузетног су значаја Муниципијум у Скеланима, Домавија код Сребренице, више локалитета у општини Братунац (Тегаре, Вољевица, Коњевића Поље, Факовићи, Михаљевићи...), Подцрквина и Шадићи код Власенице, римски каменолом Дардагани код Зворника... У Бирчу уз ријечне токове су водили римски путеви, а уз Дрину је био пут који је повезивао Сребреницу и Сирмијум, гдје је била ковница новца, а у једном периоду и сједиште цара. Остаци тих путева су откривени између Брањева и Шепка (3 km дужине у општини Зворник), цеста Зворник–Сапна (брежуљак Чарковине)... У Дивичу је била смјештена једна римска кохорта, јер је ту нађен олтар посвећен богу Јупитеру. На овом подручју се налазе многи споменици посвећени богу Јупитеру, појединачно Јупитеру или Јупитеру у заједници са другим божанствима.

У Сребреници и Скеланима је пронађено 13 споменика самосталног Јупитеровог култа (Имамовић, 1977: 126–140).

Ова налазишта су дјелимично у функцији туристичке понуде, али без довољне бриге локалне заједнице и ширег друштва као и мале маркетиншке заступљености. Недостатак и недоступност стручних текстова и радова из ове области доводи до аматерског презентовања ових значајних туристичких вриједности.

Римски град Домавија у Градини код Сребренице. – Изучавајући геолошке одлике Босне 1879. г., рударски савјетник Титзе је дошао у Сребреницу да би нашао некадашње рудокопе. Својим истраживањима доказује да је то простор некадашњих рудника. Заслугом Константина Јиричека дошло се до сазнања какву су судбину имали рудници Сребренице и град Сребреница. Он пише да је први помен Сребренице 1376. г. када је била живо трговинско мјесто као дубровачка насеобина. *„Године 1410. заузеше је Мађари, од 1411– 1440 била је под српском, од 1440-1443 под турском влашћу, а 1443 опет припада Босни. Али отуда се је изводио дуготрајан рат између Босне и Србије које су се отимале за ово знаменито рударско мјесто, при чему је варош опетованим освајањем сад сједне сад с друге стране много страдала. У Сребреници гдје се је вадило злато, сребро и бакр ковао се је и новац”* (Радимски, 1891: 1).

Године 1881. рударско друштво „Босна” почиње опсежна истраживања са циљем откривања рудокопа из римског периода и средњег вијека. Долазе до сазнања да су рударске насеобине у римском периоду биле код данашњег села Градина. Село Сасе и Сребреница су били насеобине рудара у средњем вијеку. Прекопавањем римске насеобине Градине откривене су знаменитости од великог значаја за историју рударства овог краја и цијеле БиХ. Код Кривог бријега нађен је од 1882. до 1885. г. бакрени новчић из периода римског цара Константина II (337–340. г.) и рударска лампа која је направљена од лугарске иловаче. Натписи на каменим плочама, темељи и стубови, мозаици и купатила су врло значајно археолошко богатство нађено овим ископавањима. Ту су два споменика подигнута у част цару Александру Северу и његовој мајци Јулији Мамеји и камен прокуратору Домицију. *„По томе је тај камен споменик подигнут, на част Луцију Домицију Еросу прокуратору metallorum pannoniorum et Dalmatiorum,* поставио га је

ducenarius M. Aurelius Rusticus. По горњем натпису био је Л. Домиције врховни управитељ свих рудника у свој Далмацији и Панонији, тј. у данашњим земљама Далмације, Босне и земљи Дунаву на западу до ушћа Тисе и Бечке шуме, источним крајевима Штајерске и Крањске. По томе је Сребреница за римског царског доба била једно од главних мјеста рударства у том просторном подручју”. Ту су и два камена по којима дознајемо за име римског *municipija Domavia ili Domaviae* за које се до тада није знало (Радимски, 1891: 6).

Под руководством рударског истраживача Лудвига Погатчника настављају се истраживања Домавије 1890. г. и открива остатке зграда (војни логор између Мајданског потока и Сашке ријеке и купалиште *Caldarium* са 45 просторија).

Археолог Радимски налази сличност домавијских купатила са купатилима у античкој Помпеји. Погатчник даје и нови нацрт римског града Домавије. Овај истраживач надрудар умире 14. 2. 1892. г. а његов започети рад наставља рударски повјереник Едвард Ворличек. Ворличек 1892. и 1893. г. предузима главна ископавања на локалитету Домавије. Успио је открити скоро у потпуности такозвани трибунал, купатила и дио зграда у доњој Домавији. Том приликом су откривени зидови зграда, опеке, канали за воду, фрагменти са натписима, новчићи, бронзане фибуле, посуђе... Пронађен је и саркофаг на Градини са костима младе дјевојке, њезин златни накит и новац из III вијека (цара Севера Александра).

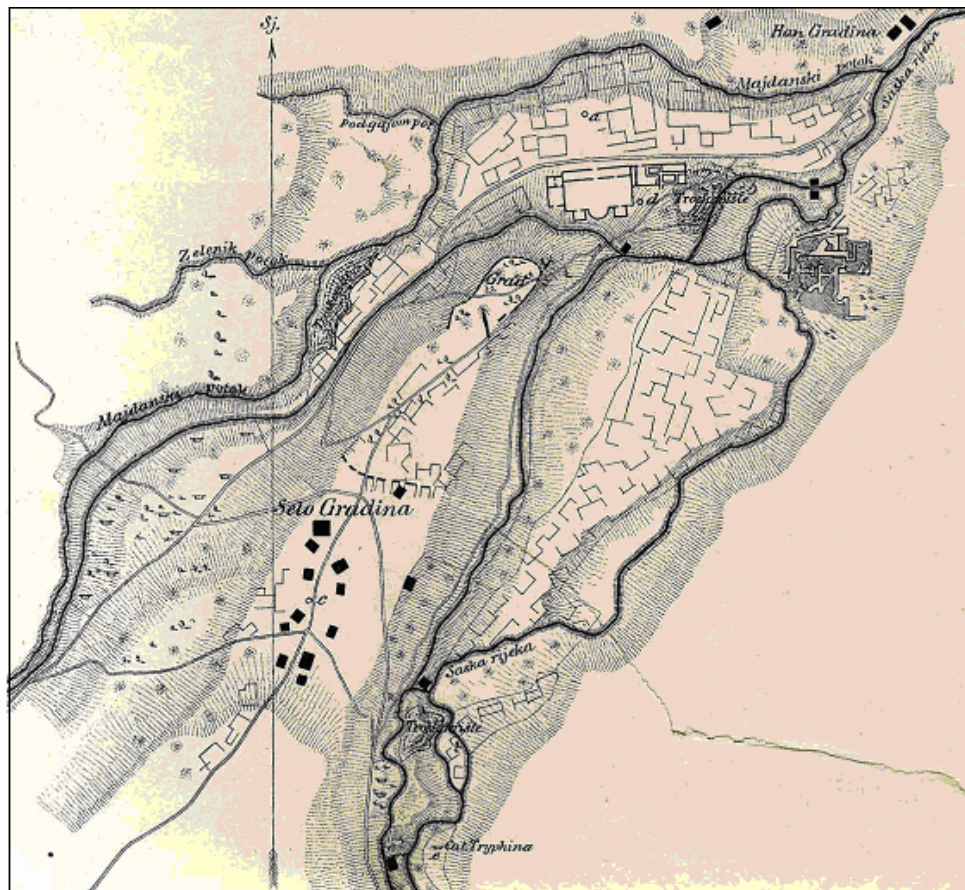

Цртеж 1. Спомен на част Луцију Домицију Еросу (Радимски: 1891: 6)

Цртеж 2. Дио археолошких ископине као резултат истраживања Едварда Ворличека 1892/93 (Радимски, 1894: 1 – 48)

Цртеж 3. Град Домавија (Радимски, 1892: 4)

Грчка имена и натписи, као и латински натписи указују да су Грци и оријенталци као ослобођени робови (*libertini*) пуштени и слободни могли да се баве занатством и трговином, да се жене и да досељавају. У близини градине се налази *Catilia Tryphena i Julija Attica* (Пач, 1914: 187).

Цртеж 4. Грчки надгробни споменик из Биљаче код Сребренице (Пач, 1914: 187)

Цртеж 5. Споменик царице Јулије Мамеје, мајке цара Севера Александра, Сребренице (Пач, 1914: 181)

Бронзана вотивна рука из Саса. – Бронзана рука скоро природне величине (15,5 cm), изливена је од бронзе са префињеном модулацијом. Њезина особеност је у богатим необичним рељефним украсима и симболима. Због њезиног изгледа везују је и за култ бога Сабазија (Пашквалин, 1960: 203).

Указује на висок степен умјетничког и културног живота тадашњег становништва. У афирмацији Домавије као археолошког туристичког локалитета постала је препознатљив симбол туристичке пропаганде.

Фотографија 11. Бронзана рука из Саса (Пашквалин, 1960)

Скелани као археолошки локалитет. – Насељавање Римљана на простор Бирчаније било везано искључиво за рударство. Посебно су их привлачиле шуме и каменоломи па је простор средњег Подриња постао привлачан и брзо је густо насељен. На то указују трагови архитектуре, некрополе и покретни материјали и ископине. Најстарије римско насеље средњег Подриња је у данашњим Скеланима. На почетку I вијека у 6. години дошло је до устанка Илира против Римљана. Римљанима је било у интересу да овладају овим дијелом Подриња због рудног богатства, а и осталих природних ресурса. У том периоду на овом простору су живјели Диндари.

Римљани су разорили насеља, покорили становништво и градили утврђења и градове. Након тога су пришли новој организацији живота и власти. Урбанизацију је спроводила римска држава са циљем остваривања економских, политичких и војних интереса. Тај процес је подразумијевао оснивање градова римског права на територији племенских заједница и њихово интегрисање у римско грађанство. Прва фаза је подразумијевала организацију домаћег становништва у аутономне племенске заједнице (*civitates peregrinae*) на чијем челу је домаћи поглавар који је за своју лојалност добијао статут римског грађанског права и тиме је стварана институција племенског вође (*principes civitatis*).

На многим ископинама, које су пронашли 1891. г. Ђиро Трухелка и 1907. г. Карло Пач, говоре натписи да су Скелани били административно средиште читаве регије и конститутина јединица Римског царства. Захваљујући повољном положају брзо су се развијали па су у другој половини I вијека (доба Флавијеваца) стекли статус **municipiuma** (града са аутономном управом).

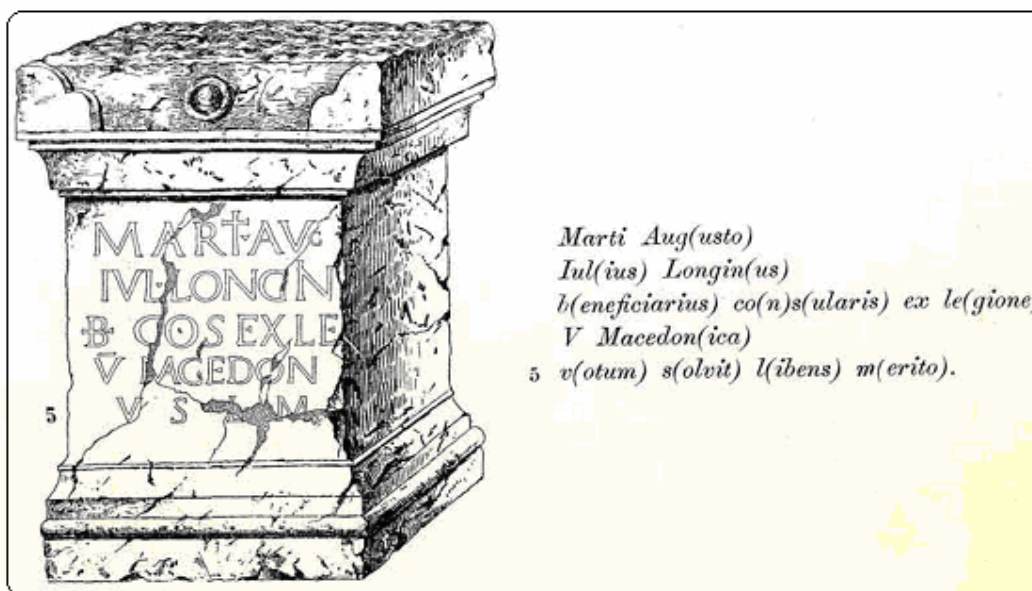

Цртеж 6. Ара из Скелана, завјетована богу Јупитеру (Пач, 1907: 430)

Надгробни споменици који су постављани покрај главних путева су биле високе, најчешће правоугаоне плоче са посебно израђеним заглављем, а на доњем крају је био клип помоћу којег се усправно споменик утврђивао у постоље у земљу.

Цртеж 7. Рељефи са надгробних споменика у Скланима (Пач, 1907: 452, 456)

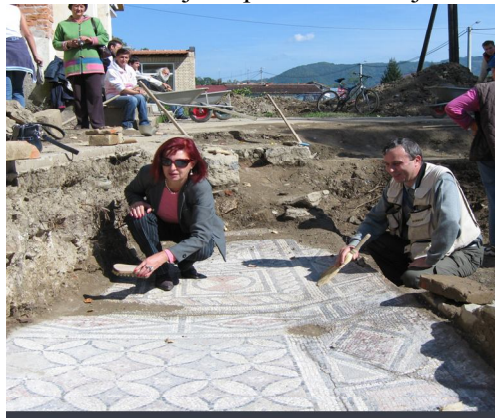

Цртеж 8. Ара из Лијешћа код Склана посвећена култу бога Марса (Пач, 1907: 437)

Ловачка сцена јахача са развијеним плаштом (херос), убијање дивље свиње је сцена која се врло често сусреће у рељефу надгробних споменика у Скланима. Лав је на глаткој плинти, са отвореним ждријелом и што је посебно занимљиво, на лијевој ужој страни приказана је говеђа глава (Пач, 1907: 452, 456).

Карло Пач је открио темеље средњовјековне цркве у Скланима и римске споменике. Већину тих вриједних римских ископина села Лијешће, донио је у једну базилику са намјером да их касније пребаци у Земаљски музеј у Сарајево, а касније вјероватно у Беч. Услед временске непогоде „великог поводња” 1899. г., затрпане су црква и ископине, остале су слике и цртежи које је Пач објављивао у Гласнику Земаљског музеја.

Више од 100 година је прошло до поновног ископавања под руководством археолога Мирка Бабића. Радови на локалитету су започети 1. 9. 2008. г. и трајали су 5 седмица. На мјесту гдје се налази Дом културе Земљорадничке задруге у Скланима, откривени су остаци римске архитектуре са 40 m² подних мозаика јединствених на Балкану. У ранохришћанској базилици су пронађени споменици. Резултати тих активности и радова су објављени у Зборнику радова.⁹ М. Бабић је дао темељиту слику археолошког локалитета Муниципијума (Склана) и указао на значај овог локалитета, музеја под земљом са 80 римских споменика. На основу ових резултата изазвана је права археолошка сензација европских и свјетских размјера, а укључила се и Влада Републике Српске са идејом да се на бази помених проналазака направи Археолошки музеј у Скланима. До изградње нове зграде споменици су смјештени у орону зграду Дома културе у Скланима, а дио откривених мозаика је затрпан и конзервиран.

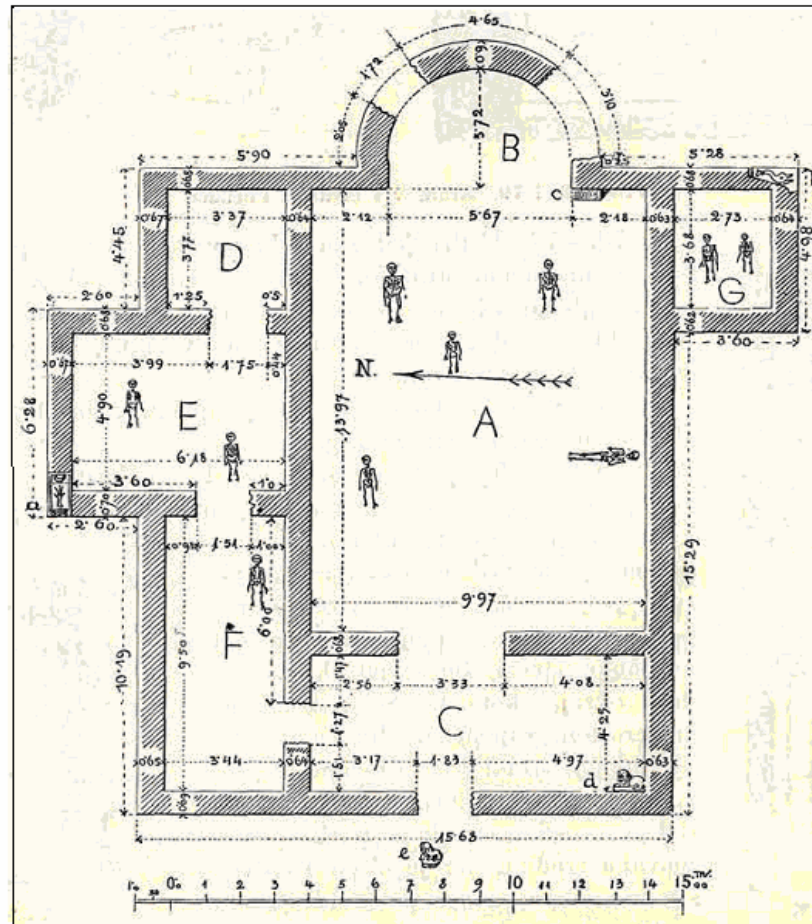

План за изградњу музеја се између осталог своди на то да ће се откривени мо-

Фотографија 12. Мозаик у Скланима (Фото: М. Бабић, 2008)

⁹Зборник радова, *Municipium malvesiatium*“ Склани, Сребреница, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница, 2009.

заик (очекује се око 100 m²) наткрити, а поред њега изложити римски споменици и збирке пронађених покретних материјала. Овај поростор чине три локалитета: Анкино двориште, Задружни дом и Бранкова њива са укупном површином од 31 814 m², што представља прву зону заштите. На ширем простору око Склана су уочљиви покретни материјали, углавном уломци мозаика, керамике, новац... Због тога се прилази мјерама заштите археолошког локалитета у широј зони, такозваној другој заштитној зони која чини 249 094 m². За заштићену зону се подразумевају одређене мјере и законске регулативе, гдје се између осталог археолошка зона не може користити као грађевински простор без претходних археолошких истраживања и услова које прописују службе заштите налаза, њихово складиштење и касније адекватне презентације.

Цртеж 9. Тлорис цркве I. у Скланима, у F одјељењу гдје су пронађени споменици (Пач, 1907: 460)

Коришћење ових добара треба базирати на искуству у заштити, развоју, уређивању, презентацији, управљању и укупној туристичкој валоризацији. Овако садржајна цјелина ће представљати најбогатију римску археолошку збирку у унутрашњости Балкана, која ће имати не само туристички већ и научноистраживачки карактер. Простор Скелана изискује систематска истраживања, првенствено археолошка, а касније на основу тих достигнућа и мултидисциплинарни научни приступ гдје би своје значајно мјесто имала и туристичка презентација археолошког богатства овог дијела Бирча.

Градина Михаљевић.– Налази се на лијевој страни ријеке Дрине у селу Михаљевић наспрам градског насеља Љубовија у Србији. Римска цеста која је водила од Сирмијума ка Аргентарији је повезивала простор уз лијеву страну обале ријеке Дрине на данашњем путу Братунац–Факовићи. У зидинама код жандармеријске станице Вацлав Радимски (Радимски 1895: 227) је нашао римску стелу која је по њему представљала надгробни споменик. Данас се стела налази у Земаљском музеју у Сарајеву. На том путу су и римске насеобина Вољевица и Градске њиве.

Приликом прављења цесте Братунац–Факовићи, Ћиро Трухелка је испитивао ордређене локације које су указивале да се на дужини од око 45 km тог пута налазила римска цеста. Посебно је добро био очуван дио римске цесте код Хан Бјеловца. Приликом градње цесте Братунац–Скелани, радници су у Сикирићима ископали римске споменике, бакарни и сребрени новац (Трухелка, 1891: 239-246)

Локалитет Бјеловац је истраживао и Ђуро Баслер. На земљишту Јосипа Видмара пронашао је камене блокове римског поријекла који су употријебљени за надгробне споменике у средњем вијеку (Баслер, 1965: 95., Бојановски, 1965: 107).

Праисторијско насеље Градина у Савићима код Шековића. – Налази се у селу Стрмица код Шековића. У подножју локалитета тече Стрмички и Дубоки поток. Ископани материјали са документацијом се налазе у музеју у Тузли. Природним изгледом градина има окомите падине на истоку и сјеверу и косе стране на југу. Западна страна је лакше приступачна, па је и насеље било заштићено са три зида. Детаљна трогодишња испитивања и ископавања на локалитету Градина су почела 1977. г. Откривено је 30 сонди различитих димензија. Зидови су поставље-

ни на каменој основи. Први спољашњи зид удаљен је око 80 m од куће Савића, а 100 m удаљен од њега је средњи зид, а источно је трећи зид. Грађени су од ломљеног камена кречњака, неправилног облика и мјестимично од пјешчара. Висина зидова варира и мјестимично је и преко 2,50 m, а ширина приближно до 4 m. Налази пронађени у овој градини су углавном здјеле украшене канелурама, фрагменти суђа и разне керамике (Косорић, 1983: 73).

Дардагани, локалит Сига. – Каменолом и катакомбе су у римском периоду представљале светилиште. У каменолому су Римљани копали у III и IV вијеку камен од којег су правили саркофаге, стубове са капителима, бисте... У пространим катакомбама су имали светилиште (оријентални култ бога Митре). Релеф бога Митре је пронађен 1965. г. у селу Дардагани (Зворник) приликом радова које је изводило предузеће „Нови извор” из Зворника. Нађени споменик је предат музеју Источне Босне у Тузли (Косорић, 1965: 49).

Релефни приказ бога Митре је у ствари његово убијање светог бика. Оваквих релефних приказа има шест у БиХ (Бихаћ 2, Јајце, Коњиц, Вратнице код Лисичића и Дардагани). Релефни приказ је скоро исти осим квалитета обраде у камену (Имамовић, 1977: 277).

У катакомбама каменолома је нађено више завршених саркофага и оруђа за клесање камена. Саркофази и остали камени елементи су транспортовани Дрином до царског града Сирминијума. Споменик Митре потиче вјероватно из тог времена. До локалитета Дардагани се може доћи асфалтним путем из Зворника према Козлуку, скретањем према Сапни. Улаз у катакомбе је неуређен, а недалеко од улаза се налазе остаци вањске експлоатације сиге. Унутрашњост је неосвијетљена и тешко приступачна. У појединим дијеловима унутрашњости налазе се исклесани саркофази, стубови и трагови подне, зидне и плафонске експлоатације сиге.

Фотографија 13. Саркофаг из Дардагана (Фото: В. Обрадовић)

Новија истраживања су вршена 2006. г. (М. Бабић, Б. Ђурић и Х. Милер) који су утврдили да је ово био један од највећих подземних рудника тадашње Европе. Овај недовољно истражен локалитет треба првенствено заштитити од даљег пропадања, а након тога стварати услове за његову туристичку валоризацију.

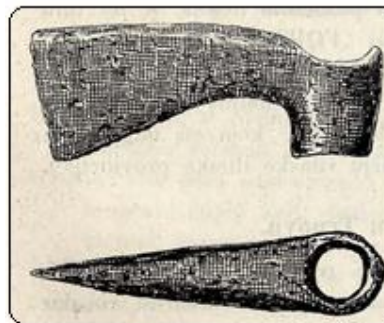
Археолошки локалитет Подцрквина код Власенице. – Налази се у ширем простору села Цикота у подножју хума гдје се данас налази Црква Св. Илије. На узвишењу су пронађене развалине грађевине, вјероватно цркве, средњовјековни споменици и други археолошки остаци. Ту је пронађен споменик из римског периода који се данас чува у Земаљском музеју у Сарајеву, што је доказ да је у Подцрквини било римско насеље.

Фотографија 14. Римски споменик, Подцрквина (Пач, 1902:5)

Градине и громиле у Шадићима код Власенице. – Томо Драгичевић је послао у Земаљски музеј разноврсне хрбине од иловаче које је ископао у Шадићима. На основу тих доказа Вејсил Ћурчић сматра да се ради о праисторијској градини која се одржала до римског доба. Хрбине које су приспјеле у Земаљски музеј су рађене руком и без котача, па су сигурно из предримског периода (Ћурчић, 1908: 251).

Косовача. – Локалитет се налази у селу Косовача 14 km од Осмака, изнад рјечице Љесковача у источном дијелу општине Осмаца, на узвишењу Брезик. Градина је ограђена елиптичним сувозидинама 74 x 38 m. Фрањо Фијала (1893:152) пише о праисторијској бакреној справи-сјекири коју је котарски стражмештар Томо Драгичевић послао Земаљском музеју у Сарајево 1892. г., а коју је пронашао на градини у Косовачи.

Цртеж 10. Брадва са Косоваче (Фијала, 1893: 152)

Вацлав Радимски 1895. г. закључује да је на Косовачи касније настало римско насеље, што је било уобичајен примјер за период насељавања Римљана (Фијала, 1893: 152).

Вацетинска градина. – Налази се на неприступачном заравњеном узвишењу изнад кланца Сајтовачке ријеке на југу, Вацетинског поља на западу и Селимовца на истоку. Градина је археолошки неистражена. Сувозидина је у облику потковице у основи широке и до 1.5 m и око 300 m дужине. Са запада су два улаза у градину и један улаз са истока. Због стјеновитог неприступачног дијела ка кланцу Сајтовачке ријеке сувозидина нема. У том стјеновитом дијелу се налази Вацетинска пећина. Да је овај простор имао континуитет насељености у средњем вијеку указују стећци којих има на пет локација око градине. У близини је село Мраморак са остацима зидина које су настале на илирској Градини, а касније у средњем вијеку је ту настало утврђење, црква, калдрме и пруга у аустроугарском периоду.

Музеји и споменици

Споменици из античког периода и средњег вијека су небригом шире друштвене заједнице великим дијелом уништени или се као покретни споменици налазе у музејским збиркама или мањим поставкама у оквиру културних центара градских насеља.

Споменици саграђени крајем XIX вијека, у XX вијеку, као и почетком XXI вијека су настајали као последица вођења ратова и одређених политичких околности у датим ситуацијама. Најчешће су везани за патриотизам народа у балканским ратовима, два свјетска рата и грађански 1992–1995. г.

Фотографија 15. Археолошки експонати из Склана (Фото: М. Бабић, 2008)

Сребреница и Скелани као најзначајнија археолошка налазишта римског периода дају добру основу за формирање музеја и музејских збирки. Влада Републике Српске је на основу резултата ископина из Скелана одобрила пројекат за изградњу музејског комплекса у Скеланима у чијем саставу ће бити: археолошка збирка, дом културе, хотел, библиотека, отворена сцена за представе... Ово археолошко налазиште је проглашено спомеником од изузетног значаја за Републику Српску и представља капитално научнокултурно откриће. Поште Републике Српске су штампале маркицу Скелана (*Municipium Malvesiatium*) што је једна од првих промоција овог локалитета. У

Фотографија 16. Зграда музејске збирке у Зворнику (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Скеланима су, у старој згради Задружног дома и школи у Црвици, похрањени археолошки експонати као резултат ископавања 2008. г.

Музеј у Сребреници је први пут отворен 1985. г. и ради у оквиру Народне библиотеке. Сталну поставку чине: текстуално-сликовна изложба Сребренице кроз вијекове на девет панова, поставка цртежа „Осаћански неимари“ аутора Сава Дерикоњића и етнологска збирка. Ту је и привремена поставка дијела откривених римских експоната из Скелана (*Municipium Malvesiatium*).

Споменици из ослободилачких ратова се налазе на бројним локацијама у Бирчу. Већа спомен-обилежја су у централним дијеловима насеља или у посебно уређеним спомен-парковима. Честа су спомен-обилежја на мјесту некадашњих значајних битака или погибије познатих личности или група бораца (Хан Поглед, Рогосија, Цикотска ријека, Кравица...).

Фотографија 17. „Ружина вода” (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Спомен-обилежје „Ружина вода” се налази на Хан Погледу покрај магистралног пу-

та Београд–Сарајево у природном амбијенту на прелазу бјелогоричне у црногоричну шуму на око 1100 m н. в. Од ручно клесаног камена је подзида на чијем се централном дијелу налази спомен-плоча са натписом који указује на борбе 28. септембра 1914. г. које је водила Шумадијска дивизија другопозиваца против Аустроугарске. У доњем дијелу спомен-плоче је натпис који говори о борби 15. јуна 1944. г. када су борци I батаљона VI пролетерске источно-босанске бригаде и Брањачког батаљона уништили усташко упориште.

На Хан Погледу близу Ружине воде на обронцима брда Каранфилица налази се спомен-гробље. О традиционалној вези српског народа источне и западне стране Дрине и заједничким борбама за слободу говори текст на овом спомен-обилежју. „Ваша, српским родољупцима и слободољупцима, другопозивцима Шумадијске дивизије, што животе своје остависте, далеко од мајке ваше Шумадије овдје на Јавор планини 1914. године у борби за слободу правду и отаџбину, овај споменик нека буде помен и сјенима вашим од српског народа Власенице и Хан Пијеска...”

На Хан Погледу, 500 m источно од Ружине воде, испод кућа Милића и Тодоровића налазе се три јама у које су почетком Другог свјетског рата усташе убијали и бацали бројне чланове јеврејских и српских породица. Процјене локалног становништва се крећу од 800 до 1 300 убијених на овом стратишту, а поуздано се зна за страдање комплетних породица. Овај локалитет није обиљежен да се не би након Другог свјетског рата „нарушавао” међунационални склад.

У центру Власенице је 1958. г. подигнут бронзани споменик „Устаник”, фигура борца

Фотографија 18. Споменик шумадијским другопозивцима (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Фотографија 19. Споменик „Устаник” (Фото: В. Обрадовић)

који позива на устанак, дјело вајара Мирка Остојића из Сплита. У центру малог троугластог парка на мермерном постаменту је постављен споменик око којег је плато и стазе за шетњу са цвијетним алејама и клупама за сједење.

На излазу из Власенице ка Хан Пијеску у боровој шуми на обронцима брда Орловача налази се спомен-гробље палим жртвама из Другог свјетског рата, а до њега уз магистрални пут је спомен-гробље из грађанског рата 1992–1995. г.

Рашића Гај се налази на простору општине Власеница. У том селу су на локалитету Медин поток 22. 6. 1941. г. усташе, на чијем је челу био Медо Бргуља, убили свештенике и велики број Срба из Власенице и Цикота. Ово стратиште још увијек није обиљежено никаквим спомеником, али потомци и поштоваоци убијених посјећују овај локалитет на годишњицу страдања, као и планинари који су овај локалитет уцртали у своје трансверзале.

У Шековићима у оквиру манастирског комплекса Ловница, налази се „Партизанско гробље”. На овом мјесту је примјер нарушавања црквеног амбијента. На одузетом црквеном земљишту формирано је спомен-гробље. На падини уз манастир је 1961. г. уређена спомен-поставка VI источнобосанске пролетерске бригаде. Гробови су прекривени бијелим мермерним плочама са натписима 1 245 палих бораца и 4 народна хероја. Од овог броја 620 бораца је из Срема. На њеном најнижем дијелу налазе се зидане пушкарнице, а изнад њих су спомен-плоче: команданту бригаде, генералу Милошу Зекићу и политичком комесару, генералу Брану Савићу. Између спомен-плоча води степениште до бијелог обелиска на чијем врху је петокрака и натпис „Слава палим борцима”, а у постаменту је вајарска рељефна композиција са мотивима народног отпора окупатору, рад вајара Драгише Трифковића. Поставка је симболично замишљена као постројена бригада којој смотру врше њени команданти. У истом комплексу је „спомен-воденица”. У воденици су у љето 1944. г. СС-овци затворили и спалили 26 пионира. На воденици је 1994. г. постављена спомен-плоча. Низводно, на излазу из усјеченог кратког кањона ријеке Ловнице у Ловничком пољу, налази се спомен-обиљежје које свједочи о формирању VI источнобосанске пролетерске бригаде.

Утицајем промјене политичког система и идеолошких убјеђења постављено је и спомен-обиљежје Краљевској војсци у Ловничком пољу 2003. г. На малој мермерној плочи је натпис који говори о жртвама које су биле вјерне краљу.

Сјевероисточно од Ловничког поља на брду Крста (773 m н. в.) 20.9.1943. г. формирана је Бирчанска пионирска дивизија, са 600 пионира, јединствена ратна формација за тај узраст у Другом свјетском рату. На тај догађај указује и спомен-обилежје које је мјесто окупљања и обилежавања тог догађаја. У близини је село Петровићи гдје је формирана штампарија која је из Тузле пренесена и ту је 18.12.1943. г. изашао други број листа „Фронт слободе”.

У селу Рудишта на граници општина Власеница и Шековићи у дворишту Цркве Св. пророка Илије налази се споменик постављен 2009. г. Споменик је посвећен српском ратнику из ратова од 1812. до 1992. На три стране споменика пише „Споменик српском ратнику” и године српских ратова (1804, 1912, 1914, 1941, 1992).

У Папраћи, преко пута манастира Папраћа налази се спомен-гробница са три обилежја (партизанима, Краљевској војсци и палим борцима у грађанском рату 1992–1995). Спомен-обилежје палим партизанима је гробница са 25 сахрањених бораца из периода НОБ-а. Споменик је подигао народ Папраће 1953. г. Уз партизански споменик је споменик погинулима у грађанском рату 1992–95. г.

Уз споменик из грађанског рата (1992–1995) је споменик Краљевској војсци. На великој мермерној плочи су натписи имена палих бораца Краљевске војске од стране Нијемаца, усташа, партизана, цивилне жртве и имена умрлих након Другог свјетског рата. Изнад натписа у централном дијелу испод мермерног крста је слика генерала Драже Михаиловића, са његове десне стране је краљ Петар II Карађорђевић, а са лијеве мајор Јездимир Дангић. Бројна су обилежја „спомен-чесми” као задужбине уз вјерске објекте, као обилежје одређеног историјског догађаја, поклон пролазницима уз путне комуникације, као поклон селу и помен на одређену фамилију.

Фотографија 20. Спомен-обилежје у Папраћи (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Муслиманско становништво наглашено поштује воду и граде спомен-чесме покрај пута са натписом породице која ју је градила и са цитатима из Курана на арапском језику и називом „Хаир вода” (добра вода).

Под Бетњом је спомен-чесма код пећине у општини Шековићи, гдје је у децембру 1943. г. VI источно-босанска пролетерска бригада извојевала побједу над 187. њемачком дивизијом. На Бијелој земљи је спомен-чесма, између Шековића и Папраће, гдје је 11. августа 1941. г. партизанска група под командом Ивана Марковића-Ирца напала и разбила домобранску сатнију.

У Михајловићима у општини Шековићи је подигнута спомен-чесма гдје је била централна болница III и XII корпуса након пробоја на Сутјесци.

У центру Зворника, у парку испред Тржног центра, налази се бронзана биста народног хероја НОР-а Филипа Кљајића Фиће у природној величини. Спомен-биста је рад вајара Владете Петрића из Београда.

Спомен-цјелина у Зворнику се налази преко пута робне куће. Обиљежје је у част 40 погинулих бораца у НОБ-у, а уз то обиљежје је спомен-поставка из грађанског рата 1992–1995. г.

У селу Дрињача се налази, гробница 76 палих бораца НОР-а и спомен-обелиск висок 6.20 m. Ту је и спомен-дом „II пролетерског батаљона”.

Спомен-гробље у Осмацима се налази у центру општинског насеља поред и иза зграде Општине. Поред општинске зграде је споменик и спомен-биста народног хероја

Светозара Вуковића Жарка, а иза зграде је парк са више спомен-обилежја из Другог свјетског рата и грађанског рата.

У централном дијелу спомен-парка доминира бијели обелиск са натписом „Слава палим борцима”. Покрај улазне стазе у парку се налазе мермерне спомен-плоче Светозару Вуковићу-Жарку и Слободану Бајићу-Пају и спомен-плоче њиховим

Фотографија 21. Меморијални ансамбл у Зворнику (Фото: В. Обрадовић, 2010)

јединицама и саборацима. На више мјеста у зидовима су мермерне плоче са натписима који говоре о 1151 жртви фашистичког терора, о 125 погинулих бораца Спречанског батаљона, о помену 14.8.1966. и 25 година од устанка у Спречи, о незнатим погинулим борцима у Спречи. У једном зиду је и бронзани рељеф са мотивима устанка из Другог свјетског рата. У оквиру спомен-парка је и спомен-обилежје из грађанског рата 1992–1995. г.

У селу Шимница у заселку Ракино брдо у фебруару 1943. г. је успостављено стално сједиште Народноослободилачког одбора и ту је била команда II спречанског партизанског батаљона. Кућа би могла послужити као спомен-кућа која је представљала један период историје овога краја. Кућа није обилежена спомен-плочом која би указивала на њену историјску улогу.

У Осмачком пољу је почетком јула 1944. г. био аеродром гдје су се спуштали савезнички авиони. Неколико дана и ноћи су допремали храну и одвозили рањенике у Бари у Италију и на острво Вис. У помен на тај догађај, народ долине Спрече је 1952. г. подигао споменик који је 2009. г. обновљен.

У Зворнику се налази спомен-костурница, гдје су сахрањени посмртни остаци 171 борца из НОР-а и у Козлуку спомен-костурница, у којој је сахрањено 125 бораца из НОР-а.

У центру Братунца се налази гробница и спомен-обилежје палим борцима НОБ-а. Споменик је обликовани обелиск рад Петра Крстића, вајара из Београда. Подигнут је 1978. г.

У Факовићима се налазе двије гробнице. У једној су сахрањени борци Сребреничког партизанског одреда, а у другој жртве фашистичког терора изгинуле 1942. г. у Факовићима. Ту је и спомен-чесма са уписаним именима 7 палих бораца из НОБ-а и 55 жртава фашистичког терора из Факовића.

Спомен-обилежје у Кравици, општина Братунац, налази се покрај пута Братунац–Коњевића Поље у селу Кравица, које је једно од највећих села Бирча. Споменик је подигнут у знак сјећања на 3 267 жртава у рату 1992–1995. г. и 6 469 жртава из Другог свјетског рата у Бирчу и осталим дијеловима средњег Подриња. Градња споменика је почела 2002. г. уз помоћ Владе Републике Српске. Меморијални комплекс захвата површину од пола хектара. У централном дијелу је крст као главно спомен-обилежје, а у непосредној близини су трибине које служе за

посјетиоце при обиљежавању годишњица страдања и других манифестација. Само на Божић 1993. г. убијено је 49 Срба.

Спомен-обиљежје у Поточарима код Сребренице је подигнуто на приједлог удружења „Мајке Сребренице“ у помен на жртве грађанског рата 1992–95. г. У мају 2001. основана је фондација „Поточари–Сребреница“ која је реализовала овај пројекат. Бивши амерички предсједник Бил Клинтон је 20. септембра 2003. г. отворио Меморијални центар. У дијелу некадашње фабрике акумулатора се планира изградња музеја и осталих пропратних садржаја Меморијалног центра. Овај комплекс је уврштен у програме екскурзија за школе из Федерације БиХ у којима су ученици у већини бошњачке националности, а посјећују га и разне делегације и невладине организације.

У Сребреници, у бившем штабу Холандског батаљона УН-а, налази се спомен-соба као музејска поставка од двије просторије. У једној просторији се приказује документарни филм, а у другој су витрине са личним стварима погинулих у борбама 11. 7.1995. г.

Стећци и богумили

Да би се приступило критичким аналитичко-синтетичким поступком при истраживању стећака као значајног културног наслеђа, неопходно је дати прецизнију дефиницију шта у суштини стећци представљају. Многи научници нису имали јединствен приступ овом проблему. Њихове главне дилеме су биле око облика надгробних споменика. Неки нису у стећке убрајали амфоре или недовољно обрађене надгробњаке, иако су се налазили у оквиру некропола, док су други чак и муслиманске нишане сматрали стећцима. Анализирајући научна мишљења о стећцима Шефик Бешлагић између осталог закључује: *„Стога је научно оправдано да се стећци сматрају босанскохерцеговачком појавом, без обзира што је обичај клесања стећака прешао и на сусједна југословенска подручја. Осим тога у једном потпунијем сагледавању стећака не би требало да изгубимо из вида и то што они припадају крићанима, подразумјевајући ту и крићанске херетике”* (Бешлагић, 1982: 32).

Први писани податак о стећцима је из 1530. г. у путопису Словенца Бенедикта Курипеша који путујући за Цариград као члан посланства аустријског цара Фердинанда I прави биљешке, а касније и свој путопис. На том путовању је забиљежио и описао стећке у Босни у селу Лађевине код Рогатице. Након 200 година постоје подаци о стећцима када италијански природослов, минеролог, Алберто Фортис (1774: 72-77) пише чланке о стећцима из Далмације. Бечки лекар и геолог Ами Бое (1888: 560), пише о богумилима и стећцима из Босне и Херцеговине, износи мишљење да су то споменици из првих деценија хришћанства у овим крајевима. Енглески египтолог И. Гарднер Вилкинсон је писао о стећцима да су то домаћи хришћански споменици из предтурског доба. (Wilkinson, 1849: 68). О стећцима је писао енглески историчар Артур Ј. Еванс, који их је доводио у везу и са Келтима (Evans, 1876: 170-176).

Од великог значаја за евидентирање стећака је акција коју је предузета наредбом Земаљске владе Босне и Херцеговине у којој су котарски уреди 1887. и 1888. г. били задужени да ангажују жандарме, путаре и шумаре и тако сакупе податке о стећцима. Том акцијом је пописано 27 067 стећака, а десет година касније новом обимнијом акцијом евидентирано је 59 500 стећака.

Након изложбе средњовјековне умјетности југословенских народа, одржане у Паризу 1950. г., на којој су стећци изазвали велико интересовање, дошло се до спознаје о битности ових споменика и кренуло се у активности и скупљање грађе. Након неколико неуспјешних акција и пребројавања од стране студената, успједиле су дугогодишње систематске активности евидентирања стећака. Шефик Бешлагич је руководио акцијом Завода за заштиту споменика културе БиХ, која је трајала скоро 20 година, а резултате тих истраживања је објавио у књизи, *Стећци-каталожко топографски преглед* (Бешлагич, 1971). Тим истраживањем је евидентирано 58 547 стећака.

Као резултат досадашњих истраживања о каталожко-топографском прегледу је и припремљени и још необјављени *Атлас стећака*. У оквиру активности Народне и Универзитетске библиотеке и музеја Републике Српске у Бањалуци је представљен 1.2.2011. г. *Атлас стећака*, који садржи 181 карту. Аутору Милошу Мишковићу основа за *Атлас* су били резултати у радовима Шефика Бешлагича и

накладни пописи новоевиндентираних некропола. Тако се дошло до податка од око 70 000 стећака и 3 162 некрополе.

Од великог значаја су научни текстови објављени у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву. Вацлав Радимски (1889: 59) примјећује да се материјал од којих су прављени ови габаритни споменици врло често не налази у близини гдје су они постављени, а изношени су и на велика узвишења.

Натписе на босанским стећцима објашњава Ватрослав Јагић (1890: 1-9) уз појашњење једноставних начина дешифровања натписа на стећцима и значењима тог писма и текстова.

У Гласнику Земаљског музеја Ђиро Трухелка (1891: 369) је анализирао главне облике стећака, њихове натписе, смјер пружања, културно-историјски значај. Посебно је интересантно његово виђење о постанку богумила.: *„Сама чињевица да се налазило крстова на стећцима, понукала је многе да прерано суде, да су то православни гробови, а не богумилски, који нису имали знак крста. Но прије него што такав суд изрекнемо, ваљало би ово размислити: гдје нам је непобитни доказ да су Богумили знак крста презирали, да им га је њихова догма изричито бранила? Та сами инквизитори, који су водили парнице, било с католичке стране, било с православне, против Богумила, нијесу поуздано умјели дефинисати богумилску јерес, те их сад ови сад они окривили, а ни права имена им не знаду, јер из зову свакојаким именима: Патарени, Катари, Маникеји, Богумили, али ријетко ка- да правим...“*

У исто тексту Трухелка има извјесне дилеме око стећака и богумила. *„Ако то сада чиним, изнијећу своје опажање онако, како се мени ти горостасни споменици дојмише, гледајући их по свој Босни и Херцеговини, а нећу питати, јесу ли то споменици богумилске вјере или како се хоће у новије вријеме; српско-православне, а ако читатељ по мојим биљешкама узмогне сам да суди, мило ће ми бити“.*

Након 20 година Ђиро Трухелка у тексту *Тестамент госта Радина*, долази до нових сазнања и на основу детаљног проучавања текста у дубровачком архиву. Тестамент је патарена госта Радина из 1466. г. који је био патаренски свештеник са високим чином „госта“ који би одговарао у православљу данашњем митрополиту. Такође у дубровачким списима се по Трухелки нигдје не помиње

назив богумил, а небројено пута се помињу патарени као дио „босанске цркве“ и немају везе са сектом богумила из Бугарске. Тако и гост Радин у свом тестаменту почиње са крстом и текстом који се налази на многим стећцима (Ва име Оца и Сина и Светог Духа. Амен). То обара доказ Рачког да су богумили презирали крст. Гост Радин за праведну подјелу иметка заклиње нећака госта Радина Сеочанина (патарена) „сврху вјере, коју вјерује и поста који пости и Свете нераздјелјиве Тројице“. Он помиње своју крсну славу Св. Георгија и жељу да му се пале свијеће у храмовима Божијим. Апостоле Петра и Павла помиње посебно као два празника. Патарени су светковали петак и недјељу као дан Крстове муке (Трухелка, 1911: 355-376).

Као закључак Трухелкине анализе тестаментa госта Радина могло би се примијетити да су патарени ипак имали своје особености које су биле најприближније православној цркви, дијелом и католичкој, а и са особеностима које су касније прихватили и муслимани.

Васо Глушац (1944) тврди да је по доласку Аустроугарске на ове просторе њезин интерес, а и интерес Турске био да форсира научно неутемељену тезу да су то богумили или патарени, за које су сматрали да су били врло особени, посебно по схватању религије, па су их чак проглашавали и јеретцима. Он сматра да је тадашња „црква босанска“ била самостална православна црква, а да богумила није било ни у Бугарској ни у Византији, те да су они само калуђерска мистификација у средњем вијеку.

У својим истраживањима Васо Глушац (1992: 127-192) изводи разлоге напада римске курије на „цркву босанску“ као јеретичку, сматрајући при томе да је то наставак борбе Истока и Запада након подјеле 1054. г. Он се слаже да је Божићар Петрановић био најближи рјешењу збивањима у средњовјековној „босанској цркви“ у расправи „Црква босанска и кристјани“, коју је издао у Задру 1867. г. Међутим, Васо Глушац анализирајући остала мишљења наилази на неслагање са мишљењем Фрање Рачког о „цркви босанској“ и анализира његове погрешне закључке сматрајући их логичним зато што је сам Рачки био католички свештеник и што су његови извори били углавном латински. Каснија мишљења су се градила на спознајама Рачког, па и сам Константин Јиричек их је прихватио. У својој борби против „цркве босанске“ папски инквизитори су употребљавали разне називе

за ту цркву и њене присталице су поистовјећивали са сектама на западу називајући их: јеретцима, патаренима, шизматицима, манихејима...

Скоро сви аутори који су се бавили историјом „цркве босанске” и богумила, сматрају значајним историјски састанак изасланика папе Иноћентија III у Бијелом Пољу код Зенице 1203. г. Како се хришћанска црква 1054. г. поцијепала на западну и источну, сматрале су једна другу јеретичком, а папа све друге видове хришћанства је сматрао страшном јереси. И Вукан се жалио папи како је бан Кулин у Босни и његов род упао у велики јерес. Управо због ових оптужби папа Иноћентије III налаже угарском краљу Емерику да опомене бана Кулина да се одрекне јереси, а ако то не учини да он упадне са војском у Босну и протјера и бана и јерес. Бан Кулин те оптужбе одбија и посебним писмом тражи од папе да пошаље своје изасланике да се увјере да је то права хришћанска вјера, а не јерес.

Папин капелан Joan de Casamiris и дубровачки архиђакон Марин долазе у Босну у Бијело Поље 1203. г. да испитају вјерске прилике код бана Кулина. Ту су их дочекали бан Кулин и прваци „цркве босанске”, који су дали писмену изјаву и сагласност прихватања свих правила Свете римске цркве и обећали папи да је то једина њихова црква због које ће се одрећи јереси и прихватати и нова правила ако им Света столица наложи. Касније се испоставило да се ово обећање никада није испунило, а и сам „дјед” (епископ) није био присутан на Бјелополском састанку, а „црква босанска” је живјела православним животом као и њезино ближе сусједство у Хуму (Глушац, 1992: 97-111).

Владимир Ђоровић (1927) пише за богумиле да су дошли из Македоније и Бугарске у Србију, гдје их је оштрим мјерама прогонио Немања. Због прогона су дошли у Босну и Далмацију. И католици су богумилима били велики противници, али они су по свом вјеровању били значајно ближи православцима. Врховни поглавар им је био „дјед”, свештеници су се називали „гости” и нижи ред „старци”. Након Кулина бана богумили су били озлоглашени у папској курији ради успјеха њиховог учења. Због тога бану Нинославу (1233-1250) папа шаље своје проповједнике „праве вјере”. Та акција је нарушавала суверенитет Нинославу па се он успротивио и кренуо у рат 1235–1238. г. Тек након Нинослављеве смрти 1253. г. Босна је савладана и подијељена на области.

Крајем осамдесетих година двадесетог вијека, муслимански историчари, публицисти, књижевници и други, трагајући за сопственим идентитетом изводе и оживљавају тезу да су Бошњаци постали од богумила.

Историчар Ђорђе Папин (1995: 179) о постанку стећака *Мит о богумилима*, разјашњава политичку жељу и по њему погрешне тврдње о богумилима. Термин „патарени, патерини”, којим се најчешће означавају становници Босне, означава оне који уче да Дух Свети исходи од Оца (ex Патаре), дакле православне, за разлику од римокатолика који уче да исходи од Оца и Сина (ex Патре Филиокве).

Конкретно за Бирач вриједан је помена стећак о коме пишу Томо Драгичевић и Вид Вулетих-Вукасовић (1892: 248). Они су анализирали девет стећака (седам сљеменака и двије плоче) у селу Мршићи код куће Дауга Дураковића. На узвишеном платоу се истичу два сљеменака, гдје је испод већег сахрањен златар Дивац, на којем је написан текст са његовим именом, а испод мањег је сахрањена његова жена.

На оба стећка су љиљани. То је права ријеткост да се на стећку налази занатско занимање покојника. На стећку пише „Асе лежи Дивацъ Златар и своимъ женомъ милостију Б(о)жиомъ. За мога живота кому год с(н?)лужнихъ, служихъ му право вјерно хи”. Љиљан се појављује као украсни и вјерски симбол још у старохришћанско доба у Италији, Далмацији, Шпанији и посебно у племићким породицама у Француској. С обзиром на то да је краљ Урош I био ожењен Францускињом Јеленом Анжујском, у том периоду тај мотив је био прихваћен и у нашим крајевима. Краљ Урош I га користи као симбол на печатима и новцу. Касније су га прихватили и српски манастири за украс (Љубостиња), а и остали српски и босански владари. Он представља хришћански симбол смрти и васкрсења, а подсјећа на људску фигуру и распеће Христово (Вензел, 1965: 163).

Цртеж 11. Стећак златара Дивца и његове супруге (Драгичевић., Вулетих., 1892: 248)

Александар Соловјев (1948: 84-89) на основу анализе крста босанских и хумских повеља изводи и закључке о знаку крста и његовом коришћењу. Он наводи да је Повеља Кулина бана издата Дубровчанима 1189. г. на почетку имала крст, али у то вријеме правовјерност банова није била под сумњом. Тек 1199. г. у Босни се почиње причати о новој јереси. Неке од повеља босанске властеле су имале крст, а неке нису. Већина повеља је писана у Дубровнику. Повеља бана Матије Нинослава писана у периоду од 1214–1217. г. нема крст, а повеља истог бана 1240. г. има крст. Повеља кнеза Андрије из 1214. г. нема крст. Повеља бана Матије Стефана из 1249. г. има крст као и Повеља жупана Радослава из 1254. г. То је период када је у овим просторима била призната Српска власт са сједиштем Хумске епископије у Стону коју је основао Свети Сава. Соловјев примјећује да је након 1254. г. настао застој од 100 година након чега почиње писање правих босанских повеља са ријетким појавама крста у повељама. Између два свјетска рата о стећцима су писали радове и чланке, који су уопштено третирали поједине просторе Босне и Херцеговине: Миленко Филиповић, *Вогошћа и Биоча у Босни*, Српски етнографски зборник XLVI. Београд, 1930, Владислав Скарић, *Богумилски гробови и босанчица*, Народно јединство-календар Дринске бановине III, Сарајево, 1932, Вејсил Турчић, *Како су наши богумилски преци сјекли и превозили надгробне споменике*, часопис Напредак, Сарајево, 1934.

Миодраг М. Петровић (1995: 236) појашњава списе хришћанских и нехришћанских јереси у Законоправилу Светога Саве. Он на основу историјске и научне грађе о богумилима објашњава и ово законоправило и масалијанску јерес, а са њом и богумиле или бабуне. На основу грчког наслова у спису који гласи „О масалијанима, сада богумилима“ изведени су закључци да су масалијани учитељи богумила, то јест бабуна. У Законоправилу је истакнуто дуалистичко учење масалијана, и њихова богумилска или бабунска јерес је везана за крстјане и јеретичку босанску цркву.

Ема Мињковић (1995: 285) појашњава исламизацију у Босни и Херцеговини и везу богумила са тим процесом. На основу богате библиографије на тему богумили и исламизација, она објашњава и жељу не само историчара већ и политолога да се баве овом темом. Овај приступ је био наглашен након Другог свјетског рата са циљем да се нађе историјска утемељеност за муслиманску нацију.

Након Другог свјетског рата долази до интензивнијег научног истраживања стећака уз заједничке напоре Земаљског музеја у Сарајеву, Савезног института за заштиту споменика културе у Београду и Земаљског завода за заштиту споменика културе у Сарајеву. У првим послјератним годинама највише колективне резултате су постигли при Земаљском музеју у Сарајеву Алојз Бенац, Димитрије Сергејевски и Марко Вего. Након изложбе у Паризу „Средњовјековна умјетност југославенских народа”, која је одржана 1950. г. и побудила велико интересовање свјетске културне и научне јавности, поготово за стећке, долази до ширих систематских акција за истраживања о стећцима и богумилима. Већ 1952. г. су били конкретни резултати пописа стећака. Значајан допринос у том периоду даје и Петар Петровић (1955) у раду *Мотиви на босанско-херцеговачким стећцима* и нешто касније Алојз Бенац (1962) у раду *Пластика богумила, Стећци*.

Најзначајнији допринос функционалног научног пручавања и топографској инвентаризацији података за стећке дао је Шефик Бешлагић у дјелима *Стећци-каталогско топографски преглед* и *Стећци - култура и умјетност* (1982) и у другим научним радовима. Његови радови су били усмјерени у више интересних сфера: хронологија научних истраживања о стећцима, испитивање гробова, испитивање натписа, облика стећака, материјала од којег су грађени, како су превоже-ни, ко су богумили...

Народна предања стећке враћају у римски, грчки и мађарски период, па их често називају као гробља или мраморја тих народа. У неким дијеловима Бирча народ стећке назива *биљег*, посебно ако је усамљен, јер је имао улогу биљега (граничног камена, мећника).

На основу анализа других истраживача Бешлагић (1982: 71) сматра тумачећи натписе на стећцима да су то споменици који датирају од друге половине XII до прве половине XVI вијека. Стећци се клесани од камена кречњака, који је вађен из мајдана у регији Бинач, што је и логично, јер је тај камен доминантан. Ово не важи за друге регије у Босни и Херцеговини. Посебно су били мајстори за вађење каменних блокова из каменолома, а посебно за израду стећака и они најпрецизнији мајстори, који су украшавали стећке писмом и рељефом. О њима сазнајемо из натписа на стећцима. По свом крајњем изгледу, по мишљењу многих истраживача у Босни и Херцеговини је било шест клесарских центара од којих су

два у Бирчу (код Зворника и Лудмер). Међутим, у селу Горњи Залуковик гдје се на осам локалитета налази око 180 стећака може се утврдити да је ту био камени мајдан за вађење и клесање стећака. Јужно од села је стјеновити кречњачки одсјек у подножју брда Стрмац (1192 m н. в.), изнад Бабића пута гдје се налази велики број камених громада и неколико недовршених стећака. На тим примјерима се види да су били намијењени за стећке и да су истог састава као и постојећи стећци у селу, али се вјероватно на њима у току клесања појавило неко напрснућа због лошег квалитета стијене па су због тога ту и остали. Због великог броја стећака у овом дијелу Бирча, може се закључити да је каменолом испод Стрмца био значајан за велики дио Бирча. Ови стећци и каменолом се налазе на дијелу маркираних планинарских стаза.

Камен за клесање стећака или исклесан стећак из мајдана се превозио коњском или воловском запрегом уз помоћ великог броја људи. Он би се од мајдана до грбног мјеста превозио ваљајући до дрвених рачви (плазе) и на њих товарио. Плазе су биле спојене при врху и затесане одоздо ка горе, а на средишњем дијелу су имала пречке. Тај вид транспорта је био лакши по снијегу. Тако у Бирчу постоји топоним (село) Плазаче у којем има и стећака и компактних кречњачких стијена. Покојник је испод стећка у ископаној гробу полаган на леђа, у већини случајева у смјеру запад–исток са главом ка западу, а ноге ка истоку са циљем да глава гледа на излазак сунца, што је долазило до одступања у смеру стећка због различите сунчеве путање.

Око облика стећака постоје различите подјеле. Најчешћа је подјела на лежеће и стојеће: лежећи (плоча, сандук, саркофаг) и стојећи (стела, ципрус, обелиск). Осим главне подјеле јављају се многи други називи и облици и слични облици главној подјели, лежећи (сљемењак, двоструки сљемењак, сљемењаци са једним или два постоља, комбиновани сљемењак са сандуком и постољем...) и стојећи (крстача, неразвијена крстача, трокрака крстача, амфоре...). На основу топографске инвентаризације стећака у Бирчу, примјећује се заступљеност већине облика, при чему доминирају сандуци, сљемењаци, плоче и стубови.

Маријан Венцел (1965: 13) је обрадила украсне мотиве на стећцима БиХ и примијетила неправилност назива у литератури за облике стећака. Конкретно, из-

међу осталих примјера, наводи „сандук” као неправилан назив јер је сандук унутра шупаљ, а овдје се ради о пуним масивним каменим блоковима.

Може се примијетити да не постоји изражена правилност, али се ипак значајан број већих некропола налази у приступачним и погодним теренима за организацију живота и насеља, док су усамљени и малобројни стећци по правилу издвојени од путева, ријечних токова и данашњих насеља. Посебно је уочљива присутност стећака у близини вјерских објеката и у близини гробља. Некрополе са већим бројем стећака су највјероватније везане за веће родовске и племенске заједнице из којих су се касније издиференцирале породице и бројни ситни феудалци који су се по начину живота осамостаљивали и тако правили мала породична гробља.

Познато је да су у народном предању стећци у БиХ називани грчко гробље, римско гробље, мраморје, машети, сватовска гробља... На основу стећака су поједина села или засеоци добијали називе Мраморје, Мраморје поље, Мраморји гај... Топоними указују да се стећци налазе најчешће на доминантним узвишењима (Вис, Главица, Брдо, Бријег, Караула). Величина, облик и украси на стећцима су означавали и сталешку припадност босанских породица. Као доминантне украсе на стећцима се издвојити декорације и симболи. Декорације и симболи на стећцима су приказани изрезбарени у рељефу или усјечени. Фигуралне представе се јављају као комбинација животиња и људи. Ове представе су мањинске, а у већини су у каменој клесаној пластици и рјеђе урезиване у камене плохе. Посебно су по изгледу привлачне сцене кола и турнира. Симболи су најбројнији као украси гдје су крст, јабука и полумјесец најзаступљенији. Чести натписи на стећцима упућују на сазнања о именима и поријеклу породица, њиховом сталежу, занимању, религијској припадности, исказаној посљедњој жељи... Као извор за топографску инвентаризацију стећака коришћени су подаци из књиге Шефика Бешлагића (1971) и на основу тих података дат је у прилогу табеларни преглед по општинама и збирна анализа. Каснија истраживања су показала да све некрополе нису обухваћене. Тако у општини Осмаци се у Мраморку у простору око Градине налази пет некропола са око 80 стећака. Треба имати у виду да је дио тада пописаних некропола до данас уништен па се зато наведени подаци могу сматрати приближно тачним, али довољним за просторну анализу и њихову туристичку валор-

ризации. На основу збирних података по општинама регије Биач, број стећака је 4 876, што у укупном попису за БиХ Шефика Бешлагића (58 547) чини 8.33 %. Од укупног броја стећака више од 4 500 су сљемењаци, сандуци и стубови, који су због својих карактеристика и најпривлачнији за туристе.

Проблем туристичке валоризацији стећака је њихова удаљеност од главних саобраћајница. Због тога је неопходно представљање стећака на приступачнијим локалитетима са фокусирањем на неколико најзначајнијих некропола у Бирчу, а неприступачне локалитете презентовати планинарима, спелеолозима, параглајдерима, бициклистима, камперима...

Истицањем значаја стећака као великог културног наслеђа, потребно је радити и на њиховој заштити. Без обзира што постоје законске регулативе о заштити стећака, њихово пропадање и нестајање није ријетка појава. Често су били помјерани због градње привредних објеката, саобраћајница, коришћени су за градњу објеката, а одношени су и у музејске збирке и градске паркове. Служили су и као заклони у ратовима јер се у већини налазе на доминантним узвишењима. И природни процеси утичу на њихово оштећење. За заштиту стећака је битна и упознавање локалног становништва о важности тих споменика.

Министарство цивилних послова БиХ и чланови Комисије за очување националних споменика почетком 2011. г. презентовали су идеју и договор представника четири бивше републике СФРЈ (Србија, Хрватска, Црна Гора и БиХ), које учествују у заједничком пројекту номинације некропола стећака на Листу свјетске баштине UNESCO-а, да се усвоји коначан попис некропола. Тако је било номинирано 30 некропола за Тентативну листу из UNESCO-а. (Србија 3, Хрватска 2, Црна Гора 3 и БиХ 22).

Фотографија 22. Стећак из Зворника (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Средњовјекони манастири и градови

Анализирајући културну баштину регије Бинач, долазимо до спознаје да су многи народи оставили своје трагове материјалне културе. На основама културе келтских народа, Римљана, Илира, Словена, настају и средњовјековни градови. Досељавање Словена пратило је повлачење или асимилацију у првом реду римских племена, а затим и осталих народа. Живот у средњем вијеку у Бирчу је био прилично динамичан између осталог и због природног богатства, посебно рудних налазишта и шума. Доминација хришћанства и стварање услова за ширење православља након успостављања Рашке државе, доводи до обједињења српских племена и јаког економског и културног утицаја и у Бирчу. У XII вијеку настају нови урбани центри и почетак развоја трговине, чему је допринијела Повеља бана Кулина из 1189. г. склопљен са Дубровчанима. То је период када се почињу градити први манастири, задужбине династије Немањића и њихова жива трговинска веза са Дубровником. У том периоду у Босни преовладава натурална привреда, а трговина је била незнатна да би условила формирање градских насеља. Насљедници овог периода, посебно Стефан II Котроманић користи слабост Србије након смрти краља Милутина (1321. г.) и проширује Босанску државу тако што осваја бановину Усору и Соли (1324. г.), крајине између Цетине и Неретве и Хум и долину Неретве (1326. г.) и приближава се Дубровнику. Освајања су условила развој трговине и потребу за стварањем нових градова у Босни. Градови су били утврђења феудалаца, трговински и занатски центри, а имали су улогу и контроле трговинске размјене и царине. У Бирчу нове околности у настанку градских насеља се стварају доласком њемачких рудара Саса. Уз руднике настају рударска насеља која су привлачила трговце и занатлије. Долази до изражаја трговина сребром и багром. Развоју трговине је поговала и саобраћајница која је ишла долином Дрине и њених притока.

Градови су углавном имали карактер утврђења, а градњом утврђења долазили су и други садржаји у оквиру функција града. Како су се услед историјских процеса мијењали владари градова, тако су и градови мијењали свој изглед и функције. Уз утврђене градове су се развијала подграђа и нови тип насеља гдје су били тргови и царине. У Бирчу та подграђа су најчешће уз домаће становништво на-

сељавале и трговачке дубровачке колоније. Управо захваљујући Дубровчанима сачувани су у дубровачком архиву писани трагови, а домаћих записа је мало.

Из богатог фонда дубровачког архива између осталог су : списи из Канцеларије и Нотаријата, купопродајни уговори, трговачки уговори, разноврсне жалбе, уговори о превозу робе, тестаменти и други подаци. За историју средњовјековних градова значајна је и млетачка грађа, као и грађа из осталих италијанских архива. Првенствено политички утицај на ове градове је имала и Аустроугарска због чега у својој грађи помињу углавном градска утврђења, док се турски извори настали непосредно прије или после пада Босанске државе (Ковачевић, 1978: 11).

Црквено градитељство је имало традицију још прије настанка утврђених градова. Након оснивања Босанске викарије 1340. г. долази до градње фрањевачких самостана. На основу архивских записа у дубровачком архиву Десанка Ковачевић Којић је извршила анализу великог броја записа дубровачког архива који се односе на поклоне Дубровчана фрањевцима, самостану Св. Марије у Сребреници и Зворнику (Ковачевић, 1978: 285).

Дубровачки извори за православне манастире су оскудни. У једном писму деспоту Стефану Лазаревићу из 1427. г. Дубровчани наводе „ваше цркве”, односно православне цркве у Сребреници. У вези са Сребреницом помиње се 1415. г. и митрополит. Чак се помиње податак да се од 1415. до 1455. г. у Сребреници налази сједиште православне митрополије. У осталим дијеловима Бирча су настали манастири који се по предању везују за краља Драгутина, краља Уроша и цара Уроша (Ловница, Папраћа, Сасе).

Туристичка функција културноисторијских садржаја се остварује кроз посјете манастирима у оквиру поклоничких путовања, ђачких и других екскурзија, док су стари градови углавном ван уређених саобраћајница и за сада су предмет интересовања само одређених групација туриста (планинара, спелеолога, стручне екскурзије студената у оквиру теренских настава, бициклиста ...).

Међу најзначајнијим културноисторијским споменицима, умјетничке, културне, туристичке и архитектонске вриједности, издвајају се манастири: Ловница, Папраћа и Сасе и стари градови и утврђења Зворник, Сребреник, Клотјевац, Шубин, Ђурђевац, Веледин, Комић, Перинград, Кушлат.

Манастирски комплекс Ловница. – Овај комплекс представља посебну туристичку вриједност регије Бирач обједињену на црквеном земљишту, а чине га: манастир Ловница, манастирски конак, пећина Ловница, извор ријеке Ловнице, спомен-гробље из Другог свјетског рата, спомен-воденица, етно-воденица, и рибњак. Налази се у регији Бирач, уњедрен у подножју брда Крста 773 m н. в. на сјеверу и сјевероистоку, брда Курило 400 m н. в. на западу и градског насеља Шековићи на југу. Између брда Крста и Курила у дубоком усјеку је рукавац рјечице Бишине који се улива у ријеку Ловницу у њезином изворишном дијелу у непосредној близини манастира.

Манастир Ловница. – По народном предању манастир је задужбина краља Драгутина који је управљао овим простором од 1284. до 1321. г. Подигнут је на извору ријеке Ловнице. Први детаљан опис манастира Ловнице дају 1951. г. Миленко Филиповић и Ђоко Мазалић у монографији манастира Ловнице (Филиповић., Мазалић, 1951). Први писани податак о манастиру је из 1578. г. када је и највјероватније и остао без монаштва. Након обнове Пећке патријаршије 1557. г. заузимањем везира Мехмед-паше Соколовића и заслугама његовог брата, патријарха Макарија, добијена је сагласност за обнову манастира. Најстарији писани помен о манастиру налази се у једном типиксу, који је написан 1578. г. Те исте године најпознатији српски сликар тог времена, пећки монах Лонгин, ради највреднији и најљепши иконостас у цијелој Босни и Херцеговини са 30 икона, почиње фрескописање унутрашњости цркве. Осликао је куполу и источну зону манастира. Писана свједочанства о томе оставио је сам Лонгин. По ктиторској композицији оснивачи манастира Ловнице су „смирени Генадије” и „смирени Акакије”, први настојатељи нове Ловнице (Мазалић, 1938: 105).

Манастир је страдао крајем XVII вијека у вријеме аустријско-турског рата. Већ 1705. г. црква је поново почела примати вјернике. Обнова манастира, рестаурација фресака и икона као и реконструкција конака отпочела је 1952, а 1979. г. обнављањем монаштва манастир је духовно заживио.

Црква представља једнобродну грађевину са припратом и петостраном апсидом, тако да њена основа ипак има облик сажетог уписаног крста. У припрати и наосу црква је засведена полуобличастим сводом, док се на средишњем просто-

ру диже слијепо кубе. Оно почива на врло ниском четвртастом постољу, које помоћу пандантифа ствара коничан круг на коме почива тамбур куполе засведене калотом. Спољна силуета цркве је врло скромна и једноставна, али је у унутрашњости просто много живља....(Кашић, 1982: 8).

У предворју манастирске порте налазио се конак, који је био партизанска болница. Први управник је била др Роза Папо. За вријеме градње спомен-гробља из Другог свјетског рата, конак је претворен у музеј НОБ-а. Тадашња власт је након Другог свјетског рата одузела дио манастирског земљишта, на коме је направила од манастирског конака 1959. г., музејску поставку са документима, фотографијама и другим материјалима из периода када је ту било сједиште војног и политичког руководства НОП-а за источну Босну. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог вијека, конак је враћен у власништво манастиру, руиниран и неуслован за становање. На темељима конака 2006. г. почиње градња новог конака. Већ 2009. г. сестринство се уселило у нови конак који се уклапа у амбијенталну цјелину манастира.

Бакарни кров са луковима, сводовима и отворима су срасли са старим објектима, као и нова камена подзида, плочник и улазна капија. Конак има 8 монашких келија, трпезарију са око 25 мјеста, владичански салон и капелу посвећену преподобној мученици Анастасији Римљанки. У конаку је манастирска библиотека која има више од 1000 књига.

Фотографија 23. Конак манастира
Ловнице (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Манастир Папраћа. – Храм Благовијести Пресвете Богородице у Папраћи налази се на извору рјечице Спрече, испод планине Борогово и припада општини Шековићи. Ријека Спреча са уређеним коритом тече кроз црквену порту, што чини ово мјесто привлачним за туристе. Манастир су подигли Немањићи, што је и записано у Трношком и Пећком родослову из XVIII вијека. Градњу је започео краљ Драгутин, а завршили његови синови Владислав и Урош. Међутим, Ђоко

Мазалић сматра да се олако прихвата чињеница да је Папраћа задужбина Немањића. *“Нема сумње да је за нас од већег значаја спознаја, да је народ, сам, сиромашан, уз мале вође, овдје углавном ниже свештенство, у најтеже вријеме, схватио значај подизања ових грађевина, него што би их евентуално били подигли наши ранији владари, који су имали и моћ и материјална средства у изобиљу. Али, сугестије је била и овдје примамљива и тражећи само Немањиће, привиђали су се они „смјерни“ игумани и монаси, који скромним, испрошеним средствима подигоше ове цркве, залијевајући их често и властитом крвљу”* (Мазалић, 1938: 95).

Први писани документ о овом манастиру потиче из 1513. г., гдје се каже да је поп Вук донио из Папраће Јеванђеље које је писао у Папраћи поп Јово 1513. г. У турским пописима се помиње 1513. г., што указује да је постојао прије доласка Турака. Други доказ о градњи манастира Папраће налази се на Јеванђељу из 1550/1. г., које је игуман манастира Григорије добио од руског протопрезвитера Јакова. Игуман Григорије је путовао у Русију 1551. г. и од руског цара Теодора Ивановича је добио на поклон 120 рубаља за градњу па је та година и година подизања данашњег манастира Папраће. Манастир је у прошлости имао значајну вјерску и културну улогу. У периоду између XVII и XVIII вијека био је један од центара за однос са Русијом. Игумани из Папраће су путовали у Русију и отуда доносили поклоне и црквене књиге. У својој дугој историји манастир је више пута пустошен, а највише у периоду између 1683–1699. г. Године 1717. Турци су убили 34 калуђера и само једног поштедјели, а цркву запалили. Запустјела црква је обновљена 1853. г. у вријеме хаџи Захарија Поповића, свештеника из Осмака, који је из Русије донио црквено звоно. У Првом и Другом свјетском рату манастир је пљачкан, а школа спаљена. Задња обнова, проширење и доградња конака завршена је 1975. г. Тада је манастир прекривен оловом, направљен иконостас и завршена камена ограда. На зидовима су мањи фрагменти фрескографски квалитетног живописа, насталог средином XVI вијека (Мазалић, 1938: 95, Ђурић, 2005:75).

Фотографија 24. Манастир Папраћа
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

Манастир Сасе. – Налази се југоисточно од Братунца и сјевероисточно од Сребренице у ширем простору истоименог рударског насеља Сасе. Од села Сасе води макадамски пут у дужини око 2,5 km, што свакако отежава долазак већег броја поклоника и стварање бољих услова за свеобухватнију поклоничко-туристичку валоризацију. Новосаграђени манастирски конак је употпунио могућност прихватања поклоника и других гостију. Изграђен је у стилу средњовјековне српске архитектуре. У саставу конака је параклис који је посвећен краљу Урошу I, трпезарија, монашке и гостинске келије. Намјера управе манастира је да преко љетног распуста угосте ученике и студенте који би овдје боравили у оквиру очувања српске духовности, традиције и историје.

Обновитељ и даровалац манастира је цар Урош Нејаки (1355-1371). У средњем вијеку је био метох манастира Хиландара. Имајући у виду чињеницу да је ово подручје било познато још у вријеме Римљана као рударски крај, вјерује се да је манастир подигнут због духовних потреба православних радника у рудницима. Доласком Турака на ове просторе рударство је замрло, а манастири запустјели и порушени. Све до 1850. г. темељи цркве су били затрпани, тада долазе Саси, оживљавају руднике и откопавају темеље срушене цркве. Тек 1855. г. сашки рудари су саградили нову цркву и посветили је Светим апостолима Петру и Павлу, којима је и првобитна црква била посвећена. Тако је служила око 100 година као парохијска братуначка црква.

На 750-годишњицу постојања манастира, 1989. г. освештани су темељи новог конака и црква је покривена бакарним кровом. Освећење конака је било планирано за 1991. г. али га није било због почетка грађанског рата. На остацима темеља старог манастира, саграђен је нови. Освећење манастира је било 18. септембра 2010. г. Планира се изградња бране, воденице и језера на Димнићком потоку који протиче у близини манастира. О градњи нових здања говори натпис који се налази изнад врата у манастиру испод фреске Успења Пресвете Богородице: *„Благошћу божијом, у славу Пресвете Тројице, Оца и Сина и Духа Светога, кроз садејства Бога и човјека подиже се овај манастир са свим здањима, задужбина краља Уроша I Немањића љета Господњег 2003. г. на мјесту разореног манастира током рата 1992. године, са благословом и старањем Његовог Преосвештенства Епископа зворничко-тузланског Господина Василија Качавенде, а за вријеме мо-*

наха Методија и Григорија, да овај храм вјерујућем народу буде на спасење и живот вјечни, јер блажен је човјек који се боји Господа. Са смјерношћу и чистим срцем уђите вјерни и осјетите непролазну радост спаса нашег Господа Исуса Христа. Слава Оцу и Сину и Светоме Духу и сада и увијек и кроз све вијекове вијекова. Амин”.

Унутрашњост цркве је осликана фрескама, рад иконописачке школе Петра Билића из Београда. Посебно богатство унутрашњости цркве чини дуборез у дрвету: иконостас, манастирска врата на којима се између осталих украса налази и грб Зворничке митрополије, постоља за цјеливајуће иконе... Комплетан дуборез је дјело Рада Пантића, дуборесца из Милића. Уз иконостас, у десном и лијевом углу, налазе се на дуборезном постољу ћивоти са честицама Светих мошти краља Уроша I и цара Уроша Нејаког као задужбинара и њихове иконе урамљене у дуборезу. У дворишту манастира се налазе камене плоче које су биле уграђене у зид старог манастира. Посебну пажњу привлачи камени споменик који представља римски надгробни споменик (двојни двопојасни портрет).

Цртеж 12.
(Радимски, 1891)

Фотографија 25. Двопојасни портрет у дворишту манастира Сасе (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Вацлав Радимски (1891: 3) за овај камени споменик пише „У спољашности источне православне цркве у Сасима, која нема прозора, узидана су два римска камена, који по свој прилици потичу из Градине. Један од ових, 131 см висок и 62 см широк надгробни је камен, поље за натпис празно му је, а над овим виде се попрсје једне жене и једног мужа који у десној руци држи смотак. Понешто окрњени тимпанон показује орнамент налик на ружу...”

Због вјековне историјске везаности српског народа за Бирач, градња манастира и цркава је имала успоне и стагнације. Осим средњовјековних манастира, граде се и други вјерски објекти који данас имају битан значај не само као духовна здања него и као значајне грађевине умјетничког и архитектонско-грађевинског значаја, те су као такве интересантне и за поклонике вјерског туризма и уопште за туристе.

Фотографија 26. Манастир Сасе
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

Бирач припада Зворничко-тузланској епархији у оквиру које се налазе архијерејска намјесништва: Бијељинско, Брчанско, Дервентско, Добојско, Тузланско и Зворничко.

Архијерејско намјесништво Зворничко се налази у границама природно-административне регије Бирач. Крајем осамдесетих година прошлог вијека долази до буђења националне свијести код становништва и жеље за обнављањем вјерских објеката и градње нових. На овом архијерејском намјесништву осим средњовјековних манастира налази се неколико значајних манастира са краја XIX и почетка XX вијека и значајан број цркава новијег датума:

Зворник - Храм Св. Јована Претече. – Подигнут је 1819. г. Митрополит Гаврило (1808–1837) је својим залагањем успио на темељима старе цркве да подигне ову цркву која је освештана 1823. г. Зворник је био сједиште Зворничке митрополије од 1236. до 1852. г. Садашња звона цркве су из 1927. г., дар краља Александра Карађорђевића (Ристановић, 2000: 330).

Године 1852. дошло је до премјештања Зворничке епархије из Зворника у

Доњу Тузлу и промијењен је назив у Зворничко-тузланску епархију. У Зворник се 1854. г. уводи Матична књига рођених и умрлих, што уз постојање црквене општине од почетка XVIII вијека доприноси организованијем и квалитенијем црквеном животу (Филиповић, 1964: 70).

Зворничка црква има више вриједних икона које су добијене од Лозничана као поклон за градњу храма. Ту је и застава Удружења Срба занатлија из 1907. г.

Милићи - Храм Св. оца Николе. – Подигнут је 1872. г. Осветио га је митрополит дабробосански Николај (Мандић). Саграђен је у византијском стилу на мјесту раније цркве брвнаре. У зиду цркве је уклесана спомен-плоча са именима добровољаца из 1914. г. који су учествовали у рату за слободу Србије.

Власеница – Храм Светих апостола Петра и Павла. – Налази се на доминантном мјесту у Власеници. Подигнута је 1889. г. што се види на вањској страни олтара. Освештао га је митрополит сарајевски Ђорђе (Николајевић). Изнад портала стоји уклесано у камену: „ Во имја Оца и Сина и Светог Духа, храм овај светих апостола Петра и Павла довршен је 1889. г. при владању Њ. Ц. К и апостолског величанства Франца Јосифа I и црквеног поглавице Архиепископа и Митрополита Дабробосанског Господина Ђорђа Николајевића, прилозима високе земаљске владе и српског православног народа Општине Власенице и трудом мјесног пароха Ђорђа Марковића”. Летопис ове цркве говори да је на захтјев првих српских досељеника у Власеницу, Петра Сунарића и Јове Јокића, дошао за првог свештеника у Власеницу прота Јаков Поповић из Гајева. Њих тројица су основали Црквену општину у Власеници. Када су добили дозволе и сакупили 23 000 круна у злату, започела је и градња на земљушту које је поклонио председник Црквеног одбора Јово Јокић. Црква је грађена од мермера, велике тврдоће и посебно лијепог изгледа. Главни неимар цркве био је Тома Бољешаћ из Сушака. Цркву је осликао у српско-византијском стилу сликар Милан Косановић, касније замонашени Тимотије (Ристановић, 200: 291).

Црква на Рудиштима. – Посвећена је Светом пророку Илији. Гради се 1891. г. одмах по завршетку власеничког манастира, којем је сличан по градњи, архитектонском приступу и врсти материјала. О градитељима и прилозима за изградњу

говори спомен-обилежје које се налази уз цркву. На великом камену су исписана имена приложника за градњу цркве. У цркви се чува вриједна икона донесена из Јерусалима и поклољена цркви 1893. г.

Од краја XIX в. до Другог свјетског рата грађене су цркве у већим насељима. Најзначајније цркве тог периода у Бирчу по Календару Српске православне цркве су:

Факовићи – Храм Светог апостола Томе, подигнут 1884. г.

Жлијебац – Храм Покрова Пресвете Богородице, подигнут 1894. г.

Јеремић – Храм Св. апостола Петра и Павла подигнут 1896. г.

Карна – Храм Покрова Пресвете Богородице, подигнут 1896. г.

Козлук – Храм Св. апостола Петра и Павла, подигнут 1903. г.

Сребреница – Храм Покрова Пресвете Богородице, подигнут 1903. г.

Братунац – Храм Успења Пресвете Богородице, подигнут 1908. г.

Кравица – Храм Св. апостола Петра и Павла, подигнут 1909. г.

Црвица – Храм Св. великомученика Димитрија, подигнут 1909. г.

Крнићи – Храм Св. пророка Илије, подигнут 1913. г.

Прибојевићи – Храм Преображења Господњег, подигнут 1929. г.

Вукић Поље – Храм Св. Јоакима и Ане, подигнут 1937. г.

Након Другог свјетског рата до краја осамдесетих година у Бирчу су саграђене двије цркве: Дрињача – Храм Светог мученика ђакон Авакума 1968. г. и у Сребраници – Храм Св. архангела Михаила 1971. г. Након 1995. г. у Бирачу је саграђено више од 35 цркава, што се може тумачити потребом за националним буђењем, духовном и вјерском слободом и промјеном друштвеног уређења (Календар Српске православне патријаршије, 2006).

Стари град Зворник. – У средњем вијеку до појаве ватреног оружја није било потребе за прављењем заклона и градова на доминантним мјестима. Осматрачнице и бедеми су прављени на неприступачним природним препрекама, брдима, странама, кањонима, гдје је био пролаз или приступ само са једне стране коју је лако било контролисати. Са појавом ватреног оружја ова утврђења губе смисао. Тако и доласком Турака 1463. г. и јачањем разорне моћи оружја и оруђа, тврђаве су се појачавале и њихове зидине су прерастале у утврђене војне фортификације и

праве градове. Тако настаје и стари град Зворник који је до Првог свјетског рата сматран значајним европским војним утврђењем. Археолог М. Бабић је 1998. г. на основу сондажних истраживања открио да је стари средњовјековни град Зворник настао на мјесту гдје су пронађени византијски керамички остаци и докази материјалне културе из средине XV вијека.

Највећи удио у укупном изгледу зворничке тврђаве су периоди у средњем вијеку до доласка Турака, доба османлијске управе и аустроугарски период. Због повољног положаја у феудалном добу, Зворник се развио у снажан економски центар. Између осталих погодности и за развој саобраћаја, занатства и трговине је допринијела и дубровачка колонија која је настала 1412. г. На тим основама Зворник се између 1410. и 1430. г. развио у важно трговачко средиште средњег Подриња. Према именима утврђеним у судским комисијама ова колонија је бројала 640 чланова од чега је 67 припадало властели (Ковачевић, 1978: 58).

Зворник је послѣје Фојнице имао најјачу колонију у средњовјековној Босанској држави. Најизраженије трговинске и занатске контакте је имао са Сребреницом. Крајем XIV и почетком XV вијека Зворником су загосподарили браћа Златоносовићи (војвода Вукмир и кнез Вукашин) који се сматрају првим господарима града Зворника (Узуновић, 2010: 22).

Златоносовићи су владали око Зворника, Ломнице и Дрине. Дубровчани су њихове посједе називали „regio“ (крај). Породица Златоносовића је била многобројна. Са њима су Дубровчани одржавали политичке и трговачке везе.

Родоначелник породице Динчич био је жупан Диница који се спомиње као свједок у Повељи краља Твртка I, издатој Дубровчанима 10.7.1378. г. Посљедњи војвода из куће Динчића, Твртко, предао се Турцима 1463. г., који су га одмах погубили у Подрињу (Вего, 1957: 31).

Тврђава заузима дио брда Млађевац 529 m н. в. Град се дијели на Горњи, Средњи и Доњи град и суб град (Варош). Укупна површина града је 4 900 m². Тврђава има 9 кула, 6 бастиона, 2 велика шанца, 2 јарка, 2 казамата, 2 барутане, 1 бункер, цистерну за воду, 2 тајна излаза, галерија за пушчану одбрану, више отвора за топовске пројектиле, 2 покретна моста који су били у Доњем граду...

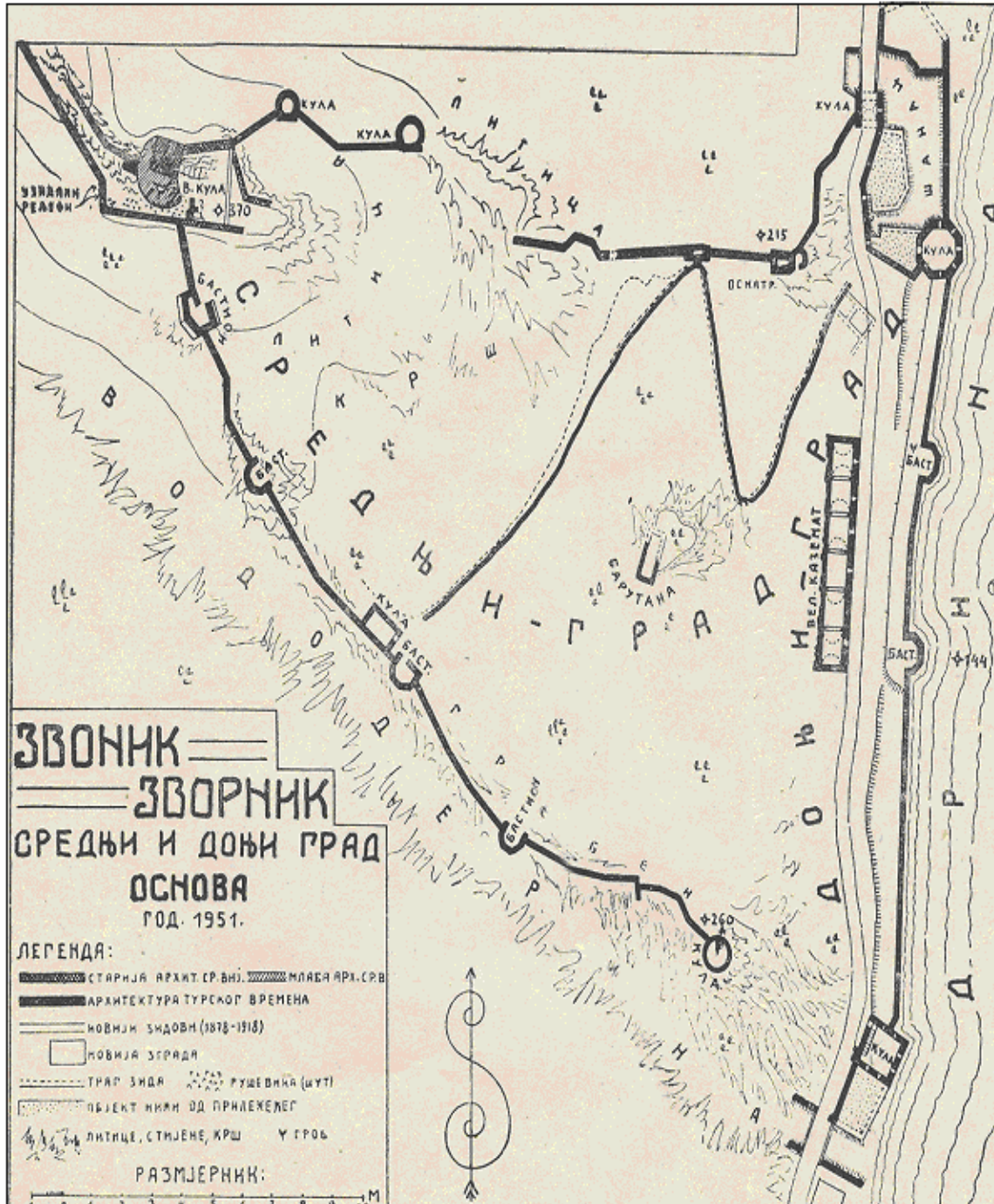
Прво је подигнута велика кула у средњем граду (370 m н. в.), типична средњовјековна донжон кула са малим двориштем. На кули су видљиви трагови мије-

њања њезиног облика. Првобитни правоугони облик је замијењен кружним због лакше одбране. Обим куле је око 50 m а висина је била преко 20 m. По материјалу од којег је грађена види се да је кула из периода прије доласка Турака. Краљ Твртко II Твртковић је покушао 1425. г. да преотме Сребреницу, али се деспот Стефан Лазаревић појавио са великом војском и осујтио тај напад. Након тога деспот Ђурађ Бранковић напада краља Твртка и осваја дио Усоре и Подриња и град Зворник. Сматра се да је Ђурађ Бранковић 1433. г. освојио Зворник и измијенио облик велике куле, јер по запажању Ђ. Мазалића на сличан начин је Ђурађ Бранковић градио куле у старом граду Голупцу на Дунаву. Мазалић даје опис градње куле, њезиних садржаја и значаја. По њему се и у европској географској литератури Зворник рано нашао – 1513. г. и Јиричек наводи карту Убелина и Еслера у којој је Зворник унесен (Мазалић, 1956: 248-251).

Велика донжон кула се у времену напретка ватреног оружја нашла у нижој равни од данашњег Горњег града. То је била опасност због које се указује потреба за проширењем утврђења и градње Горњег града. На платоу данашњег Горњег града ободом литице су подигнуте зидине, осматрачнице, куле и бастиони. Османлије су 1460. г. заузеле Зворник. Матија Корвин је 1464. г. покушавао, али без успјеха, освојити Зворник, а касније и деспот Вук Гргуревећ. Ови напади су натјерали Османлије да граду дају нову физиономију градњом нових кула на доминантним мјестима које повезују високим и дебелим зидовима, спуштајући се до Средњег и Доњег града и тока Дрине. Од Горњег града (407 m н. в.) зидине су се постепено шириле правећи троугласти облик чију је трећу страну чинила ријека Дрина, а завршеци тих зидина уз Дрину (144 m н. в.) били су улаз и излаз из града са великим каменим капијама. Испод утврђеног града развија се санџачка касаба са трговином и занатима. Услјед неуспјеха Турака у пограничним дијеловима, када губе битке за Беч и Будим и промјеном границе након Мохачке битке 1526. г., они увиђају битност пограничних градова. У ту сврху додатно дограђују Зворник, који постаје поново савремена војна фортификација.

Крајем XVIII вијека долази до губљења стратешког утицаја града. Град добија двојицу заповједника (диздара) – једног за Горњи град (брдски) и другог за Доњи (ријечни). Овај, некада најутврђенији средњовјековни град у Босни, губи

свој смисао утвђења 1918. г. када Аустроугарска напуштају град и касарну и коначно када га је престала да користи војска Краљевине Југославије 1934. г.

Цртеж 13. Средњовјековни град Зворник (Мазалић, 1956: 243).

Звоник се помиње 1412. г., а Зворник тек 1519. г. У писму жупана Драгише 1424. г. помиње се Звоник у коме је владао кнез Вукашин Златоносовић и његов брат војвода Вукмир (Вега, 1957: 142).

Име је добио по звонику локалног фрањевачког самостана. Назив Звоник (Suonich), се помиње у једном дубровачком документу 21.5.1410. г. (Ковачевић, 1978: 58).

Вриједна су помена запажања Евлије Челебије (1967: 477). Он Зворник види као трговачки град, који има тржног надзорника (мухтесиб), старјешину еснафа (шехир кедхуда), повјереника за харач (харач емини) и грађевинског надзорника (мимарага). Описујући Горњи град констатује да га је немогуће освојити.

Након завршетка грађанског рата 1995. г. увиђа се и потреба за уређењем дијела Старог града. Како је то период стихијских активности и жеље да се тај простор уреди, долази и до значајних грешака. Дио Горњег града је заравњен и направљено је спомен-обилежје са костурницом и капелом са звоником гдје су сахрањене српске жртве из грађанског рата. Без обзира на привлачан изглед и добро архитектонско-грађевинско рјешење, дошло је до архитектонског несклада са тврђавом и дио тврђаве и потенцијалног археолошког локалитета је затрпан и заравњен. Позитиван примјер тих активности је урађени асфалтни пут од центра града до старог Горњег града (Кула град). Поред тог пута, који има и рекреативну улогу као шеталиште, направљене су клупе за одмор и неколико наткривених дрвених љетниковаца.

Фотографија 27. Средњовјековни град Зворник (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Фотографија 28. Храм Св. Петке Трнове, Кула град (Фото: В. Обрадовић, 2011)

Кушлат. – У средњем вијеку овај утврђени град је имао динамичан живот захваљујући богатству природе, првенствено рудном. У овом дијелу су настали рудници, а уз њих и рударске, занатске и трговинске колоније. Кушлат (Кучлат) се помиње као мјесто настало на ушћу Јадра у Дрињачу у којем је била дубровачка колонија. Кроз овај град је водио пут из Дубровника за Србију, а скела је била код села Ђевање и Костијерево. Први пут се Кушлат помиње 1345. г. у вези са боравком дубровачког трговца Бене де Бенвенута, а 1396. г. помињу се Марко и Јурко Матулиновићи и дубровачки конзул Станко Павловић... Колико је значајан као град говори податак да је „по редосљеду првог спомена у историјским изворима XIV вијека, Кушлат трећи од укупно 21 босанског града” (Узуновић, 2010: 227).

Кушлат је заузет 1410. г. од стране војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића, који је био у служби краља Сигмунда. Утврђени град се налазио на и око високе окомите стијене. Крајем XIV вијека долази до наглог уздицања Сребренице, што се одразило неповољно на развој Кушлата. У турско вријеме по Крешевљаковићу (1833) Кушлат је припадао Зворничкој капетанији.

По Ђоку Мазалићу Кушлат је добио име од ријечи кушлат-кушљат-кучлат, што би значило чулав или у овом случају нешто што стрчи. Он даље пише да се на двору краља Остоје налазио кнез Никола Кучлатовић који носи презиме по граду Кучлату. Марко Вего мисли да је град добио име по породици Кучлатовић (Ве-го, 1957: 66).

О Кушлату пише 1664. г. и Евлија Челебија: „Саградио га је српски бан Радован. Врлетна стијена на којој је подигнут град нагнута је нешто према југоисточној страни, а сама стијена је шиљата као јаје. Град нема опкопа, а опасан је пакленим понором. У граду је мала Ебу’л Фетхова џамија, куће: ђеџина, имамова, мујезинова и вратарева. Затим има житница, оружница, пет шахи топова, градски заповједник и двадесет...” (Челебија, 1967: 474).

Ебул Фетхова џамија која се налазила на врху стијене (града) је порушена у грађанском рату 1992. г., а обнова је почела 2011. г. Данас поред Кушлета пролази главни пут Сарајево–Београд. Град је неуочљив и запуштен без обиљежја туристичке сигнализације. Природни амбијент стјеновитих одејека и литица са бујном вегетацијом, ушће Јадра у Дрињачу и велика фреквенција саобраћаја магистралним путем, требало би да иницира одговорне за област туризма у општинама

Бирча да се Кушлат уреди као туристичка станица. Пут испод Подкушлата је погодан за паркинг који би требало да има пропратне туристичке садржаје, а шетња и успон на град Кушлат пружају панораму на кањон Јадра, Дрињаче и околине.

Сребреник. – Налази се на источном узвишењу изнад Сребренице. Подигнут је у XIV вијеку. Град је имао одбрамбену функцију рударског насеља. Дијели се на Доњи и Горњи град. Испод њега је настала Сребреница као подграђе.

Краљ Сигмунд је дошао у Сребреник 1409. г. Спомиње се 1425 .г. и 1444. г. као и 27.5.1448. г. као *castello*, а 1451. г. је био у рукама деспота Ђурђа „*Resti, Chronica Rag., Notes, II, 401 биљ 4; М.Ј. Динић, Сребреник крај Сребренице, Глас, 161.189, 185 биљ. 3, 186; Dipl.Ragusinum, 514*” (Вего, 1957: 108).

Горњи или Стари град се налази између Кварца и Прибичевца. У вријеме турске владавине Горњи град је обновљен 1776. г. и саграђен Доњи (тврђава Бедем) испод којег се развило градско насеље Сребреница (Незировић, 2008: 76).

На Доњем граду доминира архитектура из турског доба. Зидине и куле су прилично очуване, док је Горњи (Стари град) у рушевинама. Трагови грађанског рата на прилазу овим фортификацијама умањују укупан амбијент. Почетком XV вијека Босна је изгубила Сребреницу као најзначајнији рудник у цијелој Босни. Угарски краљ Жигмунд је поклатио Сребреницу деспоту Стефану Лазаревићу 1411. г. и она је у саставу Србије све до пада под Турску. Из Кушлата су се преселили Дубровчани и повећали трговинску размјену, а Сребреница постаје најзначајније рударско мјесто на Балкану иза Новог Брда. У Сребреници је од 1413. г. до 1459. г. радило 66 златара, 44 кројача, 21 постригача сукна (Ковачевић, 1978: 203).

Уз Сребреницу се развијају мања рударска насеља: Сасе, Пећиште, Чагаљ. У вријеме Османлија Горњи град је обновљен и саграђени су бедеми Доњег града. За Сребреницу Евлија Челебија пише да ју је подигао краљ Деспот (Турци су тако називали краља Вукашина). Он описује сребреничку тврђаву као лијепу грађевину петоуглог облика, која доминира околином. Тврђава има градског заповједника (диздара), посаду од педесетак војника и довољну количину муниције. Варош има шест махала и шест џамија с михрабом. Главна је Бајазид Велијина џамија. Ту је и једна текија, три основне школе, један мали хан, седамдесет еснафских дућана и један хамам. За варош пише да је осамљена, далеко од главног друма, па због тога

нема безистан и велике грађевине. Челебија пише и о потоку који тече из рудника сребра (сребрена вода) од које народ добија гушавост и унаказује мушкарце и жене (Челебија, 1967: 98).

Клотјевац (Осатград). – Налази се код насеља Клотјевац уз ток Дрине. Као војна фортификација имао је функцију надгледаља и контроле проласка кањоном Дрине. Град је подигнут у другој половини XIV вијека. Данас се виде зидине и контролне куле од којих се пружа видик на кањон. Приступ граду је могућ пјешачењем. Град је прилагођен стрмом простору. Простире се на око 100 x 20 m. Добро су очуване двије куле и плато који их повезује, као и објекат на тераси (тзв. коњушнице) који се руши у градски поток. На бријегу Јатара у простору града сачувано је десетак стећака (Незировић, 2008: 76).

Шубин. – Налази се на брду Шубин изнад истоименог села. Остаци рушевина су на малом каменом вису. Испод града се налази некропола стећака. Познато је да је град имао и мање трговачко-занатско предграђе и свој управни котар. У писаним изворима познат је по турском дефтеру из 1468/69.¹⁰

Ђурђевац. – Налази се на лијевој обали ријеке Дрине у близини истоименог села. Зидине су високе до 3 m. На падинама према Дрини има остатака бедема дужине око 25 m. У писаним изворима се помиње 1444. г.

Дубровчани су писали своме кнезу у вароши Ђурђевцу (*sotto Gurgenvaz*), 1444. г. Град је назван по Светом Гргуру. У попису посједа херцега Стјепана помиње се град Ђурђевац 1448. г. и 1454. г.¹¹ Херцег Стјепан је боравио под Ђурђевцем (*sotto Gurgevaz*) 15.1.1451. г. - К. Jiriček, *Handelsstrassen* (Беро, 1957: 38).

Стари град Веледин (Градац). – Налази се западно од Власенице на сјеверозападним обронцима планине Јавор. По околној конфигурацији рељефа био је пре-

---

¹⁰ Зборнику радова, *Municipium malvesiatium, Скелаи, Сребреница*, Народна библиотека, Сребреница, 2009, стр. 30.

¹¹ М. Ј. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, Glas 182, 200 bilj. 227; L Thallóczy, *Studien*, 379, 398.

додређен за утврђење. Идући ка сјеверу простор прераста у обрадиве и насељене површине и постепено се смањује надморска висина како се приближава ријеци Дрињачи и њезиној притоци Тишчи. Врхови око Веледина су обрасли црногоричном и бјелогоричном шумом. Природни амбијент употпуњавају извори Седрице, Подграца и Грабовице, те нешто удаљени извор Тишче. Ови извори граде слапове, брзаке и водоскоке, који су посебно привлачни у вријеме јесењег и прољећног поводња. До подножја Веледина може се доћи шумским макадамским путем из више смјерова из Власенице и околине. Очувани су само дијелови некадашњег града, гдје се јасно виде одбрамбени бедеми, пушкарнице, осматрачнице, просторије за становање... Мјестимично су сачуване спољне зидине и до 20 m висине и унутрашњи распоред тврђаве. Веледин се налази на траси планинарских стаза.

Перинград. – Налази се низводно низ Дрињачу десетак километара од Шековића, са лијеве стране Дрињаче на завршетку села Калабаче. Од Шековића до Калабача је миран ток Дрињаче, са меандрима и алувијалним равнима.

Сматра се да су дијелом кањона Дрињаче водили средњовјековни путеви за Сребреницу и Зворник, па је логично било са становишта одбране и контроле путева да се на улазу у овај кањон сагради утврђени град. Западно од Сребренице простирали су се посједи велможа из породице Златоносовића, Дињичића (Ковачевића) и Станчића. Станчићи су имали посједе око Дрињаче, па су управљали и Перинградом и неким подручјима око Усоре, јер је Твртко Станчић био војвода усорски. У писаним изворима први пут се помиње 1444. г.¹²

На два стјеновита узвишења, која се окомито издижу изнад тока Дрињаче, налазе се остаци зидина тврђаве који су имали контролу над улазом у кањон. Са тог дијела пружа се видик на мирни равничарски узводни ток Дрињаче и са друге стране далек видик на усјечени кањон низводно од Перинграда ка Дрини. Уз Перинград се налази некропола стећака и локалитет Црквиште, гдје су видни остаци некадашње цркве. У близини тврђаве уз Дрињачу налази се извор топле воде. Перинград и околина нису археолошки истражени, нити су туристички валоризовани.

---

¹² Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 66.

Комић. – У подножју Краљеве Горе и ширег простора села Заграђе налазе се зидине града Комића. Од врха брда Комић (1031 m н. в.), његовим највећим назубљеним странама, сјеверозападно ка ријеци Лукавици су још увијек очувани дијелови зидина и куле осматрачнице. Са тих утврђења се могао контролисати улаз у дубину регије Бирач. Историјски подаци говоре да је 1431. г. деспот Ђурађ Бранковић отпочео рат са краљем Твртком II Твртковићем и између осталих територија у Бирчу освојио и село Луково (Лукавицу).¹³

Село Лукавица је и данас постоји и налази се сјеверно од Комића при завршетку усјеченог кањона ријеке Лукавице. По Ђурђевој жени Јерини народ и овај град назива Јеринин град, а пут кроз Краљеву гору пут проклете Јерине или Јеринина калдрма. Западно од Јерининог града је село Заграђе, које је добило име због своје локације иза старог града.

Сусјед код Сребренице. – Хрвојев град Сусјед се помиње 1405. г. Налазио се код Сребренице (В. Ћоровић, Историја Босне, Београд 1940, 404). Између осталих градова набраја се и Сусјед у уговору краља Сигмунда и Стефана Лазаревића 1426. г. (Gl: ZM, 1893, 553; К. Јирићек, Handelsstrassen, 39 bilj. 117). Не зна се тачно гдје је лежао Сусјед, али је сигурно да је код Дрине и Дрињаче (Вего, 1957: 111).

Град на Мраморку. – Налази се око 6 km од Осмака. Претпоставља се да је на темељима илирске градине касније настало и средњовјековно утврђење. Изнад села Мраморак на узвишењу Градина налазе се остаци средњовјековног града са двије унутрашње просторије димензија око 10 x 10 m и двије бочне просторије 5 x 5 m. Јасно се виде контуре просторија и остаци зидова. Непосредно испод града се налазе остаци калдрме, а у близини калдрме испод узвишења Кик 662 m н. в. су остаци темеља средњовјековне цркве (15 x 10 m). То мјесто и околне ливаде локално становништво назива Црквина. Испод града је извор Вријечино врело. На 5 локација у Мраморку се налазе некрополе стећака различитих облика са богатим флористичким украсима и крстовима.

---

¹³ Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 54, 55.

Етнографске културне вриједности

Усљед различитих природних, економских, историјских, културних и других одлика регија Бирач се издваја са својим етнографским специфичностима као посебна етнографска област. Њезина посебност се огледа у израженој динамици кретања становништва која су проузрокована првенствено ратовима и окупацијама, а и економским мотивима становништва које се досељавало на ове просторе. Усљед тога аутохтоно становништво је чувало своје обичаје и специфичности, али је прихватало одређене обичаје или су им били наметнути. Досељеничко становништво је доносило своје обичаје који су се комбиновали са обичајима аутохтоног становништва и обогаћивали укупан амбијент живљења. На темељу те интеракције настало је богатство духовне и културне традиције, умијеће градске и сеоске архитектуре и занатства, разноликост народне ношње и фолклора, чување традиционалне кухиње и остале етнографске специфичности. Потребе за освајањем ових простора или досељавање у њих, изражене су у богатству плодног земљишта, пашњака за стоку, руда, шума, воде, при чему су погодовале комуникације уз ријечне токове. Етнографске вриједности су специфичне унутар регије Бирач, јер се одликују својим различитостима зависно од градске или сеоске средине или одређеног дијела регије и утицаја пограничних области. Посебно су била изражена метанастазичка кретања становништва и мијењање етничке структуре у вријеме ратова Аустроугарске и Турске у XVII и XVIII вијеку. У вези са устанцима и побунама у Србији, Црној Гори и Старој Херцеговини у XIX вијеку долази до досељавања у Бирач. Због својих специфичности у Бирчу нису била занемарљива и пресељавања унутар регије.

Р. Јеремић (1922: 151) о поријеклу становништва Доњег Бирча и њихово досељавање из старе Херцеговине, објешњава кретање становништва по етапама, тако да од Фоче, Горажда, Сарајева, Гласинца па до Бирча, који је био њихова најдужа и најјача етапа. Становништво Бирча је свјесно свог поријекла и зато становништво са „планине” и Гласинца називају „Ерама”, док у Семберији становнике Бирча називају такође Ерама. Бирчани су одржавали везу са сусједима са планине (највећи дио данашње општине Хан Пијесак) и Гласинца, ишли су као сезонски

шумски радници, као косци, сточари... Преко Гласинца су имали трговинску везу са Сарајевом, а преко Зворника се ишло „у жито“ у Семберију.

Већи дио становништва се доселио из динарских крајева. Ово становништво је задржало извјесно вријеме своје локалне етничке одлике. Крајем XIX и почетком XX вијека долази до промјене у материјалној култури, духовном стваралаштву и друштвеном животу. Упркос томе очували су се нека обиљежја чији се развој може пратити од прасловенске заједнице па све до савременог доба.¹⁴

Етнографске туристичке вриједности се валоризују на манифестацијама које су по времену одржавања већ познате и као такве се сврставају у традиционалне. Усљед промјене друштвено-политичких околности након 90-их година прошлог вијека долази до израженијег развоја етнографске туристичке понуде. Наиме, до 90-их су етнографске манифестације биле по правилу везане за државне празнике и манифестације у служби државних институција. Након тог периода долази до изражаја национална одређеност становништва, у великој мјери и духовна либерализација и потреба за вјерским манифестацијама. На овај начин вјерске манифестације постају у извјесној мјери и смотре фолклора и осталог културног наслеђа, а самим тим и интересантна туристичка понуда. Државне и вјерске манифестације се често одржавају у истом термину, тако да једна допуњава другу. Етнографске вриједности се валоризују појединачно и у групама остварујући економске и ванекономске ефекте. Тако су туристи у прилици да виде фолклорне ношње, слушају етно-музику, упознају гастрономску понуду и традиционалне занате и спортове и уживају у укупном допуњавању туристичке етнографске понуде. Међу етнографским културним вриједностима издвајају се: сеоска архитектура, народна ношња, народни обичаји, традиционално занатство и традиционална гастрономија.

Сеоска архитектура. – Прва истраживања о сеоској босанској кући дао је бечки професор Рудолф Мерингер (1899: 178-236). Он покушава у својој анализи сеоске босанске куће утврдити њене сличности и разлике са средњоевропском кућом, а посебно са алпском. Проучава сеоску кућу у Босни, а посебно у Херцеговини,

---

¹⁴ Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 431.

уочавајући главне разлике у материјалу за градњу. За босанску је главни материјал од темеља до крова дрво, а за херцеговачку камен. Босанскохерцеговачка кућа се као самостална градња давно отцијепила од средњоевропске, а на крају и од алпске. О неким одликама босанских кућа у односу на друге Мерингер истиче захвалност К. Јиричеку што га је томе „подучио”. Мерингер закључује: *“Босанска кућа припада са најважнијим својим дијеловима оној старој средњоевропској култури која је Германима и Словјенима заједничка, она је од ове неки посебни огранак”*.

Јован Цвијић (1991: 257) објашњава везу између природне околине и изгледа кућа и села. Кућа је у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одликом предјела. За планинске шумовите предјеле каже да су куће са архитектуром и орнаментиком прилагођене дрвету, а остали објекти око куће су у функцији главног занимања становништва.

На основу истраживања Р. Мелингера, Ј. Цвијића и Ј. Дедијера, М. Карановић у раду *„О типу кућа у Босни”* изводи анализу дотадашњих истраживања о типу брвнара. Он наводи да је и сам обишао просторе које данас чине регију Бинач (Осат, Лудмер, Бинач, и кретао се ка Тузли и Спречи). Објашњава тип Цвијићеве динарске брвнаре, њене развојне фазе и распрострањеност при чему анализирајући Мелингерово истраживање примјећује да се он није бавио разликама између хришћанске и муслиманске брвнаре, као ни развитком брвнаре како у хоризонталном тако и у вертикалном правцу. Муслиманске куће су у средини имале оцак и биле су збијене једна до друге. Као доградња огњишту (кући), дограђивале су се двије собе (једна за укућане, а друга „башкалук” или „мусафирхана”) и остали дијелови („диванхана”) као знак господарске класе над рајом. Карановић истиче *„Видне су разлике између кућа муслиманског и немуслиманског становништва, православног и католичког. На формирање њиховог типа од значајног су утицаја вјера, начин живота, социјални положај. Поред тога на градњу куће и њен развитак од важности су утицаји разних култура и цивилизација. У Босни се запажају ови културни утицаји: медитерански преко Јадранског приморја, Далмације и Лике и средњоевропски преко Панонског басена и Славоније и утицај балканске културе патријархалног режима са нешто источњачких утицаја. Овдје*

се сучељавају, међусобно преплићу и потискују. То се огледа на цијелој материјалној и духовној култури, па и у кући” (Карановић, 1927: 207-214).

Заједничко је за већину кућа, да се пажљиво бира локација. Због морфолошки преовладавајућег брдско-планинског рељефа у Бирчу је највише сеоских насеља настало у подножју планина и брда. Управо на том подножју је најчешће изворишни хоризонт. На додиру водопропустивих и водоодрживих стијена појављује се изворски низ. Ти извори се уређују у чесме које су у средишту села. Много је примјера да су чесме претворене и у спомен-обиљежја. Изнад села се налазе пашњаци и шуме, док су испод кућа оранице, воћњаци и ливаде. Комуникације су најчешће испод кућа, а изнад чесме. При формирању домаћинства се пази на осунчаност, заклон од вјетрова, нагиб терена и прилаз. Улаз у кућу се прилагођава условима терена и са супротне стране од главног смјера дувања вјетрова.

Према материјалу од којих се граде у Бирчу су три основна типа кућа: дрвене, камене и земљане и њихови прелазни облици. Изглед и тип куће није био везан само за материјал, већ и за религијску припадност па су у Бирчу знатне разлике између српских, муслиманских, католичких, каравлашких и ромских кућа.

Чобануше (кућаре, креве, колиба, торарица). – Чобануше су саграђене на дрвеној основи слично као запрежне саоне. На пречагама тих саона се надограђује дрвени кров од шиндре, мале висине, толико да би се човјек могао увући да спава. Као подлога за спавање се стављала слама или уска сламарица, а прекривало се вуненим тканим ћебетом. Чобануше се постављају у близини тора гдје се ноћу затвара стока па отуда и назив торарице.

Чобанске колибе. – Грађене су на планинама. То су једнодијелне грађевине са ниском каменом подзидом и двосливним кровом од шиндре. У унутрашњости су полице за прављење сира и кајмака. Млијeko се разлијевало у дрвене издужене и удубљене посуде (карлице) и округле посуде (чанке). Стока се музе у дрвене посуде са ручком (рукатке). У средини колибе је огњиште за ватру, а на страни кревет од дасака. У близини колибе су обори од сувозидине и дрвета. Чобанске колибе и данас су у функцији на Јавор планини и код села Врело.

Шеперуше. – То су једнодијелни, рјеђе дводијелни објекти направљени у комбинацији са дрветом (гредице или дебље пруже), а између дрвета се попуни празан простор са смјесом од блата, трином од сијена или пљевом од жита. У средини је било огњиште, а по странама кревети и дрвени треношци за сједење и полице за суђе. Уколико су биле веће правиле су се двије просторије које су се одвајале танким зидом од шепера. Друга просторија је служила за спавање. Рјеђе су прављене у два нивоа са каменим подрумом. Покривене су дрвеним кровом, шиндром.

Брвнаре. – То су дрвене куће које су у свом почетном развојном стадију задовољавале најскромније стамбене захтјеве. Од привремене чобанске куће до сложене брвнаре мала је разлика, која се огледала у величини, начину и стилу градње, а мање у организацији живота. Заједничке одлике за већину брвнара је техника градње и дрвету као преовладавајућем материјалу са каменом основом. На приземним брвнарама је камена основа, камен подтемељац на који се полажу дрвене греде које чине темељ. Везивање греда се врши на дизму укомицу, на одсјек, обични и слијепи ћерт. Савременији, али рјеђи начин попуне страна брвнаре је „скелет“, гдје се од дрвених греда са дирецима и косницима прави скелет и касније испуњава. На овај начин се могу, на основу добро постигнуте статике, празни простори попуњавати и другима материјалима, ћерпичем или сигом. Ћерпич је чест материјал као попуна, а тако попуњене куће се називају „ћерпичаре“. У недостатку дрвета за попуна при копању магазе за кућу, ископана земља се искористи тако што се од ње у дрвеним калупима прави ћерпич. Брвнаре са скелетом се попуњавају и сигом „сигуше“, у селима гдје имају мајдане овог камена (село Врело у Шековићима, села у Осмацима и Власеници...).

Кров (вегетални) се прави као двосливни или вишесливни. Због снијега и кише кров има велики нагиб. Конструкција крова је од дрвених греда, такозваних рогова, који су у доњем дијелу наслоњени на вјенчаницу, а на горњем на шљемењачу, гдје се спајају и уклапају, па због тога ако је кућа мања немају носиве греде „столице“. По њима се попречно покивају хоризонталне летве или баскије и за њих се закива покривач. У почетку су брвнаре прекриване лубом (кором од дрвета), сламом, дрвеним кровом–шиндром и врло ријетко ћермитом. У Бирчу се сусреће више начина покривања и обликовања дрвета. То су цијепано дрво шаша-

вак, шиндра, ламба и ћермит. Естетика дрвеног крова се постиже дорадом са блањањем тако што се на завршетку шашавца или шиндре направи благи полукруг и добије се покривач „на копито”, а ако се завршни дио склиси у облику затупљеног латиничног слова „V” добије се кров „на клис”. На крову је прављен мали отвор за дим „комин” или „баца”. На завршетку крова се понегдје праве и дрвени олуци. Олуци су округла дуга и танка стабљика издубљена цијелом дужином. Плафони или стропови се попуњавају „шашавком” и везују се на исти начин као на крову. Бочни зидови се покују половљеним пружењем или смрчевим танким шипкама на које се наноси малтер од пијеска и креча. Омалтана површина се кречи у бијело. Побољшањем стандарда становништва брвнаре су се малтале изнад магазе до поткровља на исти начин као и унутрашња страна, док су преградни зидови били тањи и од лошијег материјала.

Једнодијелна брвнара. – То је једнодијелна кућа која је имала само једну просторију. Та просторија се називала „кућа” и није била потпођена. На средини куће је било огњиште и верижњак. Кућа није имала плафон, само кров ка којем је ишао директно дим са огњишта. Прозори су били од дрвене даске која се клизећи помјерала и од лондре или трбушине. Овај тип кућа постепено нестаје крајем XIX вијека, а након 1918. под утицајем аустроугарске градње и прихватањем одређених стандарда, почињу се градити брвнаре по прихваћеним правилима која су значила висок развојни степен у односу на једнодијелне брвнаре. То су биле такозване куће „под план”, дводијелне или вишедијелне приземне или спратне брвнаре.

Вишедијелна брвнара. – Првобитни тип вишедијелне брвнаре су такозване дводијелне приземнице. Просторија у коју се улазило извана имала је два улаза, главни (велики) и споредни (мали). Та просторија није била потпођена и није имала плафон. На средини је било огњиште са верижњаком, са страна клупе, сталажа за суђе, чивилук за одјећу. Из средишњег дијела ове просторије се улазило у другу просторију, такозвану собу. Соба је била потпођена и имала је плафон. Уобичајно је било да у соби има сто, дрвени кревети и стан за ткање. Брвнаре попримају одлике турске културе и посебне називе за дијелове комплекснијих брвнара. Тако дограђени дио уз кућу се назива диван (диванхана–мјесто за разговор), додатна

соба за младенце „башкалук” (башка-одвојено, посебно), а собица између рогова крова је чардак (кућа чардаклија).

Воденице. – Због конфигурације терена, бројности планинских потока, рјечица и ријека, воденице су до седамдесетих година XX вијека имале велики значај за прехрану становништва. Велики број воденица се налазио на ријекама Зелени и

Студени Јадар, Лукавици, Врељанској ријечи, Тишчи, Дрињачи, Мраморској ријечи... Доминирају воденице са хоризонталним колом, а раније су биле покретне воденице на ријечи Дрини „дринке” које су се лоцирале уз обалу у близини кућа и села, у којима се у сезони мљело жито. Мали број воденица је данас у функцији. У селу Мраморак на Мраморској ријечи је до 1970.

г. било више од 10 воденица, а данас је

једна у функцији. Међутим, дио воденица се налази поред главних саобраћајница па су још увијек у функцији. Да би постигли економску оправданост воденичари покрај воденица отварају и мале ресторане који представљају основну економску добит. Гостима се нуде јела у чији састав улазе и самљевене житарице, а нарочито старе врсте босанског кукуруза „осмак”. На тај начин су воденице у функцији, привлаче пажњу пролазника и туриста и уз добру гастро понуду задовољавају и савременије захтјеве еко и етно-туризма. Као најпозитивнији примјер је воденица и етно-ресторан на ријечи Ловници.

Фотографија 29. Воденица на Лукавици (Фото: В. Обрадовић, 2010)

Буринке или зворникуше. – То су биле дрвене дринске лађе којима се у вријеме турске и аустријске власти превозио терет Дрином до ушћа Саве, а и даље до Брчког и Београда. Углавном су се одвозили дрвена грађа, суве шљиве, вуна, јабуке, ораси, а довозила се индустријска роба. Буринке су биле као већи чамци дугачки око 20 m, а на средини широки око 2,5 m. На задњем дијелу испод полукружног

отвора улазило се у „колибу”, кутак за спавање посаде, а на предњем дијелу „бурину” (носу) сједили су веслачи (четири момка). Матична лука је била Дивич. Лађе су низ Дрину ишле брзо и лако, а уз ријеку су их вукла три веслача, тако што су ишла обалом са омчама на раменима од којих је полазио конопац дуг 200 m привезан за лађу. Четврти веслач је посебном мотком одбијао лађу од обале да се не насуче. Лађе зворникуше су уништили Нијемци бомбама током окупације (Ристановић, 2000: 315). Обнова и прилагођавање туризму овог начина пловидбе би од Скелана до Зворника представљала туристичку атракцију, посебно ако би постала саставни дио туристичке манифестације на Дрини (Дринска регата...).

Занати. – Прихватањем чињенице да су занатски производи они који се прерађују ручно или уз употребу простих оруђа и справа, намеће се задатак како те производе уврстити и у туристичку понуду. При таквој понуди би се постигли вишеструки ефекти. Као најбитније, продужава се трајност тих заната, обогаћује туристичка понуда и чува етнолошка слика, задржавају се занатлије у селу или већим насељима, остварује се економска добит и самим тим занати постају саставни дио туристичке понуде. Од разних материјала добивају се производи који привлаче пажњу туриста. Такви производи могу имати употребни карактер за туристе, а разлог куповине су њихова оригиналност и осликавање етноса одређене регије. Они често у облику сувенира развијају емоције код туриста па на тај начин их и доживљавају и њиховом куповином задржавају слику посјећеног мјеста. Развојем индустријске производње поготово након Другог свјетског рата многи занати и њихова удружења у Бирчу су постепено нестајали (мутабције-прерађивали козју костријет, опанчари, ћурчије-израђивали шубаре и кожухе, ужари, бојације...), док су се неки занати одржали јер су се прилагодили потребама становништва, а и туристичкој потражњи (грнчари, ткалци, дуборесци, столари, ковачи, кујунције, мајстори за клесање камена и прављење брвнара). Зависно од тежине занатског посла и материјала, занати су се дијелили на мушке и женске.

Плетење, предење, ткање и бојење. – Убрајају се у женске занате који се међусобно надопуњују. Још увијек су се у селима Бирча задржали ови занати, али углавном за потребе домаћинства, а рјеђе у комерцијалне сврхе. Ови производи су

доступни за куповину једино пазарним данима у градским насељима и нису у дијелу организованих токова за туристичку понуду. Скоро једини начин да туристи дођу до ових производа су неуређени штандови покрај магистралних путева, ва-шар и ријетке повремене етно-галерије. У Бирчу се користе већином предива животињског поријекла (вуна), а мање предива биљног поријекла (лан).

Плетење. – Сврстава се међу најстарије занате. Као алат за плетњу су се раније употребљавале танке дрвене игле, а касније металне са и без кукице на једном крају. Плетени предмети се могу украшавати везом и тако добијају свечанији изглед, што је посебно уочљиво на чарапама докољеницама које су нашле употребу као дио фолклорне ношње. Плетени предмети својим мотивима се прилагођавају туристима са детаљима који осликавају мјесто боравка.

Предење. – Представља израду и упредање влакана и добијање конца или плетива. Вуна је доминантна сировина. Првобитно се руно од овце пере и суши. Сува вуна се гребена са гребенама¹⁵затим у вуновлачарској радњи се од вуне добија кудјела. Преде се на ручној преслици или на ножној (чекрклија). Плетиво се замотава у клупко или кануре, а од два клупка се могу спојити плетива и упредати на нешто веће вретено које се назива кољеника. За намотавање влакане се употребљава мотовило, витла, калемови и чекрци. На селу се углавном преде у зимским дугим ноћима. Да би се брже вуна испрела организују се сеоска прела која имају забавни карактер. На прелима се уз рад пјева, причају разне разонодне приче, мушкарци свирају старе инструменте (фрула, двојнице, гусле). Због жеље да се сачува сеоско поријекло и обичаје, градско становништво организује фолклорне забаве дајући им називе „прело”, па такве забаве попримају туристичке одлике.

Ткање. – То је најсложенији и најтежи облик добијања тканих производа, а врши се на разбоју или стану. Та справа је доживљавала своја усавршавања од најпримитивнијег вертикалног разбоја између два дрвета побијена у земљу, до данашњег хоризонталног разбоја. Ткало се на једноножном и двоножном стану. Од козје костријети су се ткале торбе, зобнице, бисаге... Као сировина за ткање се кори-

---

¹⁵ Чешаљ са гвозденим зупцима и дрвеним рукохватом.

сти вуна, костријет, ћетен и конопља. Ћилими су најрепрезентативнији производи добијени ткањем, а који су се и до данас задржали и привлаче пажњу туриста. Мотиви који се добију на ћилимима су разнолики, а значајан утицај на овај занат су имали и Турци, који су донијели посебне азијске мотиве.

Бојење тканина. – Бојењем у више боја долазимо до могућности комбинације више обојених тканина и добијања разних украсних мотива. Обојена тканина посебно долази до изражаја код ткања ћилима. Приликом ткања плетива разних боја се уткивају у основу и добијају, уз велико знање и умијеће, жељени мотиви.

Самарције. – Занатлије који су правили самаре посебно за коње одржали су се и до данас у Бирчу. Од дванаест градова у БиХ, гдје се праве самари Цветко Ђ. Поповић (1958: 99-114) помиње и Власеницу у Бирчу.

Бирач је богата шумом која се налази у неприступачним дијеловима. Стабла се сијеку на 1 m дужине. Дрва се товаре на коње који се ужетом повежу једни за друге и тако од места товарења до истовара иду један за другим, а прате их само два човјека. Таква група коња се назива самарица. Самарица и самарцијски занат су имале своје златно вријеме у турском периоду када су кириџије били скоро једини који су преносили робу у оквиру трговинске размјене.

Фотографија 30. Самарица, Дебело брдо
(Фото: В. Обрадовић, 2011)

Као оригиналан начин употребе самарице може се организовати обилазак неприступачних предјела уз јахање осамарених коња. Још увијек има примјера да се у лов поведе осамарени коњ и улов из увала и кањона се натовари на коња. На тај начин се организује лов на медвједа у селу Корјен код Шековића.

Сарачи. – То су су занатлије које су се бавиле прерадом и продајом разних предмета од коже који су углавном служили као опрема за коње. Овај занат је био заступљен у свим већим мјестима у Бирчу, док је данас у изумирању. О старости овог заната говори и податак о сарачком занату у Новој Касаби. Први пут 1664. г. се сусрећемо са именом Нова Касаба. Муса паша је упутио молбу за оснивање варошице и хана како турски каравани не би спавали по кућама и узнемиравали становништво. Од тада су у Новој Касаби настали занати који су се дуго одржали. Сем сарача овдје су настали и налбантски занат (поткивачи коња), млинарски, мутабцијски (прерада козије костријети), табачки (штављење или чињење сирове коже). По занатима којим су се бавили и породице су добијале презимена: Сарачевић, Сарач, Налићи, Мутабција, Табаковић (Крешевљаковић, 1961: 94).

Качари. – То су занатлије који су правили каце, бурад и дрвено посуђе које је по својим особинама могло да држи течност. Зависно од дијела регије Бирач, разликују се и материјали од којих су се правиле каце. У граничном појасу са Романијском регијом, каце су прављене од смрче, од пажљиво одабраних правих младих стабала „честике”, док дубље залазећи у Бирач, гдје је заступљена бјелогорична шума, каце и остали дрвени предмети су се правили од храста китњака. Зависно од величине и облика каце служе за кисељење воћа за ракију и за кисељење купуса. Мање каце служе за складиштење млијечних производа, а дрвене бреме служе за ношење воде од чесме до куће. Мања бурад за ракију чије дуге су усправне у односу на подлогу, а дно хоризонтално назива се фендељ. Познате занатлије качари су били у селу Шимница у Осмацима.

Ковачи. – Ковачки занат се још увијек одржао у неким дијеловима Бирча. Углавном ковачи опслужују коњску и воловску запрегу за поткивање, затим праве сјекире, марване (ћуплине), бионе, косе, клине за дрљаче, кланфе за греде... У селу Папратник у Осмацима се задржао ковачки занат код Рома Беширевића. Ковачи праве сачеве и котлиће који се користе у етно-ресторанима.

Народна ношња. – По основним обиљежјума ношња припада источнобосанском типу ношње. Женске и мушке кошуље, гаће и мараме су се израђивале од кудјељ-

ног и ланеног бега. У мушкој српској ношњи од вунених дијелова носе се црне чарапе, тканице, гуњић, гуњ, пеленгаће и тозлуци, а у муслиманској ношњи гуњ (сарајац), шалваре и бијеле чарапе. У женској српској ношњи одјевни предмети су зубун, тканица, гуњић и гуњ. Ови одјевни дијелови су се добијали ступањем лана и конопље, ткањем, предењем и плетњом вуне, шивањем и украсним везом (Куленовић, 1995: 192).

Музејска поставка у Сребреници осликава одлике народне ношље, гдје се на основама анализе ношње у Осату, Лудмеру и околини Братунца, може стећи реална етнографска слика и у погледу народне ношље. Кроз раније записе Вука Карацића и каснија етнологска проучавања, примјетан је континуитет настанка, развоја и промјена, као и нестајања народних ношњи.

Народна ношња у Подрињу представља симбиозу динарског и равничарског начина одијевања. У томе су старобалкански елементи очувани као реликти карактеристични за динарски тип ношње који је био познат у јужним дијеловима Подриња. Међу овим одредницама била је уочљива кошуља типа тунике, џемадан са токама и пуцама на попрсју и кабаница од сукна са капуљачом. Уочљиви су такође старословенски елементи, који су у прожимањима са старобалканским, византијским и оријенталним утицајима, доживјели одређене промјене. Словенски елементи су присутни у одијевању, кроју и материјалу (кожа, конопља, лан, вуна).¹⁶

Петар Влаховић, анализирајући народне ношње Подриња, закључује јак оријентални утицај од касног средњег вијека (шалваре...), процес уједначавања ношњи кроз прихватање ношњи аутохтоног становништва, а и одређених елемената досељеника. Многе ношње су исте или сличне што се примјећује на њима (кошуље, чакшире, џемадан, гуњ, фермен, шал, појас, опанци...). Овдје је дошло до процеса друштвене ендогамије у процесу одијевања. Он анализира разлике у народним ношњама прије Првог свјетског рата, између два свјетска рата, и након Другог свјетског рата. Примјетан је дјелимичан утицај и шумадијске ношње (фермен, копоран и уске чакшире), да би се након Другог свјетског рата народна ношња постепено губила из свакодневне употребе. Замјењује се савременим начином одијевања, а употрељава се само за свечане прилике тамо гдје се очувала.

---

¹⁶ Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 416-432.

Из етнолошке збирке Земаљског музеја из 1939. г. издваја се фигурина са ношњом из Осата са необичном капом са огледалом, пауновим перјем и везеним шалом који са два краја пада низ леђа. На овакав начин су се облачиле младе прву годину након удаје, а огледало је ради урока (Карановић, 1939: 55).

И поред знатних додир са становништвом сусједних области, ношња у Доњем Бирчу представља засебну цјелину. Она се разликује по многим елементима и од српске ношње из Горњег Бирча, која има доста сличности са ношњом „из Планине”. Иако је становништво Доњег Бирча поријеклом из Херцеговине и Црне Горе, њихова ношња није херцеговачка, мада је задржала неке елементе карак-еристичне за херцеговачку ношњу. Помињу се бијели херцеговачки тозлужи који су се најдуже задржали у мушкој ношњи. Међутим, детаљно није проучавана ношња у Бирчу (Белкашић, 1965: 135- 144).

У упоредној анализи женске и мушке одјеће у Горњем и Доњем Бирчу, Љиљана Бе-примјећује сличности и разлике. Као главна разлика је дужина гуњева који су у Доњем Бирчу дуги и подејећају на посавску ношњу. Карактеристика ношње Доњег Бирча је скоро потпуно одсуство веза (Карановић, 1939: 55).

На основу прикупљених података и казивања Љ. Бељкашић (1965) је дошла до сазнања каква је народна ношња преовладала од 1900. г. па до њеног постепеног ишчезавања као свакодневне ношње. Сукнене хаљине су биле бијеле, а касније црне. Сукно се ткало у четири нити, ваљало се у ступи коју покреће вода и затим бојило. У Доњем Бирчу су биле 1956. г. и 1957. г. три ступе, једна на Ти-

Фотографија 31. Народна ношња из Осата¹⁷

¹⁷ М. Карановић, *Народна ношња из Осата-вођа кроз Етнографски музеј у Сарајеву*, Гласник Земаљског музеја, 1939, стр. 55.

шчи, а двије на Бјелашници (Васиљевића и Зекића ступа). Сукно се након ваљања бојило у ковачини (метална прашина од ковања) и јасеновој кори. Такође се бојило и сачиком (коњским каменом). Обојено сукно се истезало преко грана са завезаним камењем које је истезало и пеглало сукно. Сви дијелови ношње осим гуња и гуњића су били домаћи ручни рад. Гуњеве и гуњиће су израђивали мајстори „терзије”. Рубље се прало парењем у лукшији или цијеђу у парјеници.

Чарапе су од црне вуне, докољенице, са цвијетним везом при врху и на дну грлића. Умјесто сукненог гуњића дјевојке носе фермен или јелек од кадифе и чохе црне боје, а на глави носе чембер. Мушка ношња је имала развојне периоде. Основни дијелови мушке ношње су кошуље, гаће, појас, гуњ, гуњић, капа, шал, тозлуци, чарапе и опанци. Преко кошуље се око појаса замотавало вуненим појасом „тканицом”, а на кошуљу се облачио гуњић. Стари људи су носили кожну торбу „јанцик”. Зими су се носили гуњеви, тозлуци и пеленгаће.

Након Другог свјетског рата прелаз на савремену градску ношњу довео је до тога да се данас скоро изгубило и сазнање шта је то права народна ношња у Бирчу. Има случајева у неким селима Бирча да старији мушкарци и жене носе искључиво народну ношњу (Врело, Залуковик, Трново, Спреча..). Након грађанског рата и обнове културног живота, у првом реду фолклора, долази до дјелимичног чувања и традиције народних ношњи. У оквиру разних манифестација културно-забавног карактера фолклорна друштва својим наступима привлаче пажњу посјетилаца. Већина тих друштава, да би задовољили форму својих наступа, а у недостатку стручних етнолога и кореографа не репрезентују основне фолклорне одлике Бирча. Због тога је неопходна стручна анализа, стандардизација и дефинисање основних одлика народне ношње и народних игара по дијеловима Бирча и на бази тих резултата вршити и етнологску презентацију.

Народни обичаји. – Специфичности народних обичаја у Бирчу су дио културног наслеђа које у неким сегментима сеже у далеку прошлост и период паганства. Многи обичаји су дио црквенословенске традиције и као такви су се одржали у народу, мада има обичаја који су у супротности са црквеним правилима али су се ипак одржали. Кроз промјену владара у Босни мијењали су се и обичаји, дијелом

губили стари и прихватили нови. Долазак турске управе у БиХ донио је са собом и нове обичаје.

Становништво Бирча још увијек дијелом чува сеоске обичаје, који у садашњем времену представљају скоро једини начин већег окупљања. Посебно су изражени традиционални обичаји: сеоска слава или завјетина, зборови, култна мјеста, црквенослужбени обичаји (Божић, Васкрс, слава...), обичаји из животног циклуса (рођење, свадба...), муслимански вјерски обичаји (Бајрам, Рамазан)...

Сеоска слава се одржава као заштита села у част патрона села. Тада се становништво окупља на одређеном мјесту гдје је некада била црква (црквиште, црквица, молитвиште) или гдје се планира градити црква. Црквени зборови се одржавају на славу села или градског насеља. Некада су били интересантни јер су долазили гости из удаљених села у коњичким колонама. На зборовима су се играле традиционалне игре и спортска надметања. У цркви се врши служба и литија око цркве... На таквим зборовима се догоде вјеридбе (заруке, прстеновање или биљег) или женидбе. Младић и дјевојка се раније договоре и дјевојка пред вече оде са младићем и његовим рођацима (уда се). За такав начин удаје устаљени су термини „украла се” или „отета”.

Након 90-их година XX вијека сва градска насеља су ускладила славу града и славу храма у том граду. Црквени зборови су прерасли у окупљања народа и у сарадњи са локалним властима организују се и друге манифестације (изложбе, књижевне вечери, гусларске вечери, фолклорни наступи...). Овако усклађени програми иницирају долазак великог броја гостију што даје оваквим скуповима карактер туристичке понуде.

Миленко Филиповић (1960: 200) се бавио анализом анкете из 1911. г. о животу Срба у Сјевероисточној Босни. Постављеним питањима и добијеним одговорима требало је да се дође до сазнања зашто наш народ „пропада”. Задатак свештеника је био да дају одговоре на 13 питања за лоше обичаје у својим епархијама. То су обичаји који су се односили на начин организације свадби, крштења, вјерских празника, сјетве...

Култна мјеста су везана за одређене локалитете које се одликује својом специфичношћу везаним за вјеровање које се преносило са генерације на генерацију. Врло често то су извори у близини манастира, цркава или црквишта, мјеста

гдје су била гробља или неки природни феномен. Муслимани су се код стијене која је у облику женске фигуре са муслиманском ношњом окупљали на сијело и „чинили дову”. Ту стијену су називали „Златна була”. Постоји иницијатива обнављања овог обичаја што би му могло дати и карактер туристичко-вјерске манифестације. За извор ријеке Ловнице се вјерује да има исцјелитељске моћи за потомство. Култ ватре је везан за паљење „лила” уочи Петровдана. Лиле се праве од осушене коре стабла трешње. Кора се ставља у процјеп од штапа и у вечерњим сатима уочи Петровдана лиле се пале на брдима. У јутро на Петровдан дјеца иду од куће до куће и домаћице их дарују сиром „зарицама” и кајмаком.

Славе колектива су везане за занимање или дјелатност запослених при чему светитељ који се слави обично има неке одлике које су у складу са главним занимањем запослених. У тим случајевима се славски колач и жито носе у цркву и свештеник долази у колектив да заједно са домаћинима и гостима проведе славски обред. У свим школама Бирча се након 1991. г. слави школска слава Свети Сава. Све општинске електродистрибуције славе Св. Илију, а у општини Милићи која је позната по рудницима боксита слави се Света Варвара. Славе су пропраћене програмским садржајима културно-забавног карактера и привлаче посјетиоце и изван локалних средина.

Бадњи дан је у Бирчу необичан по томе што се у неким селима рано ујутро, прије изласка сунца домаћини окупе и иду заједно у сјечу бадњака. Сијече се мало храстово стабло које треба да се од три ударца сјекиром пресијече. Уз претходну молитву бадњак се пресијече са источне стране тако да се при паду не наслони на друго дрвеће, а ивер који при сјечи остане носи се кући и симболизује дебљину кајмака па се зато чува у колибама гдје се сакупља кајмак. Бадњак се на рамену донесе кући и прислони код врата. У вечерњим сатима се у кућу уноси бадњак, печеница (печено јагње или прасе) и слама. У сламу се сакрију ораси, љешници, бомбоне и дјеца их траже имитирајући животиње, најчешће пилиће па се њихова забава зове „пијукање”. Бадњак симболише дрво од којег се Исус огријао, а на слами се родио. Традиционални начин организације Бадњег дана инспирисао је етнологе да се на основу телевизијских емисија сачува овај обичај. У свим градским срединама и селима гдје има црква након вечерње службе организује се паљење бадњака у дворишту цркве и то је традиционална вјерска манифестација.

Моба је стари обичај солидарисања у сеоским пословима. Један домаћин би позвао више комшија да му помогну један дан бесплатним радом. Најчешће су се сазивале мобе за косидбу ливада. Обичај је да домаћин иде као задњи косац, а најбољи косац је први „косбаша”. У току косидбе у паузама косци пјевају, а по завршетку косидбе моба прераста у вечерње сијело. Мобе су организовали и манастири како би се покосило манастирско земљиште или урадили други послови на манастирским имањима. Учесници мобе буду гости манастирске славе и сами учествују у организацији славе.

Друштвене народне игре. – Уз многе народне обичаје везане су и забавне игре за вријеме вечерњих састанака, сијела у кућама, игре на народним зборовима, сточарске игре. М. Обрадовић (1985) у раду „Друштвене игре из околине Сребренице, Власенице и Зенице”, појашњава настанак тих игара и њихову подјелу како их само становништво тих простора доживљава. Прави упоредну анализу између различитих мјеста и регија и самих назива игара. Игре могу бити мушке и женске, игре снаге, надметања и витештва, игре зачикавања, игре испробавања... Неколико игара које је записала дијелом су се задржале и до данас као саставни дио манифестација (бацање камена, трка за кошије, трка за воће, рвање...). Она издваја неколико записа из села Кравице, говори о начину бацања камена.

Свадбене трке на коњима су биле приређиване на муслиманским свадбама код богатијих који су могли дати добре кошије (награде). Кошије се ставе на пободене штапове, а бињације (коњаници) како који стиже бира бољу награду. Пред почетак трке испред коња се развуче гајтан и на пуцањ коњи потрче ка циљу који је обично око 5 km далеко. Обичај је да власник коња посебно награди побједника бињацију који је јахао његовог коња. У вријеме кад је зрело одређено воће у Оса-ту, Братунцу, Сребреници скупе се камаре воћа и организује се пјешачка трка. Како ко истрчава трку узима већу камару. Неколико је старих начина рвања: рвање за пас, рвање за каиш, рвање око паса, рвање на куке (каче се само ноге), на кољено (каче се за кољена). У Милићим је игра „грчеврата”, гдје један човјек потрбушке лежи на другом са рукама подвученим испод пазуха и спојеним шакама изнад врата. Овај доњи треба да се извуче (Обрадовић, 1985: 182-191).

Игра прстена. - За ову игру је потребно 10 плетених чарапа које се називају „коњи” и једанаеста марамица „буја”. То је најчешћа вечерња сеоска игра која се игра на сеским сјелима.

Чобанске игре. – То је посебан вид колективних игара. Играју се најчешће у другој половини лjeta и у јесен. То је вријеме када су косидбе и већина земљорадничких послова завршени па има и времена за игру, брање воћа и прављење кукуруза печењака. Од чобанских игара интересантне су: крмача (токача), клис (карија), кућа (ћиза)... Ове игре постају саставни дио сеоских манифестација.

Женидбени обичаји. – У Бирчу су праћени многим радњама прије саме свадбе, као и обичаји уз свадбу и након свадбе. Ови обичаји имају за циљ да се у новоствореној брачној заједници оствари благостање уз поштовање традиције друштвене средине и црквених прописа. Срби и Муслимани су у ранијим временима организовали свадбе са сватовима коњаницима. Коњанике су замијенили фијакери и обична коњска кола, а касније долазе свадбе са аутима. Значајан дио свадбених обичаја и на селу и у граду се одржао и првенствено кроз функционалност у самом току свадбе, прилагодио конфорнијем приступу организације свадбе. Врло инспиративне су биле свадбе са коњаницима које су дале идеју етнологима да уз сарадњу са културно-умјетничким друштвима уз писане сценарије организују бирчанске или подрињске свадбе као ТВ емисије, позоришне преставе и као дио туристичке културне баштине. Свадбе су постале саставни дио туристичке манифестације „Зворничко културно лjето“. У Бирчу се свадба одвијала по устаљеним правилима. Од упознавања (бегенисања, загледања) дјевојке до свадбе и доласка „пријатеља” постоји редослијед традиционалних обичаја. Када се двоје младих упознају и свиде једно другом, договара се просидба. У просидбу иду младожења, отац, најстарији стриц, ујак, кум... Младој се даје зарука или биљег (дукат, сат или прстен). Након просидбе отац окићеном дрвеном плоском иде да позива родбину у сватове. Сватовима се издавају посебна задужења. Занимљиве традиционалне улоге сватова се користе за обогаћивање туристичке манифестације „Бирчанска или подрињска свадба“.

Стари сват је најугледнији домаћин из села, близак младожењин род и он је главни организатор свадбе.

Војводе су зетови који морају да дарују младину родбину, посебно дјевојке које их оките, а они су задужени за шалу и расположење.

Барјактар од младиних откупљује барјак и носи га на челу сватовске коњичке колоне.

Чајо је домаћинов момак који испуњава наређења старог свата (у руци носи чекић са бијелом везеном марамом око дршке и ударањем у шток врата, оглашава се и даје наредбе у организацији свадбе). Сватови га пред крај свадбе даривају новцем што он оглашава, гласно вичући износ новца и име онога ко га је даривао. Дан након свадбе иде од куће до куће и сељани га дарују.

Јенђија је једна или двије младе дјевојке или жене, близак младожењин род које су задужене да све вријеме буду уз младу, помажу млади да окити сватове и уз младу јашу на коњима.

Муштулугџија први долази кући да објави долазак сватова за шта као награду добија кошуљу која му се веже рукавима око врата и виси на леђима.

Накоњче је мало дијете, близак род младожењин, које млада узима у наручје испред улаза у кућу и окреће три пута са жељом да и она има порода, затим прескаче праг или је младожења уноси, а она поздравља свекра и свекрву и љуби их у руку. Свекрва и сину и млади даје мед и шећер да би им живот био сладак.

Лазарева Субота – Врбица. – Посвећена је успомени на васкрсење четвородневног Лазара и улазак Христа у Јерусалим. Након црквене службе и литије свештеник дијели врбове гранчице које се покрај иконе и кандила чувају. Неуобичајан је обичај слављења Лазареве суботе код Каравраха у селу Драгасевац. За Лазареву суботу код свих Румуна је занимљив обичај који су и у Бирач донијели Каравласи. На тај дан иду дјевојке у Лазарице. Овај обичај је описао румунски академик Маријану (1899: 247). „На Лазареву суботу иду 3-5 дјевојака од куће до куће и пјевају монотоним гласом једну пјесму, у којој се описује несретна Лазарева смрт и погреб. Најмлађа и најљепша дјевојка је обучена као млада у бијеле хаљине, на глави је окићена вијенцем, а у коси јој је цвијет од лимуна, преко вијенца је копрена од бијеле свиле. Пред кућом ако буду примљене, поставе се у круг, а Лазарицу је у средину, па пјевају пјесме о васкрслем Лазару. Лазарица док је у средини не пјева већ шеће амо-тамо међу пјевачицама”. Све дјевојке добијају поклоне

од домаћина и укућана, а Лазарица је дјевојка која би прва требало да се уда и зато добија најбоље поклоне које при удаји носи са собом. Кад дјевојке заврше задњу пјесму која благосиља домаћинovu кућу и укућане, добију поклоне (Драгичевића., Филипескуа, 1907: 77).

Традиционална гастрономија. – Исхрана становништва има дубље коријене који су у спрези првенствено са врстом хране и начином исхране. Садржај хране и традиционални начин припремања осликавају гастрономске одлике становништва и у тијесној су вези са патријархалним одликама одређеног простора. Зависно од религијске припадности одређена јела се конзумирају у различитим дијеловима године, кроз пост који се одликује употребом хране биљног или животињског поријекла. Везано за вјерске слободе, враћање вјеронауке у школе и израженом потребом становништва да се враћа традицији и религији, на одређен начин је трансформисало и гастрономску понуду. Православно становништво у оквиру поста користи храну биљног поријекла, суздржава се употребе алкохолних пића. Црква прописује четири вишедневна поста у току године, Васкрсни или Часни пост, Петровски, Госпојински и Божићни и једнодневни пост сваке сриједи и петка осим разрјешних седмица. Посту се прилагођавају и народни обичаји, слава, свадба...

Задржали су се стари начини сушења меса у прозачним брвнарама. Ватра од брезовог дрвета са огуљеном кором се ложи испод меса. Од говедине се прави сушени пршут и кобасице, а од овчегине стеља или пастрма. Стеља се прави на необичан и захтјеван начин. Од меса овце се изваде све кости тако да месо од цијеле овце остане у једном комаду. Тако откоштено месо се након завршеног процеса расаљања, разапиње са три попречна штапа и суши.

Као специфичност у селима Бирча је сушени сир „зарице”. У сир се додаје исцијеђена течност из бијелог лука. Такав сир се обликује у мале куполе и на дрвеним решеткама суши изнад ватре и дима.

Сушено воће у недостатку свјежег воћа углавном се једе зими и од њега се прави компот. Суше се и киселе одређене врсте гљива.

Процес кисељена воћа је рјеђи. Очувала се традиција кисељења дивљих крушака и такиша и на тај начин се добија воћна туршија. Често се из дивљих ја-

бука помоћу посебних цједиљки са стегама циједи сирће које се чува за зиму за пиће и за масирање при скидању високе температуре.

Ријетко јело је и кешке. То је јело турског поријекла. Више је у употреби у сусједној Романијској регији, али се очувало и у Бирчу. Кешке се припрема за славе, свадбе и Божић. Главни састав кешкета је ступани јечам или гершло и кокошије месо. Прави се тако што се у велики лонац припреми јечам и један велики пијетао и то се од јутра до вечери кува на тихој ватри. Након завршетка кувања, предстоји процес мијешања.

Међу муслиманским традиционалним јелима спремају су: слатко месо, грах пилав и масло. Слатко месо се прави од овчијег меса у које се при кувању додаје, шећер, суве шљиве и пекмез од јабука. Овако скувано месо са додацима се сервира вруће за велике свечаности. Грах пилав је јело од густог бијелог пасуља. Грах се скува и додаје се ситно сјецкана погача, црни лук пржен на маслу. Масло се добија топљењем кајмака од невареног млијека тако да се претопљени кајмак одвоји од течности и остаје масло. Масло се прави и у „стапу” тако што се дуго-трајним ударањем мећаицом одвоји течност од масла, масло одстоји пар дана, након тога се топи.

Од јела са кукурузним брашном у употреби су јела која су задржала стари начин припреме, од ријетка врста домаћег босанског кукуруза „осмака” који се меље у ријечним воденицама на ријекама: Тишчи, Јадру, Дрињачи, Мраморској ријеци... Осмак је добио име по томе што има 8 редова кукуруза на клипу.

Од јела са бијелим брашном праве се домаће „сукане” пите. Дрвеном оклагијом се на великом столу развлачи тијесто за питу. Након развлачења, благо се просуше добијене коре и напуне смјесом од сира, јаја и кајмака. Таква смјеса се у облику кружних завоја сложи у тепсују и пече. Након завршетка печења, пита се прелије раствором кајмака, млијека и јаја, врати се у рерну да прелив уври и након тога се сервира заједно са хладним киселим млијеком.

Још увијек се задржала употреба самониклог биља сријеможа и коприве. Сријемож или дивљи бијели лук расте на надморским висинама од 800 до 100 m у областима субпланинске климе. Његови листови се користе као салата у комбинацији са павлаком и кајмаком. Сушени сријемож се додаје као зачин супама и чорбама. Коприва свјежа и сушена се користи за супе, чорбе, чајеве и као додатак за

пите зељанице. Традиционална бирчанска јела су саставни дио понуде у етно-ресторанима, а нека од јела чине те ресторане препознатљивим у туристичкој понуди. Поједина јела су саставни дио понуде у хотелима и класичним ресторанима.

Етно-ресторани који се налазе уз саобраћајнице у оквиру гастро-понуде формирају и штандове за продају домаћих производа, а то су најчешће месни и млијечни производи и сушено воће. Кајмак и сир се продају у качицама и чанцима од дрвета.

Начин спремања хране се везује и за врсту материјала посуђа у којима се храна спрема. Врста посуђа даје специфичан укус храни. Процес спремања хране у таквом посуђу привлачи пажњу туриста, а материјали и изглед посуђа су предмет интересовања туриста за куповину тог посуђа и њихових минијатура као сувенира.

Од тученог или кованог челика се прави сач. Сач се састоји од ручно кованог поклопца, обруча, сацака, маше и бакарне тепсије. У бакрену тепсију се спрема храна, обично се са кромпиром прави јагњетина или телетина. На сацак се поставља тепсија испод које је жар, а на поклопац се поставља жар и обруч који задржава жар. Маша служи за додавање жара. На посебан начин се прави хљеб испод сача. На огњишту се наложи ватра, уклони се жар и са загријаног огњишта се помете луг. На такво огњиште се ставе купусове лиске или брашно, а затим замјешени хљеб. На хљеб се стави сач на који се нагрне жар.

Бакарно посуђе је углавном нашло своју употребу на огњишту, гдје се у котлићу кува храна. Котлић је погодан за кување хране за више особа. Храна у котлићу је нашла своју намјену и у угоститељско-туристичкој гастрономији.

Печење ракије у бакреним казанима има дугу традицију и представља посебан вид занимања и знања које се преноси на насљеднике. У Бирчу преовладава печење шљивове ракије. Рјеђе се пече ракија од дивљих крушака и јабука. Печење ракије има и посебан забавни карактер. Ракија се пече у касну јесен, када су завршени сви битни послови и спремање за зиму. У Шековићима је заживјела традиционална туристичка манифестација „Ракијада”. Тако се уз ракију презентују специјалитети домаће кухиње, излажу ручни плетени и везени радови и остали занатски радови. У таквом амбијенту уз музику, фолклор и народна кола, долази

до стварања предуслова за претварање ове манифестације у шире регионалне оквире са свим одликама туристичке манифестације.

У Бирчанској регији уз магистралне путеве и на атрактивним природним мјестима уз ријеке, изворе и на планинама све је већи број ресторана и других угоститељских објеката којима основу гастрономске понуде чини традиционална кухиња. Ти објекти ентеријер и екстеријер прилагођавају сеоској средини, при томе на једном малом простору осликавају етнолошке одлике регије. Уз особље одјевено у фолклорну ношњу или њене дијелове, тихом етно-музиком и домаћом кухињом, гости стичу позитивну слику и изражавају жељу за упознавање простора у којем бораве. Поједини узорци старих алата, оруђа, оружја и украса привлаче њихову пажњу. Уколико у објекту има сувенира и друге понуде кућне радиности типичних за тај крај, они куповином сувенира додатно афирмишу објекат и регију. Анкетирањем у десет објеката у љетној сезони показало се да више од 75 % гостију на питање да ли желе да једу нешто од специјалитета домаће кухиње, одговоре потврдно. За цијелу регију је неопходно брендирање и заштита одређених производа хране и пића, као и стално прилагођавање захтјевима и потребама гостију. Братунац и Сребреница задњих година се интензивније баве узгојем малина и купина на бази чијег узгоја се производе квалитетна вина. Манифестација „Дани малине“ има основне одлике туристичке манифестације. Печење ракије шљивовице и додавањем одређених љековитих трава у њу је познато на цијелој регији, али још увијек се није издвојила нека од ракија траварица која би представљала бренд Бирчанске регије.

Поставке етно-села. – Бирач има значајно богатство које се огледа у различитости развоја брвнара и битан утицај и оригиналност у развоју градитељства у ширем простору ван граница Подриња. Тако су градитељи брвнара осавремењивали те објекте и давали им оригиналност и специфичности унутар бирчанских села. Амбијенталну цјелину сеоског насеља употпуњују и остале зграде које у оквиру дворишта чине једно домаћинство. Те зграде у просторној организацији задовољавају и функционалност живљења, а обнова таквих домаћинстава би могла представљати туристичку етно-понуду или музејску поставку. Бирчанско домаћинство

чине зграде које су углавном грађене од дрвета на каменој основи: штала, амбар, качара, млијечна колиба, сушница и двориште са дрвеном оградом од пармака.

У циљу очувања богатства сеоске архитектуре и њене презентације, потребно је одређене репрезентативне типове објеката сачувати и на основу њих направити музејску поставку сеоског домаћинства или етно-село које би имало уз музејске одлике и угоститељско-смјештајни карактер у функцији туризма. У сеоским срединама где постоје основе за бављење еко и етно-туризмом могуће је осмислити стратегију развоја овог вида туризма. У тим активностима не треба нарушавати постојећу организацију села у њиховој грађевинској и архитектонској структури. Постоје типови кућа карактеристични за одређене дијелове регије и насеља. Границе између појединих типова кућа и насеља нису увијек јасне, па се јављају и прелазни облици и прожимања различитих типова градње. Уз уважавање природних и друштвених предуслова у Бирчу треба одредити погодне просторе за развој еко и етно-туризма. На овај начин еко и етно-туризам привлачи туристе који су заинтересовани за културно наслеђе и очувану животну средину. Овим видом туризма долази и до децентрализације туристичке понуде и могућности организације туристичког развоја изван урбаних средина, при чему долази до изражаја уникатност, аутентичност и остали елементи локалних фактора.

Имајући у виду чињеницу да је Бинач релативно мали простор и да свака општина не може представити и валоризовати сеоску средину која би имала шири туристички значај, потребно је дефинисати просторе који имају перспективне и економски одрживе могућности. Због тога одређени простори би представили регију са природним и етнографским специфичностима па је потребно у Бирчу презентовати неколико основних типова сеоког амбијента:

- планинско село;
- село уз ријеке;
- села у унутрашњости регије.

Стратешким опредјељењима развоја туризма на Ски-центру Игришта планирана је градња етно-села. Поставка села би требало да представи начин живота у планинском типу села. Село треба да има одлике музејске поставке на отвореном простору која представља бирчанско планинско домаћинство. Доминантан тип објеката тог типа су куће брвнаре са каменом основом или каменим подрумом

и дрвеним кровом. Остали пратећи објекти су већином на каменој основи и дрвеним конструкцијама са кровом од шиндре и са одређеном намјеном: млијечна колиба, качара, амбар, пушница за воће, штала... Неки од објеката би у складу са својом функцијом коју су имали, садржавали експонате на основу којих би се могло сагледати начин живота становништва, њихова основна занимања, фолклор, занати, обичаји... Посебну групу објеката би чинили објекти који би имали израженију употребну функцију и тиме би се створили предуслови за економску самоодрживост етно-села. Веће брвнаре је могуће прилагодити као етно-ресторане и објекте за смјештај, а мање брвнаре као продавнице сувенира, љекобиља, текстилних производа из кућне радиности, производа сеоске здраве хране... Пут између објеката би требало да је плочник од камена, а покрај пута да су изложени традиционални алати и средства које је користило сеоско становништво. Широки простор зеленила око објеката, чесма у централном дијелу, црква брвнара, клупе за сједење, пано са уцртаним туристичким садржајима на Ски-центру Игришта, употпунили би укупан угођај боравка у етно-селу.

Села уз ријеке у циљу економске одрживости уз комплементарност са другим садржајима употпуњује туристичку понуду. Уз Дрину од Зворника до Скелана се налазе археолошки илирски и римски локалитети, средњовјековни градови и манастири и села која овај простор издвајају по својој аутентичности. Завршетком асфалтног пута уз Дрину створиле су се могућности за валоризацију туристичких вриједности. Градска зворничка плажа, Рајска плажа код Братунца и остала купалишта карактеришу дужину туристичке сезоне. Планским активностима за валоризацију археолошких локалитета, првенствено Скелана и Домавије, намеће потребу за градњом етно-села и могућности туристичких активности и ван љетње сезоне. Овај дио карактеришеу традиционални грађевински занати и специфичност сеоске архитектуре која се проширила и ван Бирча. Начин градње осаћанских брвнара и куће од ручно клесаног камена, учинили су осаћанску архитектуру препознатљивом, а осаћанске мајсторе као познате градитеље који су специфични и по мајсторском (бањачком) језику којим међусобно комуницирају. Етно-садржаји у Скеланима требало би да су саставни дио уз археолошки локалитет и уз Дрину. Као сегмент у склопу етно-садржаја би била воденица са етно-рестораном, осаћанске брвнаре и камене куће прилагођене за музејске експонате и продавнице са

производима прилагођеним за туристе. Суђе и други производи од глине се праве традиционално у Братунцу. Неке од репрезентативних археолошких експоната из Скелана и Домавије треба искористити за прављење минијатура од глине, камена и дрвета, као сувенире за туристе. У будућем музеју у Скеланима би се могла оформити стална галеријска поставка традиционалних занатских производа и хронолошки приказ осаћанске архитектуре и „бањачког” језика.

Село Врело због разноликости и начина градње објеката осликава сеоску архитектуру у унутрашњости регије. У селу су разни типови кућа по изгледу и материјалу од којих су грађене. Сачуване су брвнаре, сигуше, шеперуше, ћерпичаре, три некрополе стећака, још увијек сачувани сеоски занати, народна ношња, сеоски обичаји и традиција... Зграде, материјал од којег се граде, стил градње и намјена би требало туристима да представе сеоски амбијент и начин живота на селу. Извор и слапови ријеке Врело, Врељанско језеро и Врељанска пећина, употпуњују укупни туристички угођај. Због континуираног смањења броја сеоског становништва, већина кућа има вишак стамбеног простора, а и могућности да тај простор прошири и прилагоди захтјевима туриста. Село Врело је познато по изради тканих ћилима, везу на ланеним платнима и плетњи од вуне.

Планским активностима општине Шековићи регистровано је удружење „Врело” са потребом да се организују обуке за традиционалне занате, да се повећа на туристичком тржишту присуство производа из села Врело и да се на тај начин сачува културна баштина овог дијела Бирча. Шумовити околни простори, ријека Врело и близина Дрињаче, омогућавају бављење ловом, риболовом, бициклизмом, јахањем, сакупљањем љекобиља... Могуће су активности туриста кроз укључење у рекреативни рад на сеоском газдинству и упознавање са традиционалним начином справљања јела, пчеларењем, сеоским занатима, народним играма, организовање сеоских прела и сијела...

Село Врело је у више наврата обрађивано у ТВ емисијама туристичког карактера. Може се у својим првим развојним туристичким фазама кандидовати за организацију ликовне колоније.

Умјетничке туристичке вриједности

Умјетничке вриједности сежу у далеку прошлост, а посебно су везане за долазак Римљана на ове просторе, првенствено за археолошке локалитете у Домавији и Скланима. Богатство археолошких локалитета захтијева потребу за њиховим детаљнијим истраживањима и указује и на њихове значајне умјетничке вриједности. Оне су најчешће везане за римске терме, мозаике, фреске, камене споменике са натписима и каменом пластиком, покретне украсе, бронзане култне фигуре, накит, док остаци грађевина су незнатни и самим тим њихова умјетничка исказивања су нам ускраћена у пуној садржини. Међутим, врхунац умјетничког изражавања код грађевина посебно је уочљив у фрагментима капитела пиластра са флористичким тордираним тракама и другим украсима.

Римске терме. – Представљале су мјеста не само за одржавање хигијене, већ су биле мјеста за одмор, разоноду и разне друштвене активности и забаву. Терме су значајне по томе што су осликавале сталешку моћ града и његових становника. Богати Римљани су били свакодневни гости терми, а сиромашни бар једном седмично. Одлазак у терме је представљао једнак ужитак као одлазак у позориште или гладијаторске борбе. Сва насеља римских провинција су имала своје терме. Терме су грађене по принципу врло раскошне римске архитектуре. Имале су простор за разговор, сале за чекање, ходнике, свлачионице, ресторан, кухињу, шеталиште, дворану за разговор... Најважнији дио су били простори са топлом водом (*kaldarium*), просторије са хладном водом (*frigidarium*) и просторије за загријавање ваздуха (*tepidarium*). Комплетан простор је био посебно урађен за мушкарце, а посебно за жене. Терме су ради угођаја биле украшене мозаицима и фреско-сликарством. Умјетничка вриједност украса је зависила од богатства становника који су живјели у том граду и насељу. Зидови су били украшени сликама, а под мозаиком.¹⁸

---

¹⁸ Група аутора, *MUNICIPIUM MALVESIATUM, Склани, Сребреница*, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница, 2009, стр. 62.

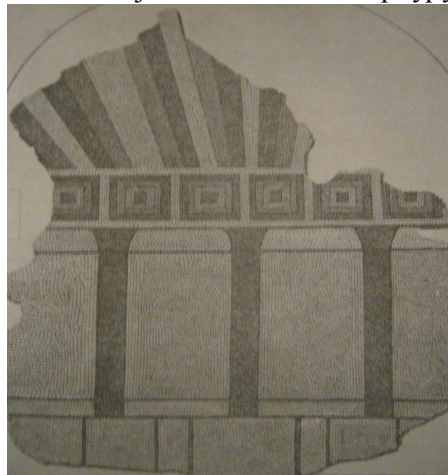
Јавно купатило у Домавији је имало 45 мањих и већих просторија подијељених на женска и мушка одјељења, а у Скланима је пронађена луксузна репрезентативна грађевина са системима за проток топле воде. У термама су подни мозаици и зидне фреске.

Завршетком музејске поставке у Скланима и рестаурацијом археолошких локалитета у Скланима и Домавији, туристима ће се моћи предочити висок степен културе живљења и умјетничког изражавања становништва римског периода.

Римски мозаици и фреске. – Значајна су открића у Градини код Сребренице (*Domavija*) и Скланима (*Municipium Malvesiatum*). На основу досадашњих истраживања види се да су они у Сребреници и Скланима припадали раскошном типу римских грађевина у периоду од I до IV вијека. Подни мозаици представљају простирку од ситне ломљене разнобојне коцке у прецизно сложеним формама по чему су били типични римски мозаици.

Један сребренички мозаик је лијепо сложен и технички коректно изведен у шароликим и декоративним мотивима и разноликим геометријским формама. Он се налази у просторији квадратног облика и заузима већу површину. Изведен је у разноликим геометријским мотивима шаролико и декоративно. Геометријски орнаменти су ситних размјера од коцкица у неколико боја. Мозаик има бордуру, оквир, појас и централно поље.¹⁹

Врло је необичан мозаик у Домавији као једини примјер приказа архитектуре у овим крајевима. Елементи нису дати у правој перспективи, него један изнад другог. Приказ на њему је линеаран, без осјећаја за простор и дубину, тако да је тешко дати право тумачење слике. Чини се да низ стубова на једном соклу треба да представља портик. Капители стубова су назначени само малим проширењем. На стубовима је фриз украшен

Цртеж 14. Мозаик са приказом портика (Чермошњик, 1984: 96)

¹⁹ Група аутора, *MUNICIPIUM MALVESIATUM, Склани, Сребреница*, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница, 2009, стр. 69.

квадратним пољима слично метопама. Изнад тога су приказане перспективно уцртане греде таванице, које су дате нијансама боја, зелене, црвене, жуте и плаве (Чермошњик, 1984: 96, 97).

У Скеланима су највећи очувани римски мозаици на Балкану, а вјероватно и у Европи, са садржајем мозаичке слике и орнаментике изузетних колорита. Због раскошности мозаика може се претпоставити да су они били у склопу градске вијећнице или неке друге значајне палате. Ту су украсна правоугаона и квадратна поља са геометријским мотивима и изведеним преплетом. Мозаички под је рађен као луксузни декоративни елемент од разнобојних камених тесера, бијеле, црвене, плаве, сиве, окер и мрке боје. Био је изложен сталном коришћењу и кретању по њему па је морао бити јако квалитетно урађен. Рађен је у техници „*opus tessellatum*”. Квалитет мозаика у Скеланима је постигнут постављањем у више мозаичких слојева гдје основу чине три слоја (статумен, рудус и нуклеус). Статумен је први носиви слој мозаичког пода који има дренажну улогу са крупним агрегатом, док је рудус са ситнијим агрегатом, ломљивим каменом и опеком и кречом као везивним материјалом. Нуклеус је директна мозаичка подлога са ситнозрнастим агрегатом, мљевеном опеком и кречом.

Фотографија 32. Мозаици из Скелана, (Фото: М. Бабић, 2008)

Умјетничка вриједност мозаика у Скеланима је исказана у декоративном и геометријском изражавању. Геометријски мотиви су уоквирени бесконачном плетницом у три боје. У средишњим четвороугаоним пољима се појављује мотив Соломоновог чвора, колористични двобојни кругови, двобојни крст, ромбоидна поља дијагонално сјечена. Овако беспријекорно умјетнички складно урађене мозаике

уоквирују спољашњи декоративни појасеви које формирају квадрати и правоугаоници испуњени ромбоидним и квадратним пољима са бијелом бордуром.²⁰

На локалитету Задружни дом откривено је квалитетно фреско-сликарство на зиду сачувано у фрагментима. На фрагменту зидне фреске уочљива је глава птице. Сам изглед фреске свједочи о великој умјетничкој вриједности израде фреске и умјетничком испољавању фреско-сликара. Од посебног значаја у Бирчу у области фреско-сликарства је Домавија код Сребренице (Чермошњик, 1984: 96). На локалитету Задружног дома откривено је 2008. г. у току археолошких истраживања неколико вриједних фрагмената фрески из римског периода, фрагмената флоралних мотива и остатака фреско-малтера.

Камени споменици и бронзани култни споменици. – На основу епиграфских натписа на каменим надгробним споменицима у Бирчу (Сребреница, Скелани, Зворник, Власеница) долази се до сазнања о градским насељима, њиховом статусу, становништву, економском развоју и начину умјетничког испољавања на њима. Натписи на почасним базама за статуе царева и заслужних грађана су постављане само уз одобрење Градског вијећа (*ordo decurionum*) на јавним мјестима у граду и у холу базилика. Због сталешке припадности наручиоци камених споменика су били изразито захтјевни и за њихову умјетничку израду. Управо из тих разлога и наручилац и умјетник који их је израђивао имали су врло истанчан укус и префињен однос према тим врстама умјетничких изведби.²¹

На гробници у Скеланима је приказан брадати човјек на тамносивом вапненцу како стоји на плинти, гологлав и у лијевој руци држи свиту од 7 класова, а у десној палицу. При дну је ребраста посуда са ручицама из које се лозица раширила на двије стране (Пач, 1097).

Цртеж 15. Гробница из Скелана (Пач, 1907: 445)

²⁰ Група аутора, *MUNICIPIUM MALVESIATUM, Скелани, Сребреница*, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница, 2009, стр. 42.

²¹ Група аутора, *MUNICIPIUM MALVESIATUM, Скелани, Сребреница*, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница, 2009, стр. 37.

Посебан умјетнички израз је приказан на сценама лова у којима се у Скеланима сусреће сцена коњаника како убија дивљу свињу (цртеж7).

Прикази култним божанствима су чести, а један од најрепрезентативнијих споменика те врсте је култ бога Митре из Дардагана код Зворника. „Не одвише наклоњени античкој култури, поклоници митраизма у залеђу Далмације нису створили велика умјетничка дјела у часу када су опремали ова светилишта. У Босни и Херцеговини нисмо наишли на оне бројне варијанте Митриног митоса, овдје је све сведени на приказ тауроктоније, дат у незнатним варијантама. Шта више у пећини митреја у Дардаганима видимо како извођачу, а можда и наручителу, нису биле познате иконографске норме. Мајстор тог рељефа збио је Сунце и Мјесецу лијеви крај сцене, док је вјесника Гаврана бацио у десни крај. Код оба пратиоца сцене, Каутеса и Каутопастеса, бакље су на пола оборене”. Овако недошколована опћина свакако је морала брзо подлећи било којој организацији са стране (Баслер, 1972: 64).

Фотографија 33. Култни рељеф Митре, Дардагани – Зворник (Косорић, 1964)

Бронзана вотивна рука из Саса и статуа Амора. – То су умјетнички вриједни експонати из Домавије. Рука је представљена у покрету при благосиљању: палац, кажипрст и средњи прст праве добро познати гест „*benedictio Latina*”. Изврсна моделација руке говори о врсном мајстору, умјетнику. Зглобови прстију су једноставни и природно истакнути са рељефним приказом атрибута и симбола. На спољашњој страни руке, на запешћу, приказане су разне животиње од којих се неке јављају у Митрином култу (Имамовић, 1977: 440).

Украси и натписи на стећцима. – Од првог записа о стећцима (Курипешкић, 1530) до нових времена, постоје научни радови који се баве анализом умјетничких

вриједности које су исказане као натписи, рељефи и разне умјетнине пронађене у гробницама. За натписе на стећцима већина аутора је сагласна да су писани босанском ћирилицом–босанчицом. Богатство ријечи, стил писања, изглед слова и остале карактеристике ових епитафа, дају широке могућности за проучавање језика, његовог развоја, умјетничке вриједности текста, као и технике умјетничког изказивања мајстора који пише текст. Својим садржајем текст открива осим писмене поруке и многе дуге чињенице које нас наводе на битне закључке. Таква израженост текста говори о обједињености текста у укупном ликовном умијећу мајстора и цјелине коју је постигао са обликом стећка, рељефном гравуром и натписом. Упоредном анализом натписа и гравура могуће је пратити и развој писмености и умјетности као и значајне историјске податке везане за неко подручје или личност.

Најзначајније и највредније умјетничке вриједности стећака су њихови рељефни прикази. Опис мотива на стећцима је дала Маријан Венцел (1965) у књизи „Украсни мотиви на стећцима”. Она је извршила класификацију украсних мотива (геометријски и архитектонски мотиви, бордуре, удубљења и обруч, розете, крстови, полумјесец, спирале, грозд, лоза, оружје и оруђе, коњ, јелен, усамљене фигуре, парови, коло, турнири, лов...). Велики број стећака са поменутих мотивима се налази у регији Бирач. Репрезентативни примјер је стећак у селу Мишари (Власеница) на локалитету Мераја. На њему је добро очувана богата биљна стилизација, лоза са гроздовима.

Шефик Бешлагић (1982) је, дао своје гледиште о уметности на стећцима у књизи „Стећци култура и уметност”. За умјетничке исказе на стећцима сматра да су највише повезана са романиком и са готиком, али је сасвим примјетно и присуство савремене умјетности сусједне Србије, али и умјетности Византије.

Фотографија 34. Мишари (Власеница)
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

Иконо и фреско-сликарство. – Неке од ових вриједности су уништене, неке сачуване у фрагментима, а врло мали број је уз рестаурацију очуван и доступан туристима. Најзначајније су умјетничке вриједности средњовјековног српског иконо-сликарства и фреско-сликарства у манастиру Ловница па их као такве можемо посматрати као најрепрезентативније примјере не само регије Бирач већ и најширег туристичког простора као и широког културног и духовног простора српског народа. *„Својим живописом ова мала црква прави је драгуљ не само међу црквама у Босни него уопште међу нашим црквама од 17. вијека па на овамо”* (Мазалић, 1938: 107).

У БиХ сачуване иконе су везане за период турске владавине и припадају поствизантијској традицији. Већину икона су радили путујући иконописци, са наглашеним праћењем токова српске умјетности познавајући и служећи се свим стилским појавама у сликању икона од XVI до XIX вијека. Они су његовали византијску традицију XIV вијека, епоха Палеолога.

Без обзира на тадашње прилике и утицај турске владавине, осјетио се јак утицај Пећке патријаршије и Карловачке митрополије на сликарство у БиХ. Посебно значајан период настаје након 1557. г. када је обновљена Српска патријаршија у Пећи у вријеме патријарха Макарија Соколовића, а уз помоћ његовог брата, Мехмед Паше Соколовића. Године 1578. у манастир Ловницу долази пећки монах Лонгин који је важио за најобразованијег и најбољег фреско-сликара XVI вијека у српским земљама. У манастиру Ловници је сачуван иконостас из 1578. г. Његове иконе и фреске у Ловници спадају у врх средњовјековног српског сликарства и имале су велики утицај на његове савременике и сљедбенике.

Лонгин на овом иконостасу линију подређује боји. Његова палета пробраних богатих тонова свијетлих, живих боја којима надахнуто слика прозрчане, издужене ликове светитеља, сврстава га међу највеће сликаре српског иконописа турског периода...²²

Лонгинова иконописна површина обухвата 3 реда икона, од којих је сачуван први ред, затим икона Светог Ђорђа, Светог Димитрија и Недремано око.

---

²² С. Ракић, *Пројекат Растко-Иконе Босне и Херцеговине (XVI-XIX вијек)*.

Друга цјелина царских двери и великог крста са Распећем, настала је крајем осме деценије XVI вијека (1578–1580). Ове двери, настале нешто послје фрагмената двери из XVI вијека из сарајевске ризнице Старе цркве најљепши су сачуван примјер дуборезних двери у Босни и Херцеговини. Вјероватно да је мајстор ломничких двери, поред великог Распећа са иконама Богородице и Јована са врха иконостаса, урадио у Ломници и двије пијевнице у интарзије, јединствене у Босни и Херцеговини, које се данас чувају у Музеју епархијског двора у Тузли. Једна од ломничких пијевница има урезану годину 1580, што је вријеме настанка двери и Распећа.²³

Фотографија 35. „Богородица са Христом арханђелима и пророцима“ и „Улазак Исуса Христа у Јерусалим“, темпера на дасци, манастир Ловница (Лонгин, 1578).

Лонгинове фреске су у куполи: Христос Пантократор, Небеска литургија, јеванђелисти, Керамион, Мандилион и арханђели и у олтару Богородица са арханђелима, Вазнесење Христово, Силазак Светог Духа на апостоле, пророци Арон и

²³ С. Ракић: Пројекат Растко-Иконе Босне и Херцеговине (XVI-XIX вијек).

Мојсије. Посебно до изражаја долази и Лонгинова фреска Улазак у Јерусалим коју је Лонгин смјестио у свод западне травеје. Појединости из Ловничке Небеске литургије откривају опредјељење за онај иконографски облик који је био у већој мјери илустрација литургије него алузије на њу, што је поново одлика иконографије епохе ренесансе Палеолога (Шево, 1999: 66).

У Црви Св. пророка Илије на Рудиштима налази се икона донесена из Јерусалима. Икона је са унутрашњим оквиром подијељена на два дијела. У лијевом дијелу иконе је приказано Исусово распеће на крсту, изнад њега су анђели, са његове десне стране је Богородица, а са лијеве Марија Магдалена. На десној страни је Васкрсење Исусово са Бијелим анђелом на његовом гробу, женама мирносицама и римским војницима. Икона је урађена необичном техником која посјећа

Фотографија 36. Небеска литургија у Ловници (Фото: В. Обрадовић, 2010)

на сребровез. О њезином поријеклу говори текст на дну иконе: „Ову икону за вријеме Омер-пашина вакта донесе с Јерусалима Хаџи Лазар Савановић, учитељ, а потом љекар у Д. Тузли, а његова кћи Тода поклони је 1893. г. овој цркви рад помена овијех имена: Јова, Јоке, Лазара, Тоде, Јеврема, Јелке, Живане”.

Исламска умјетност. – Након пада Новог Брда 1455. г. Смедерева 1459. г. и пада Босне 1463. г. долази до ширења и наметања исламске културе коју су донијели турски освајачи. Посебна активност се усмјеравала на доградњи и побољшању одбрамбене моћи старих тврђава. Унапређење ватреног оружја и артиљерије је условило и стварање и нових утврђених фортификација. Такве грађевине су имале и елементе складних грађевина са посебно издвојеним топовским кулама, улазним и излазним капијама (Зворник, Сребреник...). Мостови из турског периода су значајно архитектонско багатство, али су у Бирчу слабо сачувани и ван функције. У исламској монументалној архитектури најзначајније мјесто заузимају сакралне

грађевине – џамије. Градња џамија се базирала на класичном стилу османлијске неимарске умјетности са складним пропорцијама и изузетно добрим обрадама камена. Посебно су биле интересантне зворничке џамије: Џамија султана Мехмеда из 1600. г., Ријечанска џамија, Хаџи-бегова џамија, Замлашка, Намаздах џамија... (Узуновић, 1995: 231-236).

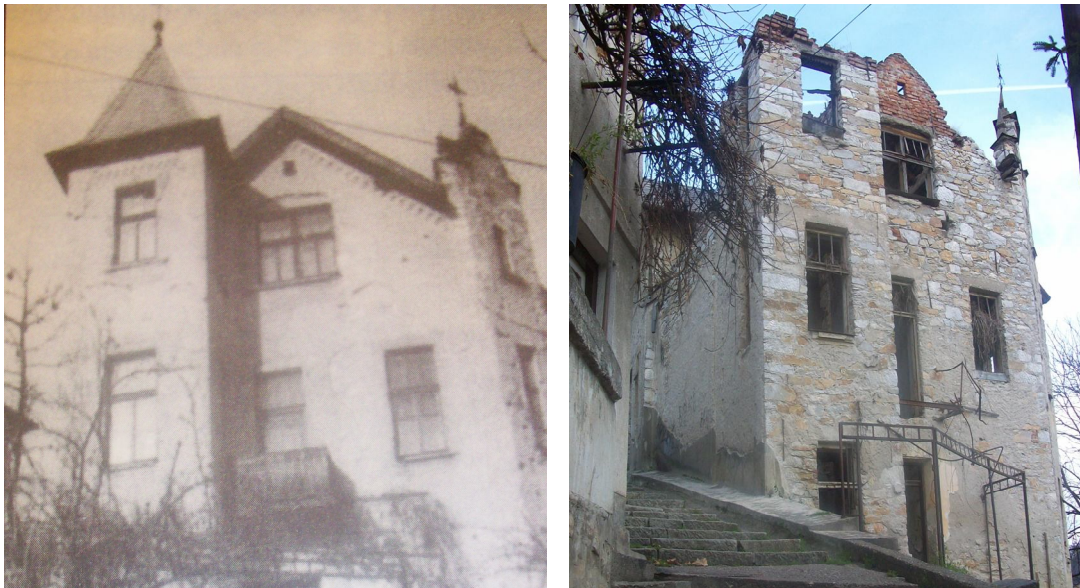
Елементе умјетничке вриједности су имали и турска купатила и надгробни споменици. Утицајем ратних збивања 1992-1995. г. многи сакрални објекти су порушени и нису у туристичкој понуди.

Амбијенталне туристичке вриједности

Бирач је неопходно посматрати у просторној и хронолошкој компоненти. Динамички процеси, у првом реду освајања територија, насељавања становништва, мијешање култура освајачких досељеничких народа са домаћим становништвом условили су мијешање искуствених одлика и у архитектури и у стварању амбијенталних цјелина. Општински центри и друга насеља имају дијелове који се истичу по амбијенталним специфичностима. Те специфичности се односе на дијелове старих градских насеља, старих бирчанских села са очуваном сеоском архитектуром, зграде у центру градских насеља које су препознатљиве по стилу градње и представљају одређен историјски период. Због ратова већа насеља и њихови центри су били на удару и први су страдали. Мало је дијелова у градским насељима који данас могу представљати заокружену амбијенталну цјелину и у потпуности презентовати период турске или аустроугарске владавине. Нестанку таквих цјелина је допринио и Други свјетски рат и грађански рат 1992–1995. г. Такав примјер је стара градска чаршија у центру Власенице која је порушена 1992. г. У Зворнику су сачувани мали дијелови зворничке чаршије који су данас ван главних градских улица. Посебно су интересантни дијелови са сачуваном калдрмом и уским улицама који су видни на почетку пјешачког пута од центра града ка Кула граду. Овакве амбијенталне цјелине још увијек у Бирчу нису уређене нити су у туристичком смислу валоризоване. Лоша економска ситуација, врло често и укупна друштвена небрига, лоше законске регулативе, доводе до скорог њиховог нестајања. Амбијенталне вриједности се могу посматрати и у смислу појединачних грађеви-

на које су се очувале или су обновљене при чему се водила брига о њиховом првобитном изгледу. На такав начин су сачуване и обновљене зграде које су данас сједишта општинских управа, а представљају примјере аустроугарске градње (Зворник, Сребреница, Власеница, Братунац). Оне су настајале са доласком аустроугарске управе као управне зграде срезова и котара, а градили су их домаћи бирчански мајстори (најчешће Осаћани) од ручно клесаног камена, са дебелим вањским зидовима и високим плафонима. Тако саграђене зграде су и данас задржале свој изглед и намјену. Уз ове зграде су на сличан начин грађене и друге општинске зграде. Добро очувана и обновљена зграда аустроугарског периода (1878–1918) је Официрски дом или „Касина”, грађена је 1910. г., а данас је Градска библиотека са музејском збирком. То је период када је Зворник био средско сједиште.

Као примјер великог друштвеног немара је „Андрашева вила” у Зворнику. Без обзира што је регистрована код Завода за заштиту културно-историјског наслеђа, потпуно је руинирана. Зграду је за своју породицу саградио 1913. г. Мађар Андреј Скибар. У то вријеме „Андрашева вила” је била најљепша зграда у регији.

Фотографија 37. Андрашева вила, некада и сада
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

У Сребреници се налази породична кућа Дервишагића саграђена крајем XIX вијека. Због традиционалног начина градње и историјског значаја који је имала, она је под заштитом Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа.

У самом центру Сребренице је угоститељски објекат „Хеџим авлија”, саграђен у етно-стилу са великим бројем старих експоната везаних за традицију муслиманског села и муслиманске чаршије.

Села као амбијенталне цјелине регије Бирач су у већини сачувана. Привредни развој градских средина, посебно у периоду индустријализације након Другог свјетског рата довео је до убрзаног процеса насељавања општинских центара и градње стамбених зграда и приватних кућа. На рачун индустријализације, аграр је слабио, а број становника се на селу смањивао, а са тим и потреба за новом градњом. Становништво које је остајало на селу или повратничко становништво из дијаспоре мјестимично би градило куће са новијим типом градње. Те нове куће ремете амбијенталне цјелине и умањују естетски угођај.

Интересантна су села уз Дрину, која се налазе уз путеве гдје су зграде имале улогу опслуживања пролазника. На другој страни су села удаљена од главних путева у којима још увијек има становништва. Као сеоска амбијентална цјелина са становишта могуће туристичке валоризације је село Врело у Шековићима. Значајан број кућа и дугих објеката су покривени дрвеном шиндром. Куће су брвнаре, сигуше, ћерпичаре, шеперуше и нешто савременије куће са каменим подрумима.

Од 90-их година XX вијека и градске и сеоске средине су у већини случајева препуштене „зубу” времена. Без обзира на одређене законске регулативе амбијенталне цјелине су препуштене континуираном пропадању. Због тога је неопходна акција шире друштвене заједнице да се спријече и заштите сеоске амбијенталне цјелине и значајне старе грађевине или дијелове градских цјелина. Како би се сачувало ово културно наслеђе, потребни су програми и пројекти којим би се указало на неопходност заштите ових вриједности, осмишљавање градње и нових цјелина које би се грађевински, архитектонски и амбијентално уклапали у постојећу средину, а који би омогућили туристичку валоризацију тих средина. На тај начин би амбијенталне вриједности добиле туристичку функцију као комплементарне туристичке вриједности са осталим туристичким вриједностима у окружењу.

Туристичке манифестације

Заједничко за све општинске центре у Бирчу је „општинска слава”. Свака општина има славу, свог духовног заштитника. У оквиру градске славе пар дана се организују разне активности које имају забавни карактер не само за локално становништво него и за сусједне општине и регије. У оквиру тих дана се организују спортска такмичења гдје у госте долазе екипе из других градова, у вечерњим сатима су наступи фолклорних друштава у домовима културе или на градским трговима, организују се књижевне вечери, приредбе и проглашења успјешних у спорту, науци, култури... Манифестације у Бирчу се издвајају као посебне, јер обогаћују садржаје туристичке понуде, повећавају туристичку потрошњу, промотивног су карактера и продужавају туристичку сезону. Зависно од карактера манифестације, за неке од њих није потребна посебна угоститељско-туристичка инфраструктура. То се посебно односи на вјерске манифестације код средњовјековних манастира које се одржавају традиционално за одређен вјерски празник. Свака општина има неколико таквих манифестација:

- Зворник: Видовдански сабор и Светосавски бал,
- Братунац: пливање за Богојављенски крст, Ђурђевдански дани културе и спорта,
- Власеница: вашар за Михољдан и Тројице. Вишедневне манифестације у оквиру општинске славе за Петровдан и народни збор за Илиндан у селу Рудишта,
- Шековићи: Ивањдански и Госпојински сабор у Ловници и за Малу Госпојину у Папраћи,
- Осмаци: сабори у Осмацима за Тројице, за Преображење у Дубници, на Цапардама за Огњену Марију, на Ракином Брду за Пантелијевдан.

Манифестације често имају и карактер промоције пољопривредних производа у оквиру којих се организују и забавне приредбе: Дани малине (Братунац и Сребреница, Дани шљиве- Ракијада (Шековићи), Дани пољопривреде (Зворник)...

Већина општинских центара осим манифестација, које су сличне по карактеру, имају и специфичне манифестације које их издвајају у односу на окружење.

Зворник: Зворничко културно љето почетком августа се одржава на Градској плажи са музичким и другим програмима културног садржаја.

- „Дринска регата” је манифестација чији су организатори општина Зворник, Мали Зворник и Лозница. Због свог карактера учешће узимају многи спортисти из Србије и БиХ. Манифестација почиње почетком јула и траје три дана. Традиционалног је карактера и до 2011. г. је одржано 7 регата.

-Манифестација „Златна рука” до 2011. г. су се одржале 4 годишње манифестације у којима су учешће узеле скоро све општине Бирча. На овој манифестацији продајног карактера на платоу „Касина” у центру града излажу се радови бирчанског веза, златовеза, ткања, плетења, радови у дуборезу, сликарски радови, сувенири...

-„Зворничка ципијада” је манифестација такмичарског карактера гдје учешће узимају и такмичари из Србије, Црне Горе. До 2011. г. су одржане 3 Ципијаде. Траса је дуга око 40 km од Каракајског брда, преко Махмутовића, Снагова и Мејдана.

-„Каимијини дани” се одржавају традиционално почетком јуна као годишња културно-вјерска манифестација у помен на шеика Хасана Каимију, који је рођен у Сарајеву, а задње године живота је провео у Зворнику, гдје и умире крајем XVII вијека. Сахрањен је у Зворнику. У помен на овог пјесника се одржавају књижевне вечери на Кула граду, изложба књига и слика, бесједе о Каимији...

-„Фестивал дјечијег фолклора” се одржава сваке године у Зворнику. Учешће узимају фолклорна друштва из БиХ, Србије и дијаспоре. На XIV фестивалу који је одржан 2011. г. учешће је узело преко 1200 младих који су у уличном дефилеу пред почетак смотре дали посебан промотивни карактер.

-„Видовдански сабор” у Зворнику се одржава за вријеме православног празника Видовдан. Сабор је забавно-културног карактера. На градској плажи се пар дана организују вечери народне и етно-музике, фолклорне вечери, књижевне вечери...

-Међународно такмичење у кајаку и кануу на мирним водама одржава се на Зворничком језеру. Због добрих природних предуслова на језеру ова манифестација је попримила међународни карактер. Одржава се у љетним мјесецима зависно од усаглашавања календара такмичења и на другим мирним водама.

-Интернационални дјечи фестивал „Дрисама фест” се одржава крајем новембра, а учесници су најчешће из земаља бивше Југославије.

Фотографија 38. Кајак на Зворничко језеру (Фото: СРНА)

Фотографија 39. Видовдански сабор у Зворнику (Фото: ТОЗ)

Братунац: У свом окружењу се посебно истиче „Новогодишњи турнир у малом фудбалу” који се одржава посљедње седмице у децембру. У Братунцу се издвајају и слjedeће манифестације:

- дочек Нове године на Градском тргу,
- пливање за Богојављенски крст 19. јануара,
- Ђурђевдански дани културе и спорта у првој седмици мјесеца маја,
- Међународни сајам пољопривреде, прехранбене индустрије и туризма одржава се крајем јуна,
- „Дани малине” се одржава у посљедњој седмици у јуну,
- регата „Дрински слалом” – прва седмица у августу,
- Шкобаљијада – друга субота у августу,
- Моторијада – трећа субота у августу,
- Дана општине – 25. септембра.

Шековићи: Ивањдански и Госпојински сабор су првобитно представљали манифестације духовног карактера у оквиру манастирског комплекса Ловница. Након завршетка грађанског рата и општинске институције прихватају ове празнике, тако да ове манифестације попримају спортско-забавни и туристички карактер.

- „Ракијада ” је манифестација која уз забави карактер има за циљ и промоцију

домаћих врста ракија, које се праве на традиционалан начин од шљива, крушака и јабука. Одржава се у центру града, на платоу хотела Ловнице. То је прилика да и сеоско становништво презентује своје производе који су интересантни за туристе.

Власеница: „Планинарски поход Власеница–Пјеновац” се одржава од 1972. г. у знак сјећања на погибију народног хероја Славише Вајнера Чиче у Пјеновцу. Полазна тачка је извор „Пећина” изнад Власенице и даље маркираном планинарском стазом преко Великог Игришта, Подкозловаче до Пјеновца. То је дневна тура у дужини од око 15 km. На овом походу 2011. г. је учествовало 650 планинара из БиХ и других земаља бивше Југославије што га чини најмасовнијом планинарском манифестацијом у БиХ.

-„Власеничка трансверзала” се организује у оквиру прославе општинске славе Петровдан и манифестације „Петровдански дани”. Планинарска стаза води од Власенице ка манастиру Рудиште, селу Врело, Столице, до манастира Ловница.

-„Брдска ауто-трка” се одржава од 1989. г. као наставак „Градске мото-трке”. Трка се организује у љетним мјесецима зависно од усклађивања календара и распореда осталих трка у БиХ, Србији и Црној Гори. Она има међународни карактер, а траса трке је на главном магистралном путу Београд–Сарајево. Старт трке је из градског насеља Власенице и даље врло интересантним завојницама обронака планине Јавор до превоја Хан Поглед. Због добрих предуслова и квалитетне организације ова трка привлачи учеснике и посјетиоце. Главни организатори трке су Ауто-мото савез Републике Српске, Министарство за спорт и омладину, локална заједница и спонзори.

-„Омладински љетни камп” се организује у хостелу у преуређеној старој школи у селу Доњи Залуковик. Уз многе програмске садржаје учесници кампа посјете и културно-историјске садржаје регије Биач. На 4. омладинском кампу 2011. учешће су узели омладинци из Србије, Хрватске и БиХ.

-Фудбалски турнири „Street football lige” има регионални карактер а фудбалери млађих дјечијих категорија наступају у дресовима репрезентација са свих континената.

Милићи: „Августовски дани културе и спорта” је централна манифестација општине Милићи. Окупља учеснике из бирчанских општина из разних културних и спортских сфера. У оквиру ове манифестације организују се: турнири у малом фудбалу, кошарци, одбојци на пијеску, шаховски турнир и турнир у стоном тенису... -Новогодишњи турнир у малом фудбалу траје око десет дана и учествују екипе из сусједних општина и из Србије.

Сребреница: „Дани Сребренице” је културно-спортска и привредна манифестација која се организује сваке године крајем маја и почетком јуна. У оквиру те манифестације се организују: турнири у одбојци, фудбалу, баскету, стоном тенису, шаху, уличне трке, позоришне представе, маскембали за дјецу, караоке шоу, дјечији фестивал, модна ревија, промоције књига, смотра фолклора, моторијада, концерти народне и поп-рок музике, ликовна колонија...

-Прослава на Љесковачким равнима у оквиру ловишта Сушица се традиционално одржава након завршетка жетве. Ова манифестација има регионални карактер јер учешће узимају фолклорна друштва из Братунца, Власенице, Зворника и друштва из Србије. Уз фолклорне игре и музичке програме и старе сеоске игре, посебно велики број посјетилаца привлаче галопске коњске трке.

-Осмачка сијела се одржавају у селу Осмаче као манифестација која траје три дана у знак завршетка скупљања љетних усјева и завршетка моба.

Осмаци: Најзначајнија манифестација је слава општине и слава цркве. За вријеме православног празника Свете Тројице одржавају се разни догађаји духовног и културно-спортског карактера. Због знатно изолованог положаја манифестације у општини Осмаци немају шири регионални карактер.

Оцјена посјећености антропогеним туристичким вриједностима. – Стратегијом развоја туризма Републике Српске од 2010. до 2020. г. су анализирани типологије вредновања и класификације туристичких вриједности. Биранч треба да се преусмјерава од локалног и регионалног система туристичког организовања ка државном. На основама стварања чврсте регионалне организације отварају се могућности за укључење у шире државне туристичке токове и конкурисање за инте-

ационални ниво. Због тога је потребно дефинисати развојни степен одређене средине или регије, њен преовладавајући вид туризма и развојну визију. Основни показатељи туристичке понуде се могу анализирати на основу бројности и квалитета смјештајних туристичко-угоститељских капацитета, стања комуналне инфраструктуре, доступности туристичким кретањима, степена туристичке сигнализације... Оцјена степена туристичке приступачности се врши на основу извјештаја који Статистичком заводу достављају Туристичке општинске организације или друге општинске административне службе. Ако би се на основу анализе и процјена туристичке посјећености антропогеним туристичким вриједностима од 2000. до 2010. г. одредила скала од 1 (врло мало) до 5 (одлична присутност) у Бирчу би та оцјена била испод просјка – 2.15.

Табела 21. Оцјена туристичке посјећености антропогеним туристичким вриједностима Бирча

Археолошки локалитети	1-5	Средњовјековни градови	1-5	Некрополе стећака	1-5	Манастири	1-5
Скелани (Municipium Malvesiatium)	2.5	Зворник	3	Братунац (Градац брдо)	1.5	Ловница	4
Сребреница (Domavija)	2	Кушлат	2.5	Братунац (Радељевац)	1.5	Папраћа	3.5
Савића Градина	1.5	Сребреник	2	Власеница (Мишари)	1.5	Сасе	3
Градина Михољевић	2	Клотјевац	1.5	Зворник (Бошковићи)	2	Рудишта	2.5
Дардагани	1.5	Шубин	1.5	Зворник (Крижевићи)	2	Зворник - Храм Св. Јована Претече	3
Подградина	2	Ђурђевац	2	Милићи (Вишњица)	1.5	Милићи - Храм Св. оца Николе	3
Шадићи	1.5	Веледин	2.5	Сребреница (Ђурђевац)	1.5	Власеница – Храм Светих апостола Петра и Павла	3
Косовача	1.5	Перинград	2.5	Осмаци (Жаркуља)	1.5	Црква на Рудиштима	2.5
Просјек	2.15	1.8	2.18		1.6		3

Извор: Општинске административне службе и ТОО

Стање животне средине

Стање животне средине у Бирчу треба сагледавати са више аспеката и првенствено утицај човјека на биосферу. Тај утицај може бити еколошко-биолошки, хемијско-физички, технолошки, естетски, војни... Дакле, то је комплекс свих утицаја ван одређеног организма који долазе од неживе и живе природе, са доминантним утицајем човјека. Он је наглашен посебно у периоду од краја шездесетих до краја осамдесетих година XX вијека са јаким утицајем урбанизације, деградације шума, индустријализације и осталих негативних утицаја и негативних посљедица. У том периоду почиње опсежна експлоатација руде боксита, на бази те руде граде се фабрика глинице у Зворнику. У Власеници се отвара фабрика за прераду алуминијских профила, у Сасама експлоатација олова, цинка и сребра, у цијелој регији експлоатација шума на бази којих се развијају разни видови дрвне индустрије, текстилна индустрија у више градова: „Ловница”-Шековићи, „Еластик”-Власеница, „Везионица”-Зворник... У процесу сагледавања утицаја туризма на животну средину потребно је на основу истраживања направити анализу и на тим основама одредити позитивне и негативне стране туризма. Тренутно стање животне средине је на релативно задовољавајућем нивоу. Један од разлога је и нерентабилност већине индустријских објеката и њихово гашење или смањење обима производње. На другој страни, дошло је до неконтролисане сјече шума, што је проузроковало изражену ерозију тла и угроженост изворишта и водотока.

Значајан проблем у нарушавању животне средине је рударство, поготово рудник Сасе, гдје се појављује вишак воде и јаловине при одвајању корисног концентрата руде при процесу флотације. Уз рудник је велики простор јаловишта који у себи садржи воду у виду ситних честица муља и хемикалија које су коришћене у процесу флотације. Већина ових хемикалија су јако токсична, нарочито колектори и депресанти, а цијаниди екстремно, таложењем на дно јаловишта, преко порозног тла, одлазе временом у земљиште, па преко тла загађују подземне воде и водотокове. Пошто је у Сасама активност у рудницима дугогодишња, јаловишта сама по себи представљају опасност и уништавају животну средину.

С обзиром на то да је мало простора и објеката заштићено законским регулативама, потребно је наћи рјешања о заштити и унапређењу животне средине

на основама планског и одрживог развоја. Хетерогеност простора, геоморфолошка и хидролошка разноликост, специфична геолошка прошлост, те диверзитет еко-климе и сл. условили су посебан биодиверзитет Републике Српске. Треба истаћи висок степен ендемичности и реликтности, које дају посебан значај диверзитету. Према акционом плану заштите животне средине Босне и Херцеговине, Република Српска по разноликости природних вриједности спада у сам европски врх.²⁴

Законом заштићени природни простори. – У Бирчу осим ловишта Сушица и природног резервата Панчићеве оморике, нема посебно издвојених природних простора који су под заштитом законских регулатива Републике Српске. Ловиште Сушица има за циљ да заштити постојеће аутохтоне врсте црног медвједа, дивокозе и срне. По принципу комерцијалног лова у циљу развоја ловног туризма и довођења иностраних ловаца, у ловишту се води рачуна о строгом режиму правилног управљања и газдовања. У ту сврху су изграђени ловно-технички објекти: затворене и отворене чеке за лов медвједа, дивље свиње и вука на локалитетима Шарена буква и у Бијелим водама.

Природни резерват Панчићеве оморике која је распрострањена у клисурама ријеке Дрине, највећим дијелом на планини Сушица на локалитетима Луке, Стругови и Шарена буква, представља привлачан простор који је под заштитом због ендемичне врсте оморике и уз комплементарност са осталим природним мотивима представља простор интересовања туриста.

Законске основе које постоје на републичком, регионалном и општинском нивоу углавном се недовољно спроводе и дјелимично реализују. У таквом амбијенту долази до деградације природе, првенствено шума и загађења вода и ваздуха. Туристичка активност и инфраструктура треба да су осмишљене тако да штите просторе од посебног интереса, да штите природну баштину састављену од посебних еко-система и биодиверзитета, а посебно да чувају угрожене и ријетке биљне и животињске врсте.

---

²⁴ Универзитет у Бањој Луци, *Стратегија развоја туризма Републике Српске 2010 – 2020*, Бањалука, 2009, стр. 35.

Законом заштићена културна добра. – Археолошки локалитети из илирског и римског периода нису законом заштићени. За неке локалитете који су од међународног културно-историјског значаја нису одређене заштитне законске мјере. У научно-истраживачким радовима који третирају регију Бирач постоје дијелом истражени археолошки локалитети за које је одређен тачан временски период њиховог настанка, који нису под званичном заштитом и врло често и локално становништво и званични општински органи немају довољна и јасна сазнања о њиховом постојању и важности. Такав је случај са илирским археолошким локалитетима (Шадићка градина, Савића градина, Косовача, Вацетинска градина...) и римским археолошким локалитетима (Домавија, Скелани, римски каменолом Дардагани, Подцрквина или Подградина на Рудиштима, градина Михаљевић...).

Заштита средњовјековних градова скоро и да не постоји. Они се углавном налазе ван главних путних комуникација, на тешко приступачним теренима, па је и њихова заштита отежана. Средњовјековне стећке као културног наслеђа, неопходно је боље заштити. Без обзира што постоје законске регулативе о заштити стећака, њихово пропадање и нестајање није ријетка појава. Помјерани су због градње нових објеката, коришћени као грађевински камен, помјерани су са првобитних локација, локално становништво није упознато са њиховим значајем... Министарство цивилних послова БиХ је покренуло иницијативу 2011. г. за уврштавањем неких некропола стећака на Листу свјетске баштине УНЕСКО-а са задатком да се материјали за кандидатуру припреме до 2013. г.

Период турске владавине у Бирчу у оквирима споменика материјалне културе је примјетан на основу надгробних споменика и остатака вјерских и стамбених објеката. У грађанском рату већина ових објеката је оштећена или порушена.

Амбијенталне урбане цјелине су у већини случајева нарушаване нескладном новоградњом и важне зграде под званичном републичком заштитом су девестиране или уништене (Андрашева вила у Зворнику, градска чаршија у Власеници и Сребреници, неколико џамија и цркава у градским и сеоским срединама...).

Аустроугарски период карактеришу зграде које су данас у градовима Бирча сједишта општинских управа и других служби. То су врло квалитетне камене зграде са краја XIX вијека са типичним аустроугарским стилем градње. Без обзи-

ра на њихову законску заштиту, често се подузимају реконструкције и доградње које нарушавају њихов оригинални стил градње.

Да би се ово културно наслеђе сачувало и уз осталу туристичку понуду валоризовало, потребно је предузимање значајних активности од стране општинских и државних органа. Као први корак тих активности би се требало урадити топографска инвентаризација споменика материјалне културе по историјским периодима. На бази инвентаризације требало би да се предузму мјере заустављања од даљњег пропадања. Стицањем економске основе поступно ово културно наслеђе треба валоризовати и презентовати као културна добра од посебног националног значаја.

Позитивни утицај туризма. – Развој туризма као услужне дјелатности је условљено квалитетом животне средине. Са развојем туризма долазе његови позитивни и негативни утицаји. Маркиране планинарске стазе у већини општина Бирча и постојање туристичких карата, планинарских друштава и планинарских водича омогућавају афирмацију планинарења, алпинизма, спелеологије, скупљања љековица... Ловачки објекти омогућавају афирмацију ловног туризма. Велики комплекси шума и квалитетан ваздух и планински извори привлаче спортисте и рекреативце гдје овакви простори представљају својеврсне ваздушне бање.

Позитиван утицај туризма на одређеном простору се манифестује кроз могућност развијања мање афирмативних простора за друге дјелатности, а које туризму омогућавају афирмацију. Тако су археолошки локалитети, стари средњовјековни градови, некрополе стећака, турске калдрме и мостови, од маргиналног значаја за друге дјелатности. Једино кроз процес туристичке валоризације ови локалитети могу бити сачувани и презентовани. Туризам својим позитивним утицајем доприноси да се овакви локалитети заштите, рестаурирају, афирмишу и да тако постану предмет интересовања посјетилаца. При оваквим активностима је неопходно користити знања и искуства одговарајућих стручних институција како се не би пореметила аутентичност обновљених садржаја. Као примјер позитивних активности може се узети обнављање манастира Ловница и Сасе. Уз сагласност и помоћ Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске и усаглашавање са управом манастира, ови манастири са свим

пропратним објетима сачували су аутентичност и ранији стил градње. Пазило се на детаље око функционалног уређења црквеног дворишта, цвијетних алеја, прилаза са паркинзима, клупама за одмор, чесмама, корпама за смеће и посебно уређен извор и ток ријеке Ловнице и Димнићког потока. Новосаграђени објекти уз манастире су као и стари покривени на исти начин бакарним покровом, са истим луковима и отворима, тако да чине јединствену и потпуно складну амбијенталну цјелину. На сличан начин се ради пројекат за обнављање старог града у Зворнику. У ту сврху су урађени: асфалтни долазни пут поред којег се налазе мали наткривени љетниковци за одмор и стазе за шетњу. На овај начин неприступачно беспуће ка тврђави је на извјестан начин оплемењено са овим туристичким садржајима.

Простор планине Јавор изградњом Ски-центра Игришта постао је доступан туристима. Ски-стазе које пролазе кроз мјешавину великих комплекса црногоричне шуме помијешане са буквом и стољетним јаворовима су посебан угођај за скијаше имајући у виду и додатну чињеницу да у том дијелу још увијек није нарушен простор са изградњом викенд-насеља и других објеката који би нарушили овај природни амбијент. Објекти који су изграђени налазе се на дијелу само једне стазе на излетишту Јаворова пољана и омогућавају пружање дневних потреба за угоститељске и друге услуге.

Неуређена и неприступачна обала Дрине код Братунаца је постала популарно купалиште изградњом Рајске плаже код Братунца као и Градске плаже код Зворника. Захваљујући повољном транзитном положају уз магистрални пут М 19 и његове прикључне путеве настали су многи објекти као пратећи садржаји туристичких кретања... Остваривањем туристичког промета стварају се услови за стицање прихода у објектима и мјестима гдје се правилно спроводе мјере заштите природе.

Заступљеност културних, спортских, вјерских и других манифестација доприноси укупној туристичкој афирмацији регије Бинач у међуопштинском и ширим регионалним оквирима. Као значајан утицај туризма је и могућност остваривања прихода и јачање пратећих привредних грана туризма, као и јачање економске моћи регије и њезиног становништва. Туризам у својој развојној компоненти омогућава и подстиче развој других привредних грана: грађевинарство, трговина, саобраћај, угоститељство, стари занати...

Негативни утицај туризма. – С обзиром на то да за Бирач као потенцијално туристичку регију или дјелимично афирмисану, у садашњем степену развоја не можемо говорити по опште прихватљивим стандардима и наглашеном негативном утицају туризма, него је треба посматрати са становишта стварања добре базне основе за правилан приступ туристичком развоју. То значи да постоје одређени простори који су заједничким негативним утицајем домаћег становништва и туриста нарушили животну средину. У недостатку уређености простора на који долазе туристи, чест је примјер немарног односа локалног становништва, па и званичних управних структура. Тако „дивље депоније” у шумама покарај пута или уз ријеке туристи прихватају као мјесто за одлагање отпада и тако их и они увећавају. Неки примјери су несхватљиви са становишта организације заштите животне средине. Тако уз регионални пут Тишча–Шековићи, који на том дијелу прати ток ријеке Дрињаче, главна је градска депонија. Она се налази око 2 km узводно од центра града, уз сами пут и на обали Дрињаче. На тај начин утицајем вјетра, кише, течних отпада, то све протиче кроз Шековиће.

Фотографија 40. Обала ријеке Дрине након поплаве 2010. г.
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

Фотографија 41. Депонија смећа уз ријеку Дрињачу код Шековића
(Фото: В. Обрадовић, 2010)

Уз ријеку Дрину, Дрињачу и њихове притоке постоје излетишта која привлаче туристе. Та излетишта немају уређене плаже и осталу инфраструктуру и службе које се баве њиховом заштитом и уређењем. У таквим приликама уз обале

остаје смеће које се у вријеме киша и поводња претвара у плутајућу отпад која се зауставља на дрвећу уз обалу, уз вирове, на ријечним плажама и купалиштима... На сличан начин плутајућа отпад завршава на бранама вјештачких језера на Дрини, па тако настаје ружна слика која умањује жељу туриста да ту бораве и у великој мјери нарушава амбијент и угрожава подводну флору и фауну у језерима.

У Бирчу негативан утицај туризма на животну средину су мјестимични и повремени. На одређеним просторима гдје постоји континуирани долазак туриста, видни су и њихови негативни утицаји. У недостатку законске регулативе и немоћи локалних органа долази до непланске, нелегалне и неконтролисане градње туристичких објеката и садржаја. На тај начин се нарушава пејзаж, отежава комунално функционисање из чега произилази и угрожавање животне средине. Повремене туристичке манифестације које се одржавају у природном амбијенту, након њиховог завршетка, простор гдје су се оне одржавале, постаје полигон покретног смећа, течног отпада и уништених ливада.

У вријеме љетне сезоне, када је значајно повећана фреквенција туриста ка Јадранском мору, долази до дјелимичног загађења ваздуха и стварања буке. То је изражено у насељима кроз чије центре пролази магистрални пут М 19. Проширења и паркинзи покрај пута и извори, гдје се туристи заустављају нису уређени, а низак степен еколошке свијести допринио је да се на овим мјестима стварају повремене депоније смећа.

При уређивању и припремању ски-стаза на Ски-центру Игришта, сезонским сјечењем ниске вегетације, протјеривањем дивљачи, нерационалном сјечом шуме за проширење ски-стаза, долази до нарушавања биодиверзитета. С обзиром на то да је Ски-центар малог капацитета и да углавном ради зими у вријеме ђачког распуста и викендима, тада долази до пребукираности и прекомјерног трошења воде и електричне енергије.

Проблем негативног утицаја туризма у Бирчу је и недостатак планског развоја туризма. У планском развоју своју шансу треба да види локално становништво и да се усмјери на уређење и очување животне средине, што би допринијело и на смањење негативних утицаја и за туристе који посјећују просторе од значаја за њихова кретања.

Конфликти и комплементарност. – Експлоатација шума и дрвна индустрија као доминантна у већини општина Бирча, стварају одређене конфликте и комплементарности са туризмом. Уз значајан удио у економском развоју, употреба дрвета у грађењу туристичких објеката и укупној дрвној индустрији, има негативне одлике, поготово неконтролисана и прекомјерна сјеча шума која умањује пејзажну вриједност, изазива огољавање простора и ерозију тла, смањује санатогену вриједност шума, тјера дивљач на миграције...

Већина фабрика у Бирчу своје отпадне воде испушта у ријеку Дрину и њене притоке. Без обзира што постоје стандарди о заштити животне средине, посебно воде, филтери и други пречистачи нису у пуној заштитној функцији. Отпадне воде умањују или уништавају водену флору и фауну ријека и тако умањују и њихов туристички значај, првенствено за купање, риболов, спортове на води...

Уз конфликтне ситуације може се убројати и обрнут процес гдје туризам нарушава другу дјелатност. Тако се квалитетна пољопривредна земљишта претварају у просторе за туристичке садржаје. У савременом поимању планског туристичког развоја значај туристичке оријентације се своди на комплементарност са другим привредним гранама. Становништво запослено у градским предузећима, у разним привредним дјелатностима, има за потребу изградњу туристичких садржаја за одмор. У ту сврху се на планинама граде одмаралишта, мотели, планинарски и ловачки домови, спортски терени... Такви примјери су углавном санатогеног карактера.

Мјере заштите и унапређења животне средине. –Уважавајући принципе заштите животне средине са становишта узрочнопосљедичних односа човјека и природе потребно је овом проблему прилазити аналитички, плански и предузимати превентивне мјере. Туризам уз све своје развојне компоненте и економску корист има и негативне ефекте. Да би се успјешила развојна моћ туризма и његови позитивни ефекти, неопходно је проводити и унапређивати мјере које негативне утицаје туризма свде на минимум. При томе треба имати у виду да и развојна компонента туризма има своје лимите и да се треба кретати у оквирима оптималног и рационалног развоја.

Програмским развојним активностима свих општина регије Биач на основу ЛЕАП-а²⁵ дате су обавезујуће мјере у надлежности општина, а које се односе на неколико закона који дефинишу заштиту животне средине. Ти закони се објављују у Службеном гласнику Републике Српске и тако постају доступни широј јавности. Врло често због динамичних процеса који утичу на животну средину ови закони се мијењају, усаглашавају са међународним еколошким стандардима, допуњавају и побољшавају. У тим оквирима су донесени закони који дефинишу заштиту и унапређење животне средине („Закон о водама” СГРС 50/06, „Закон о заштити животне средине” СГРС 28/07, „Закон о заштити природе” СГРС 50/02 и други правилници и уредбе на нивоу општина и Републике).

Многи неријешени проблеми заштите животне средине се негативно одражавају у више сегмената економског развоја, самим тим и одрживог развоја туризма. Проблемима рјешавања заштите животне средине треба прилазити и са уважавањем специфичности одређеног простора. Такав примјер је рудник Сасе гдје је проблем рјешења отпадних вода и јаловине након вађења корисног концентрата из руте при процесу флотације. На простору уз рудник је јаловиште гдје се одлаже муљ састављен од ситних честица са хемикалијама које су употријебљене у процесу флотације. Већина ових хемикалија су токсичне, нарочито колектори и депресанти, а цијаниди екстремно. Таложењем на дно јаловишта хемикалије преко порозног тла одлазе временом у земљиште, па преко тла загађују подземне воде и водотокове. Због дугогодишње експлоатације руде, јаловишта представљају опасност и скоро потпуно уништавају животну средину. Јаловишта су направљена као језера са пјешчаним и земљаним бранама. Данас се улажу напори да се она култивишу и заустави деградација животне средине. Суочавајући се са проблемом јаловишта и повратних вода, активност се свела на изучавање земљишта на коме су изграђена јаловишта или је предвиђена његова изградња. Мали број предузећа се прихвата изучавања и рјешавања проблема рудничких вода, првенствено због економских разлога, скупих истраживања, а и због сложености тих радова.

---

²⁵ Локални еколошки акциони план

Како рудници нису оспособљени да рјешавају ове проблеме, државе су мање или више својим законодавствима рјешавале овај проблем према својој снази и потреби. „ЗИП Метоха” је инжењерска компанија која се бави развојем и производњом нових реагенса у рударству обојених сулфидних метала. Његови стручњаци су пронашли и патентирали реагенсе СКИК БЗ-2000 који су инхибитори корозије и селективни колектори за руде обојених метала. На специфичан начин „ЗИП Метоха” је започела решавање проблема рудничких вода. Колектори групе СКИК БЗ-2000 су мање токсични од данашњих колектора који су класични и у употреби (Годоровић, 2008).

Слика 42. Јаловина рудника Сасе
(Фото: В. Обрадовић, 2011)

У близини рудника се налази средњовјековни манастир Сасе и археолошки локалитети Домавије и Скелана. Уз уништење животне средине јаловиште умањује и пејзажну вриједност овог простора и оставља лош естетски дојам за туристе и вјерске поклонике.

Да би се заштита и унапређење животне средине одвијала на правилан начин, потребно је регионално и међуопштинско сагледавање како би се постигли жељени резултати. То се може једноставно анализирати на примјеру плутајућег отпада на ријечи Дрини и Дрињачи. Наиме, сливови ових ријека захватају све општине Бирча. Такође магистрални пут М 19 пролази кроз центар насеља и уз стварање буке и сагоријевања гасова из аутомобила, на проширењима и паркинзима поред пута се стварају дивље депоније смећа.

Уз стандардизоване мјере ЛЕАП-а и регионалне специфичности, заштиту и унапређење животне средине треба дефинисати кроз низ смјерница и мјера да би се постигли резултати одрживог развоја туризма. То су основни циљеви дефинисани кроз акционе планове као полазне основе за санацију постојећих проблема и доношења планова за унапређење и заштиту животне средине.

Основни циљеви су вишеструки и огледају се кроз сљедеће смјернице:

- инвентаризација загађивача и узрочника на цијелој регији;
- рационално усмеравање средстава за санирање проблема узрочника загађивања;
- уознавање са недовољно познатим и угроженим локацијама у сфери животне средине;
- рангирање постојећих еколошких проблема у односу на степен опасности по здравље људи и природу и издвајање приоритета за њихово отклањање;
- увођење и стандардизација за мјере заштите код привредних субјеката;
- утврђивање обима експлоатације природних ресурса које би требало свести у рационалне оквире одрживости и обновљивости;
- увођење нових технологија у индустрији, грађевинарству и саобраћају које су засноване на бази безотпадних или пречишћених материја;
- увођење нових технологија за рјешавање проблема комуналних отпадних вода и депонија за одлагање и рециклажу чврстог комуналног отпада;
- контролу коришћења пестицида у пољопривредној производњи;
- афирмација производње еколошке хране и сузбијање производње генетски модификоване хране,
- утврђивање рационалног обика експлоатације љекобиља и шумских плодова;
- афирмација еко-туризма;
- афирмација друштава и удружења која се баве проблемом заштите и унапеђења животне средине;
- побољшање информисаности, едукација и развој еколошке свијести код становништва;
- подстицај за научно-стручна истраживања из области екологије;
- креирање одговарајућих развојних и маркетиншких активности;
- развијање правилног управљања у туристичким активностима, чији саставни сегмент чини и заштита природе.

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Историјски преглед

Праисторијски период. – У регији Бирач постоје видљиви трагови материјалне културе из ранијих историјских раздобља, али прошлост Бирча није довољно историографски научно истражена. На основу расположивих података, сазнања, трагова и споменика материјалне културе поуздано се може закључити да је овај простор био насељен и у праисторијском периоду о чему свједоче поред осталог градине и некрополе са хумкама. У ширем окружењу, па и у цијелој Босни и Херцеговини су знатно раније и детаљније истраживани други дијелови БиХ који по аналогiji указују на сличности са каснијим открићима.

Међу првим насеобинама у Бирчу које су научно истражене су праисторијске градине Каравлашка кућа у Пађинама и градина у Савићима код Шековића. На основу структуре некрополе, пронађених доказа, аналогije других насеобина, утврдило се да је ова некропола из средњег бронзаног доба (Косорић, 1979: 35).

На Савића градини код Шековића је на основу структуре градине, керамичког посуђа са тракама, тракастим дршкама и разноликом орнаментиком, закључено да је то било по хронолошком распореду непрекидно насеље од раног, средњег до касног бронзаног доба и све до раног гвозденог доба–халштата (Косорић, 1983:73-94).

Праисторијско насеље Дворишта код Зворника, налази се на лијевој страни Дрињаче у близини њеног ушћа у Дрину. Налазишта керамичких и других материјала показују да је ово насеље из периода гвозденог доба (Косорић, 1990: 27).

И друге некрополе, градине и ископине из праисторијског периода доказују присуство праисторијских народа и култура (градина у Шадићима код Власенице, градина Косовача код Осмака, Вацетинска градина, Пађине, Роћевић, Шошари, Братунац, Трновице...).

Бирач је у бронзаном и гвозденом добу био граница са гласиначким платом чији су носиоци културе превазилазили своја подручја, а били су припадници илирског племена Аутаријата. Они су у IV вијеку прије наше ере насељавали го-

рње и средње Подриње. У доњем Подрињу су живјели Панонци, а сјеверно од њих Скордисци, док данашњи Бирач је насељавало илирско племе Диндари.

Да би се упознала културна историја Бирча у римском периоду, мора се бити упућено скоро искључиво на археолошке материјале пронађене у остацима римских градова. Највише сазнања о томе нам дају натписи на каменим споменицима, а затим и новац, остаци зграда, путеви... Занимљиво је да су осим уобичајених натписа на латинском у Сребреници пронађени надгробни споменици са натписима на грчком језику. Кроз епитафе је најзначајније сазнање за године покојника које нас упућују и на историјски развој тог периода. У вријеме Римљана пролазили су важни путеви који су ишли од Дубровника за Сребреницу и Зворник и даље за Сремску Митровицу (Сирмијум). Нова власт гради цесте које имају стратешки и економски значај. Уз цесте се граде насеља, развија пољопривреда, занатство, а затим и рударство. Рударство постаје значајно због експлоатације сребра. Долази до постепене романизације и аутохтоно становништво постепено добија цивитет и прихвата религију освајача покушавајући да задржи и елементе своје религије. Већ у III вијеку из илирске средине потичу и цареви (Диоклецијан). Након пропасти Западног римског царства 476. г. у БиХ се дешавају нове промјене и долазе нови господари (Источни Готи, Византија).

Најзначајнија римска насеља у Бирчу су Скелани (*Municipium malvesiatium*) и Домавија код Сребренице. О великом значају Скелана говори и његов статус, који је имао у римско вријеме као муниципијум. На основу археолошке грађе пронађене у Скеланима и Домавији утврђено је много историјских података о илирском племену Диндари, римским владарима и становништву, начину живљења становништва и њиховој култури... Њихов степен развоја се може утврдити кроз висока достигнућа у архитектури, грађевинарству и умјетности, што је уочљиво анализирајући римске мозаике, терме, зграде, путеве, споменике...

Нека од мањих насеља у којима су пронађени остаци римског присуства налазе се у близини Домавије и Скелана (Вољевица, Градске њиве, Михољевић, Сикирићи) и у осталим дијеловима Бирча (Римски каменолом Дардагани, Подцрквина код Власенице...)

Касноантичко доба. –То је вријеме у којем је Бирач саставни дио провинције Далмације, а након тога кратко вријеме у склопу Одоакарове, а затим источноготске државе. Касније номинално припада Источно-римском царству. Учестали упади Словена и Авара ометају њезин развој. То је период пропадања античке римске државе и културе, а истовремено рађање утицаја средње Европе. Већ у овом периду се појављују нови освајачки народи Хуни, а затим Авари и Готи. Као остатак овог периода издваја се по умјетничком, културном и религијском значају пронађени рељеф бога Митре у Дардаганима код Зворника.

Рани средњи вијек. – Прву фазу овог периода обиљежавају продори Гота са истока 459. г., а другу фазу карактерише долазак Авара и Словена од средине VI вијека. Словени су били организовани у племенске заједнице као и домаће романизирано становништво. По доласку су рушили квалитетне камене стамбене зграде и богомоље. Нису имали стила за градски живот, а своје стамбене објекте су градили углавном од дрвета. Главна и скоро искључива дјелатност становништва је било сточарство. Њиховим доласком је створена мозаичка етничка слика.

У IX и X вијеку извршена је кристализација Словена у Босни и Херцеговини чему су много допринијели словенски учитељи Ћирило и Методије и њихови ученици. Пред крај XII вијека у Босни је написано Мирослављево јеванђеље. Из њега се види да су калиграфија и илуминаторске вјештине у XII вијеку биле у пуном развоју (Бенац, Сергејевски, Мазалић, 1955: 112–117).

Босна се први пут помиње средином X вијека у Порфирогенетовом спису *De administrando imperio.* Она је по Порфирогенету саставни дио Србије која на ријечи Цетини граничи са Хрватском. Словенско становништво је уз своју културу и духовност прихватало поједине одлике старосједилаца Илира и Римљана и византијску културу и хришћанску религију. До краја XI вијека изградила је основне елементе државне организације и власти коју представља бан, војвода или кнез. Тада Босна обухвата већи дио обједињених жупа између ријеке Дрине и Врбаса. У Повељи краља Беле II 1137. г. Босна се наводи као посебно војводство (*ducatus*). Успостављањем односа са Угарском није престала државност Босне. Уклоњена је стара династија банова, а на власт долази бан Борић из Славоније који ужива повјерење Угарске. У угарско-византијском рату 1154. г. Борић ратује

на страни Угара. У новом рату Византија је 1166/7. г. освојила Босну. Тако стање траје до 1180. г. када је Босном завладао Кулин „Велики бан”. Он развија привреду и нарочито рударство. Бан Нинослав 1235. г. почиње одбрамбени рат против Рима и Угарске и у отпору који је трајао око 4 године успијева учврстити своје територије и власт и побољшати везе са Дубровником на основу потписивања Повеље 1240. г. о слободној трговини и пријатељству. Он прима и обавезу да ће бранити Дубровник у случају напада рашких краљева. Међутим, 1244. г. Нинослав под пристиском новог рата се покорио угарском краљу и прихватио католичку цркву да би 1249. г. добио поново пуну самосталност. Крајем 1253. г. угарски краљ Бела IV осваја Босну и његову власт признаје и хумски жупан Радослав. Област Усоре и Соли су издвојене као посебне бановине под утицајем угарског краља. Оне су 1284. г. припале краљу Драгутину, пошто се он одрекао престола у Србији. Удајом Драгутинове кћери Јелисавете за Пријездина сина Стјепана дошли су Котроманићи у сродство са породицом Немањића. Пријездин син, насљедник Стјепан I Котроманић владао је од 1267. до 1314. г. и био је ограничен на подручја уз Дрину. Стјепан II Котроманић, син Стјепана I, који је као вазал бана Младена II Шубића, успио добити Босну силом прилика због проблема које је Шубић имао у Хрватској. У ово вријеме се развија рударство, трговина са Дубровником, који је био главни купац сребра, бакра и жељеза. То је период када се у Сребреници производе велике количине сребра. Економско и политичко снажење Босне није одговарало угарском краљу Лудовилу I па је условио насљедника Стјепана II Котроманића, његовог сина Твртка (1353–1391) да му уступи западни Хум као мираз његове жене Јелисавете и кћерке бана Стјепана II Котроманића. Краљ Лудовик 1363. г. напада Твртка код Сокола на Пиви и код Сребреника и губи обје битке.

„Подриње” се први пут помиње 1366. г. у титули босанског владара. У питању је „земља” која се конституисала и испољила своју снагу, као посебна територијална и политичка цјелина. Подриње се простирало западно од средњег тока Дрине и обухватало цијело поријечје Дрињаче и њених притока, укључујући Бирач, Лудмер и Осат, па према југу до развођа Праче. Источну границу чинио је ток Дрине између Зворника и Међеђанске клисуре, док западна граница није јасно изражена.²⁶

---

²⁶ Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 43.

Диобом државе кнеза Николе Алтомановића Твртку је припало подручје између Дрине и Лима са Милешевом 1373. г. Бан Твртко се у Милешеви окунио круном „краља Србљем и Босни” 26. 10. 1377. г. и узео име Стефан као симболичку везу са родбином Немањића као унук Јелисавете, кћерке краља Драгутина. Послије смрти Лудовика I Твртко се проширио до Котора, а касније 1390. г. и на многе градове у Хрватској и прогласио се краљем Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја. То је вријеме када је Босанска држава имала најшире границе. Почине благи утицај Турске и повремени упади. Твртков војвода Влатко Вукчић 1388. г. побјеђује Турке код Билеће, а годину дана касније предводи босанску војску у битки на Косову. У доба највеће моћи босанске државе створени су темељи нових властеоских родова кнезова Хрватинића, Хранића Косача и Радиновића (Павловића из Борча).²⁷

Овај период је интензивног економског развоја који је посебно изражен у Сребреници и Зворнику. У градским срединама настају тргови, трговачке колоније, царинарнице, трговински путеви. На узвишењу су били утврђени градови, а подграђа су била мјеста гдје су се развијали занати који су највише опслуживали војску.

Твртков наследник, краљ Стјепан Дабиша (1391–1395) био је приморан да се нагоди са угарским краљем Жигмундом и призна његову власт 1393. г. У честим сукобима са Босном Жигмунд је 1410. г. освојио Усору и Соли и Сребреницу са околином предао деспоту Стефану Лазаревићу на управљање. Године 1415. херцег Хрвоје, уз помоћ босанске властеле и Турака, успијева да побиједи Жигмунда, али савез са Турцима је утирао пут за њихова каснија освајања Босне Западно од Сребренице и њене околине простирани су се посједи велможа из породица Златоносовић, Дињичић (Ковачевић) и Станчић. Најмоћнији су били Златоносовићи па су и имали највећи степен самосталности. Златоносовиће је због издаје и сарадње са Ђурађем Бранковићем уништио краљ Твртко II Твртковић 1430. г. Простори Дињичића су били између Јадра и Дрињаче. Станчићи су имали посједе око Дрињаче и град Перин (Перинград) и дио Усоре јер је Твртко

---

²⁷ Група аутора, *Енциклопедија Југославије-CP БиХ*, Југословенски лексикографски завод Загреб, 1983, стр. 76 – 83.

Станчић био војвода усорски. Ове породице су помагале Твртку II Твртковићу да освоји Сребреницу, али их је изненада са великом војском потукао 1425. г. деспот Стефан Лазаревић. Твртко 1431. г. долази у сукоб са Ђурађем Бранковићем и губи дио територије уз лијеву обалу Дрине која је била дио Усоре. Ђурађ заузима Звор-ник, Теочак, Тобуг, село Луково (Лукавицу) код Власенице.

Нерод у држави, пљачке дубровачких трговаца, ковање лажног новца, међусобна убијања велможа, довели су до јачања утицаја Турске. Твртко II се успијева вратити на власт и по други пут постаје босански краљ, али тешко влада и већ 1428. г. почиње плаћати султану данак и од 1435. г. даје годишњи данак од 25 000 дуката. Султан Мурат II се након освајања Врхбосне сматра господаром Босне што потврђује и писмо о слободној трговини са Дубровником послато 1442. г. Нови краљ Стјепан Томаш (1443–1461), син Стјепана Остоје, одлучно се везао за Угарску. Његов велики успјех је потискивање Турака из Сребренице. Краљу Томашу су се придружили кнезови Павловићи и Ковачевићи (Дињичићи) и Војсалићи. Тада највећим дијелом данашњег Бирча владају Дињичићи, чији је родоначелник Дињица, а његови синови Ковач, Драгиша и Павле су активно учествовали у политичком животу тадашње Босне. Ковач је стекао титулу војводе коју је касније наслиједио његов син Петар Ковачевић. Војвода Стјепан Вукчић Косача напушта Томаша и покушава да обнови везе са Турцима. Велики прогони за истребљење су условили да су многи нашли заштиту код херцега Стјепана Косаче и Турака. Због опасности од Турака дошло је до измирења херцега Стјепана Косаче са Томашевим наслједником Стјепаном Томашевићем (1461–1463). Стјепан Томашевић 1462. г. признаје врховну власт угарског краља Матије Корвина и отказује султану плаћање данка. Уз повремене упаде и мање битке 1463. г. султан Мурат II креће са великом војском на Босну и неспремни кнезови Павловићи, Ковачевићи и остали мањи кнезови уз Дрину, без борбе су предали своје територије. Неки дијелови су се одржали дуже, 1512. г. је освојен Сребреник, али заваничан пад босанске државе је 1463. г.²⁸

---

²⁸ Група аутора, *Енциклопедија Југославије-CP БиХ*, Југословенски лексикографски завод Загреб, 1983, стр. 83 – 86.

Турско доба. – Освајањем Босне Османлије су формирале нове правне јединице, Босанске санцаке, са сједиштем у Врхбосни (Сарајеву) и тако постали дио Румелијског ејалета. Након извјесног застоја у освајањима, Османлије 1512. г. поново заузимају Сребреничку бановину и образују засебан Зворнички санцак. Године 1580. призренске и вучитрнске територије су уједињене у једну управну и војну јединицу–Босански беглербеглук, ејалет или пашалук. Босански беглербег је дјеловао самостално у свим видовима управљања војском и покрајином. Једино је био одговоран султану. До краја XVII вијека босански пашалук је обухватао осам санцака. Један од тих санцака је био Зворнички. Турци су затекли ратарско и сточарско становништво (Власи). Ратарско становништво су сврстали у категорију раје. Иначе, друштво су чиниле двије класе, феудалци и раја. Аграрне реформе и погодности које су Турци давали онима који користе земљу, а прешли су на ислам, изазвали су значајан процес исламизације домаћег хришћанског становништва. Према устаљеним класама и вјерској подјели поданици су се дијелили по дјелатностима: војници (штите државу), уleme (духовна власт), занатлије и трговци (производња и трговина од општег интереса), земљорадници (најбројнији су били и производили су храну). Јањичари су често учествовали у XVIII вијеку у побунама против власти заједно са сељацима и другим слојевима незадовољног становништва. Пораз Османлија код Беча 1683. г. и сљедеће године у Угарској, продор Еугена Савојског у Сарајево и народни устанци, указивало је на слабљење Османске империје. Томе је допринијело и јачање Русије на политичкој сцени, њезино територијално ширење, паравославно и католичко јединство и заједнички циљеви са Аустријом. Послије Првог српског устанка у Србији 1804. г. и битке на Мишару 1806. г., порасла је самосвијест раје и жеља за ослобођењем од Турака. У Подрињу на устанак се 1807. г. диже неколико српских села. Карађорђе жели да се домогне Зворника, а француски конзул у Травнику, тадашњој престоници Босне, изјавио је 29.5.1807. г.: „Зворник је кључ Босне, те ако га Србијанци отму, онда нису сигурни ни Травник ни Сарајево” (Узуновић, 2010: 63).

Крајем XVIII вијека на османлијски престо ступа Селим III који започиње реформе у Царству. Честе побуне Срба, незадовољство домаћег муслиманског становништва, несређени односи у владајућим структурама и незадовољство према Порти, претходили су великом нереду у Босни, који ће се одржати све до

крвавих похода Латаса у Босни. Мехмед II није успио средити ову ситуацију и одлучује да уклони јањичаре и уведе регуларну војску. Уговором о миру у Једрену 1829. г. обавезао је Османлијско царство да проведе Уговор из Букурешта 1812. г. о повратку Србији отцијепљених територија од којих су двије у Босни. Са овим Уговором се не слажу босански муслимани и организују састанак у Травнику 1831. г. којем присуствује и Мемишага из Сребренице. Без обзира на многе недостатке, реформа је створила повољније услове за привредни развој, трговински токови су сигурнији па се трговина шири у којој и Срби имају своје учешће. Ствара се и снажно грађанство које има утицај на реформе града и села. Тек у дугој половини XIX вијека у Босни почиње да се назире индустријска производња коју је гушила много јача европска индустрија. Чести сукоби су натјерали Порту да пошаље маршала Омер-пашу Латаса да заведе ред. Он долази са 20 000 војника. Неки босански прваци су одбили Латасове наредбе, а неки су прихватили, па је у цијелој Босни избио рат. Латас је успио да побиједи након двадесетак битки и заведе ред, али не и да оформи редовну војску. Одлучио је и да покупи оружје од хришћана и уведе нови систем пореза. Одмах након тога Аустрија тражи од Порте да повуче Латаса из Босне. Против Латаса устанак диже Лука Вукаловић, али устанак бива угушен и Латас повучен у Порту. Након његовог одласка дозволила се обнова старих и градња нових цркава па се број цркава и вјерника хришћана увећао. У тешким условима за хришћане, долази до све већег притиска Аустрије и Русије на Порту за провођење пореских реформи, војног рока, судства... Многе захтјеве Порте прихвата, али не успијева да проведе све тражене реформе поготово за хришћане, што је неминовно водило у сукоб са европским силама. Коначно је Саферском наредбом (1859) кулук укинут за кметове. Сеоско становништво је излаз видјело у устанку. Устанци почињу у многим крајевима од 1852. до 1862. г. и задњи устанак 1875. г. Нагодбом на Берлинском конгресу 1878. г. БиХ је добила новог господара – Аустроугарску.

Период турске владавине је оставио трагове материјалне и духовне културе који су данас предмет интересовања туриста. Они се најчешће огледају у оријенталном стилу грађевина војног и духовног карактера.

Период Аустроугарске владавине. – Аустроугарска окупација БиХ је почела 29.7. 1878. г. и завршена 20. октобра. Тада БиХ фактички улази у састав Аустроугарске. Берлинским уговором и Новопазарском конвенцијом из 1879. г. постигнут је договор да Аустроугарска управља покрајином Босном и Херцеговином. То је период када почиње да функционише и банкарски систем и аграрне реформе и почетак експлоатације значајних природних богатстава. Почиње градња макадамских путева, пруга уског колосијека, отварање рудника и фабрика... Крајем 1881. г. доноси се Закон о служењу војног рока што изазива побуне и незадовољство у народу. Истовремено долази до формирања синдикалних и политичких организација радничке класе који организују побуне, штрајкове, пишу своје листове. Значајан утицај у БиХ у то вријеме су имали и резултати балканских ратова и Сарајевски атентат. Долази до распада монархије крајем октобра 1918. г. и стварања нове државе – Краљевине Словенаца, Хрвата и Срба.

За вријеме аустроугарске управе у Зворнику је основано Соколско друштво „Српски соко”, српска народна читаоница, муслиманска читаоница „Керетхана”, медреса... Изграђени су макадамски путеви који су водили ка Сарајеву, Сребреници и Бијељини (Поповић, 2010: 28).

Период између два свјетска рата. – По завршетку Првог свјетског рата 1918. г. БиХ се нашла у саставу новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Познати „преврат” се десио мирним путем 1.11.1918. г. када је Главни одбор Народног вијећа званично преузео власт од аустроугарског поглавара, генерала С. Саркотића. Утицајем спољних фактора, првенствено територијалне претензије Италије и њезино непризнавање Краљевине СХС и велике жеље БиХ да се припоји Краљевини СХС, као и сагласност регента Александра, довели су до тога да БиХ улази у састав јединствене југословенске државе, што је потврђено образовањем Земаљске владе 31.1.1919. г., која је била одговорна Централној влади у Београду. Централно државно уређење измијењено је Видовданским уставом 1921. г., којим је БиХ подијељена на 6 области умјесто ранијих округа. Свака област је била директно одговорна Београду. Административне области су уведене 1924. г. (Сарајевска, Тузланска, Травничка, Мостарска, Бихаћка и Врбаска). У таквим приликама данашњи Бирач је припадао Тузланској области. Као резултат Шесто-

јануарске диктатуре 1929. г., укидају се области и БиХ се дијели на 4 бановине. Данашња регија Бирач припала је Дринској бановини. У Зворнику 1926. г. почиње изградња жељезног друмског моста и завршава се 1930. г. а годину дана касније завршен је мост у Скеланима. Ови мостови су имали велики значај у свим видовима друштвеног и привредног повезивања Србије са Источном Босном. После убиства краља Александра долази влада М. Стојадиновића, која покушава да легализује Конкордат са Ватиканом и тиме добије наклоност католичког клера. Након избора 1939. г. на чело владе долази Д. Цветковић који прави Споразум 26.8.1939. г., а 25.3.1941. г. протокол о приступању Југославије Тројном пакту.

Други свјетски рат. – Када је отпочео априлски рат 1941. г. влада са краљем и врховном командом одлази у Зворник, а затим на Пале. БиХ у ратном периоду се дијели на интересна утицајна подручја Италије и Њемачке које су препустиле значајан управни утицај усташкој Независној Држави Хрватској над БиХ. НДХ поред општина и срезова уводи и велике жупе, формира домобранске јединице у саставу усташког покрета. Посебну улогу 1942. г. је имало оснивање АВНОЈ-а у Бихаћу 29/27.11.1942. г. и конференција АФЖ-а у Босанском Петровцу од 6–8.12. 1942. г. и оснивачка конференција УСаОЈ-а 27–29.12.1942. г. у Бихаћу. У септембру 1941. г. Д. Михаиловић шаље као главног организатора за отпор Јездимира Дангића који постаје команданта „Горског штаба босанскохерцеговачких четника”. Муслимани који желе да се ставе под директну управу Трећег рајха формирају „Босанску муслиманску легију” и 23. СС „Ханџар дивизија”.

Општина Шековићи је током Другог свјетског рата била највећим дијелом слободна територија па су ту формиране многе партизанске јединице (Бирчански НО одред, Шеста источnobосанска пролетерске бригада, Двадесета романијска, Петнаеста мајевичка, Мачвански одред...). На подручју Бирча се борило 148 партизанских јединица. На Крстима код Шековића је формирана Бирчанска пионирска дивизија. У то вријеме у Шековићима је основан први Народноослободилачки одбор, успостављена је прва веза са савезницима, била је партизанска болница, партизанска штампарија. После савјетовања у Столицама 26.9.1941. г. формиран је Бирчански НОП, одред у којем су били Михајло Милосављевић Шпанац, Цвијетин Мијативић, Милош Зекић и Брано Савић. Након формирања Прве про-

летерске бригаде борбе се преносе у Источну Босну и тада почиње Друга непријатељска офанзива. Већ 16.1.1942. г. почела је њемачко-усташка офанзива у Источној Босни и до 20.1. Нијемци су освојили у Бирчу Власеницу, Сребреницу, Братунац, а команда и њемачка војска се налазила у Сарајеву и Зворнику, гдје је био и командант Паул Бадер. У априлу 1942. г. Нијемци, Италијани и усташе започињу офанзиву „Трио”, против устаничких одреда између осталог и у Источној Босни. Усташка „Црна легија” заузима Власеницу, Дрињачу и Сребреницу и средином априла излази на Дрину. Потом је „Црна легија” извршила покољ српског становништва у Скеланима, Братунцу и Милошевићима. Главнина снага, која се након сукоба на Сутјесци повлачила преко Романије, у том кретању успјела је да овлада територијом Сарајево–Тузла и да на том путу ослободе Власеницу, Сребреницу, Братунац и Зворник и тако поново изађу на Дрину. То је довело до нове офанзиве њемачко-усташких снага 20.7.1943. г. и то се завршило њиховим неуспјехом, а устаници су поново вратили Зворник, Власеницу, Братунац и Сребреницу (Симовић, Миљановић, 1984: 3-7). Нијемци и усташе су одбацили НОВ са Дрине. То је касније условило велике борбе за ослобођење и 15. 9.1944. г. је ослобођен Зворник и касније остале територије. Рат из Бирча се преносио на друге дијелове Босне упркос честим сукобима, али пред крај рата је повлачење Нијемаца из Грчке крајем 1944. г. довео до борби које су трајале око 50 дана. На темељима одлука из Мркоњић Града и Јајца 30.6.1944. г. у Санском Мосту су конституисана највећа законодавна и извршна тијела федералне БиХ. У Сарајеву је 26–28.4. 1945. г. на засједању ЗАВНОБИХ-а проглашена Народна скупштина и формирана прва влада БиХ.

Историјски догађаји из овог периода у Бирчу су обиљежени музејским поставкама, споменицима народним херојима, спомен-парковима и држим садржајима који су саставни дио туристичке понуде у оквиру манифестација које обиљежавају историјске догађаје.

Период социјализма у БиХ. – БиХ из рата излази опустошена и заостала у развоју у односу на окружење. Извршена је аграрна реформа 1946. г., формиране су сељачке задруге и извршена експропријација. Први петогодишњи план је донесен 1947. г. и имао је за циљ обнову земље. Донесен је нови Закон о национализацији

имовине 1948. г. Почиње градња пруга, Брчко–Бановићи 1946. г., Шамац–Сарајево 1947. г., Добој–Бањалука 1951. Форсира се развој дрвне индустрије, рударства и металургије. Године 1953. донесен је нови Устав који је увео самоуправљање у привредном развоју. Овај Устав је допуњен 1956. г. који је имао за циљ извјесну децентрализацију и развој комуна и локалних заједница. У том периоду почиње успон привредног развоја. Уставом из 1974. г. БиХ је дефинисана као државна и самоуправна заједница, а муслимани су добили статус народа унутар југословенске заједнице. Формирају се могућности за права на удруживање рада и средстава и на тај начин настају основне организације удруженог рада – ООУР-и и њихове веће сложене организације удруженог рада – СОУР-и. Потребне друштвених дјелатности се остварују преко самоуправних интересних заједница – СИЗ-ова. Политички систем функционише на основу бираних делегата из свих сфера друштва „делегатски и скупштински систем”, а права радничке класе се заступају преко Савеза синдиката БиХ, а најмасовнија друштвено-политичка организација је Социјалистички савез радног народа БиХ.

Распадом СФРЈ 1991/92. г. и грађански рат 1992–95. г. нису заобишли ни Бирач. Иза тих сукоба су остала порушена и спаљена села, дијелом срушена градска насеља, уништена привреда и велики губитак становништва. Страдали су многи вјерски објекти. Десетине хиљада породица су биле присиљене да напусте своје домове и имања. У току 1992–95. г. међународна заједница је безуспјешно покушавала зауставити грађански рат (Кутиљеров план, Венс-Овенов план, Овен-Солтембергов план, План Контакт групе). Дејтонским споразумом закљученим 21.11.1995. г., који је потврђен у Паризу 14.12. 1995. г., окончан је рат у БиХ. Република Српска је потвђена као посебан ентитет са ограниченим државним суверенитетом. То је довело до стварања посебних регионалних административних и економских области. Повлачење границе између ентитета Федерације БиХ и Републике Српске је условило и административно-политичку и економску организацију Бирча.

Становништво и туризам

Истражени археолошки локалитети дају поуздане доказе о насељености Бирча у праисторијском периоду у средњем бронзаном добу и раном каменом добу – халштату. У то вријеме мотиви живљења на одређеном простору су углавном били природни предуслови (шума, пашњаци, вода, клима..). Народи који су овдје живјели са краја старе и почетка нове ере били су за то вријеме аутохтони: Илири (Диндари) и Римљани као освајачки народ. Своју пуну војну, економску и културну моћ Римљани су достигли у градовима Домавија и Скелани. За римски период су на епитафима споменика пронађени и грчки натписи што говори и о присуству Грка у Бирчу. У касноантичком периоду појављују се Авари, Хуни, Готи и Словени. Од средине VI вијека доминантан народ су Словени и домаће романизовано становништво. Словени од тадашње мозаичне слике становништва, успијевају асимилацијом да постану доминантни, поготово каснијим утицајем словенских учитеља Ђирила и Методија и прихватањем хришћанства. Извјестан поремећај религијске слике становништва изазива појава богумилског јеретичког учења у вријеме Кулина бана и појава ислама окупацијом БиХ 1463. г. Период турске владавине и исламизација ће оставити значајан траг на укупне данашње демографске одлике. У XX вијеку због балканских ратова, Првог и Другог свјетског рата и грађанског рата, дешавале су се велике промјене у националној структури становништва, у бројности, у социјално-економској слици, миграцијама...

Значајан основ данашње демографске структуре чини становништво које се доселило у периоду метанастазичких кретања. Ј. Цвијић (1999: 127-130) у оквиру изучавања метанастазичких кретања, становништво Подриња сврстава у „динарску струју” у такозвану другу грану која се из старе Рашке, Херцеговине и Црне Горе рачва и једним дијелом преко Гласинца долази у Подриње.

Почетком грађанског рата долази до миграторних кретања. Миграције се одвијају по преовладајућој националној структури територија и формирању одређених самосталних аутономних области (САО Бинач, САО Романија, САО Семберија и Мајевица...) у оквирима Српске Републике Босне и Херцеговине. Значајан број српског становништва из већих градова Централне и Источне Босне гдје је било већинско муслиманско становништво, исељава се у градове са већинским

српским становништвом. Исходом ратних активности на почетку грађанског рата све општине данашњег Бирча изузев Сребренице су биле под контролом Војске Републике Српске. На другој страни, муслиманско становништво из Бирча има супротан смјер иселјавања. Тај процес је увелико одређивао и социјални карактер, тако да је дио српског становништва налазећи смјештај у напуштеним муслиманским стамбеним објектима, налазио привремени смјештај, а затим би се даље због запослења или ратне опасности кретао ка Србији или би се иселјавао у европске земље и друге земље свијета које су пружале уточиште избјеглом становништву. Грађански рат је оставио велике демографске посљедице које ће утицати на демографски развој Бирча. Процес иселјавања је посебно био наглашен након потписивања Дејтонског мировног споразума. Тим споразумом дио општина у близини Сарајева, које су биле под контролом Војске Републике Српске, припао је ентитету Федерација БиХ. Становништво тих општина није жељело да прихвати управну власт Федерације БиХ и настаје скоро потпуно иселјавање. Велики дио тог становништва се населио у општине Бирча. У великом броју случајева међународне донаторске организације и Влада Републике Српске су градили комплетна насеља за ово становништво. И у самом Бирчу због опасности од ратних дејстава и дјелимично веће сигурности у градским насељима, дошло је до изражених миграција из села у град. На селима остаје у много случајева старије радно неспособно становништво. Тако долази до поремећаја биолошке структуре и негативне демографске слике. Овим процесом је дошло до затварања многих домаћинстава и изумирања комплетних села.

Завршетком грађанског рата економске прилике налажу даље кретање становништва. У већим градским насељима привредни капацитети се обнављају и указује се потреба за радном снагом. У тим околностима Зворник постаје једини гравитациони центар гдје се становништво повећава. Систем школства у Републици Србији у данашњим приликама привлачи велики број школске омладине и студената из Републике Српске. Процјене говоре да вићина студената из Бирча студира у Београду и Новом Саду. Мали број студената након завршетка студија се враћа у матичне средине, већина остаје и запослење и рјешење егзистенције тражи у градовима студирања.

На демографску структуру становништва је дијелом утицао такозвани „одрживи повратак становништва”. Наиме, наглашеним утицајем међународних фактора постојао је план да се становништво врати на своја првобитна мјеста становања. Без обзира на погодности које су постојале у смислу обнове домаћинства у срединама у које би се становништво из Бирча вратило, или обрнут процес повратка Муслимана, дали су само дјелимичне резултате.

Табела 22. Површина и демографски показатељи за општине регије Бирач

Општина	Површина општине у km ²	Број становника 2004. г.	Број становника на 1 km ²	Број насеља
Братунац	291,71	23 006	79	50
Власеница	225,20	20 437	91	37
Зворник	371,96	51 688	139	61
Милићи	266,99	10 214	38	55
Осмаци	71,35	4 807	67	16
Сребреница	533,32	21 879	41	81
Шековићи	218,79	10 167	46	38
Укупно	1 979,32	142 198	72	338
Р. Српска	24 467,79	1 471 529	60	2 731

Извор: РСЗ РС, 2004.

Након завршетка грађанског рата Републички завод за статистику Републике Српске објављивао је процјене броја становника које се заснивају на подацима Пописа становништва из 1991. г. и подацима матичних општинских служби (број рођених, број умрлих, склопљени и разведени бракови...). Према попису из 1991. г. БиХ је имала 4 377 033, од тога је у оквирима данашњих граница Републике Српске било 1 623 842 становника, или 37% од укупног сатновништва тадање БиХ.

Табела 23. Природно кретање становништва по општинама

Општина	Година	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
Братунац	2006	157	151	6
	2007	147	185	- 38
	2008	135	174	- 39
	2009	154	174	4
	2010	139	180	- 41
Власеница	2006	70	97	- 27
	2007	82	125	- 43
	2008	84	106	- 22
	2009	92	110	- 18
	2010	98	94	4
Зворник	2006	549	435	114
	2007	546	481	65
	2008	533	463	70
	2009	484	411	73
	2010	484	452	32
Милићи	2006	70	95	- 25
	2007	79	80	- 1
	2008	96	66	30
	2009	69	89	- 20
	2010	71	98	- 27
Осмаци	2006	40	42	- 2
	2007	33	45	- 12
	2008	26	37	- 11
	2009	27	30	- 3
	2010	29	40	-11
Сребреница	2006	69	79	- 10
	2007	66	100	- 34
	2008	59	89	- 30
	2009	56	83	- 27
	2010	54	81	- 27
Шековићи	2006	67	98	- 31
	2007	43	88	- 45
	2008	60	83	- 22
	2009	54	91	- 37
	2010	60	85	- 25

Извор: Републички Завод за статистику, Статистички билтен бр. 14, Бања Лука, 2011.

Општине Бирча укупно имају по процјенама из 2004. г. 142 198 становника или 8,28 % од укупног броја становништва Републике Српске. Према процјенама из 1996. г. Република Српска је имала 1 391 539 становника, 55,5 на km²,

док процјене за 2004. г. говоре да је у Републици Српској било 1 471 529 становника, 59 на km². Од укупног броја становника Републике Српске око 30 % су расељена или избјегла лица. Према званичним процјенама Републичког завода за статистику Републику Српску карактерише негативна стопа природног прираштаја у периоду од 1996–2004. г. која износи -1,1‰. док је просјечна стопа наталитета 9,1 ‰, а просјечна стопа морталитета је 8,8 ‰. На основу ових показатеља стопа природног прираштаја је око 3 ‰.

На основама анализа демографских статистичких података за регију Бирач, посебно унутрашњих миграционих процеса из села у град са константним смањењем сеоског становништва, има за посљедицу поремећај старосне и полне структуре становништва и врло лоше демографске перспективе, поготово у репродукцији сеоског становништва. Због тога демографски развој становништва Бирча ће у великој мјери зависити од редистрибуције становништва. Објективни предуслови не постоје за рјешавање демографских проблема, посебно не за заустављање тренда депопулације, подстицаја наталитета и стварања повољнијег амбијента за укупан привредни развој. Наведени показатељи говоре о неопходности озбиљнијег укључења вођења популационе политике и одређивање мјера које би утицале на рјешавање проблема популационог развоја.

Привреда и туризам. – Туризам као комплексна друштвено-економска дјелатност има утицај на привредни развој простора, директно и индиректно утиче на укупну физиономију привредног развоја регије Бирач. Привредни развој, посматрано по привредним гранама, даје материјалну основу становништву, које на тим основама може да буде корисник или давалац туристичких услуга или чак и инвеститори у туризму. Привредни замах 70-их година има за потребу градњу туристичке инфраструктуре за одмор и рекреацију радника, као и настанак туристичких агенција које су имале за циљ да сервисирају туристичке потребе становништва из привредних и ванпривредних дјелатности. Уз либерализацију друштвеног и приватног туристичког сектора, захваљујући привредном развоју, туризам у Бирчу има тенденцију раста до краја 80-их година XX вијека. Учесће туризма у укупном привредном развоју може се посматрати кроз туристичку потрошњу која је најизраженија кроз угоститељство и саобраћај. Туристичким ра-

звојем и потрошњом се остварују приходи који увијек нису везани директно за туризам, али индиректно утичу на укупни привредни развој. На неколико конкретних примјера у Бирчу очигледна је афирмативна улога везе туризма и привредног развоја. Градњом Ски-центра Игришта уполсена је грађевинска оператива, граде се прилазне друмске саобраћајнице, електро и поштанске саобраћајнице, повећава се број запослених, отварају се могућности локалном становништву за узимања учешћа у туристичким активностима, поспјешује се развој трговине, стварају се предуслови за нова инвестирања и одрживи туристички развој... Обједињењем више видова услуга долази и до веће туристичке потрошње и међузависности одређених привредних грана са директним туристичким прометом. Циркулацијом туристичког промета појављују се нови кругови дјелатности и потрошње. Уз саобраћајнице се граде бензинске пумпе, мотели, трговински центри. На овај начин се јавља потреба за додатним укључењем других привредних активности, а посебно запошљавање локалног становништва. Локално становништво своју шансу види у „малој привреди“: израда сувенира, народних ношњи, сакупљање лекобиља, производња и продаја домаће хране... Велики привредни субјекти Бирча: „Глиница“ Зворник, „Боксит“ Милићи, „Алпро“ Власеница, рудник „Сасе“ и други, имају потребу да у предузећа из својих општина дијелом утичу и на туристички развој. Тако они узимају учешће у изградњи спортско-рекреативних центара, одмаралишта за раднике, домова рудара, планинарских домова, ловачких кућа. У привредно-туристичким активностима предњачи „Боксит“ Милићи. У оквирима своје компаније посебно мјесто заузима сектор туризма и угоститељства. Уз мотел са отвореним базенима је рибњак и апартмански смјештајни капацитети. У центру насеља је „Рајков торањ“ висок 65 m на чијем је врху кафе-бар из којег се пружа поглед на околину. У торањ је Дом рудара са сталном музејском поставком отвореном поводом 50 година постојања компаније „Боксит“.

Ако регију Бирач посматрамо у перспективи као рецептивни простор, планске активности се свде ка великим улагањима у развој Ски-центра Игришта, изградњу нових туристичко-угоститељских садржаја у бањи Губер и бањи Кисељак, изградњи додатних садржаја туристичког комплекса „Боксит“, осавремењивање спортско-рекреативног центра „Језеро“ у Власеници и низ других активности које воде развоју туризма. У оваквој развојној компоненти туризам би се

остваривао као импулс за иницирање укупних инвестиционих активности овог простора. Стимулишући укупну инвестициону активност, туризам поспјешује и развија укупну инфраструктуру простора и интезивира сопствени развој. На тим основама можемо говорити о учешћу и значају туризма у укупном економском развоју и његовим укупним ефектима на привредни развој. При томе саобраћај, угоститељство и трговина се јављају као основни чиниоци у вези са туризмом и осталим привредним гранама.

Поједини простори Бирча који су неприступачни и неинтересантни за друге привредне дјелатности, кроз туристичку валоризацију могу бити дио туристичке понуде. То су извори и клисуре, простори са ендемичним врстама, пећине, видиковци, пејзажни простори и други простори да би стекли своју прометну вриједност и уврстили се у туристичку понуду, захтијевају извјесне активности и улагања, чиме се уводе у комплементарност са другим привредним гранама.

Значајан дио регије Бирач је под пољопривредним површинама. Пољопривредна производња се повећава са повећањем потрошње у туристичке сврхе. Посебно су интересантна сеоска домаћинства која се баве производњом „здраве хране” на традиционалним начинима обрађивања земљишта и воћњака и узгоја стоке на отвореним просторствима. У воденицама се меље стара врста домаћег кукуруза „осмака“ који је тражен за угоститељске објекте. Пољопривредни производи са села за чију производњу се користи домаћа ђубрива, непрскано воће, домаћи мед, млијечни производи, суво месо, обезбјеђују становништву додатне приходе, па самим тим се туризам појављује као значајан удио у сеоској пољопривредној производњи.

Битно мјесто и у градским и у сеоским срединама заузима занатство. Улога занатства се огледа и у изради одјеће и обуће са умјетничким елементима који се користе посебно за потребе фолклора. Ручно ткани ћилими, шаренице, прекривачи и ланено платно су предмет интересовања туриста. Интересантно је село Драгасевац код Власенице гдје живе Каравласи који су са својим досељењем наставили занатску традицију резбарења у дрвету и прављења дрвеног посуђа и алата за сеоске потребе. Њихови производи још увијек имају своју употребну вриједност, а минијатуре тих производа су интересантне за туристе као сувенири који представљају дио етнолошке понуде регије. Дугу занатску традицију имају Осат и Луд-

мер, чије занатлије су у грађевинарству стекле оригиналност у градњи кућа од ручно клесаног камена и брвнара са посебним конструкцијама и везивањима брвана.

Можемо говорити о позитивним утицајима привреде и туризма као њеног дијела који кроз комплементарност са другим привредним гранама остварује значајне економске ефекте и у перспективи укупне привредне физиономије Бирча туризам би требало да има узлазну путању.

Деаграризација и урбанизација. – Процес деаграризације и урбанизације који је имао значајан утицај на коначан изглед регије Бирач је највећим дијелом везан од завршетка Другог свјетског рата до данас. У овом периоду почиње сложен процес неуспјелих реформи и развојних активности које су уз позитивни привредни развој носиле и многе негативне посљедице. Као крајњи резултат ових процеса се десио нагли поремећај у односу градског и сеоског становништва и изражено смањена пољопривредна производња. Урбанизацијом долази до наглог пораста градског становништва што као посљедицу изазива деаграризацију, односно смањење сеоског становништва. Процесом индустријализације у Бирчу, првенствено развојем рударства, машинске, дрвне и текстилне индустрије, долази се до потребе за новом радном снагом. Слаби услови живота на селу и запостављање аграра од стране државе, на једној страни, и форсирање индустријализације, на дугој страни, имали су за посљедицу повећање становништва у градским насељима на рачун смањења сеоског становништва. Као негативна посљедица је популациона опустошеност села и замирање пољопривреде. Изражено кретање становништва на релацији село–град, њихова промјена занимања од пољопривредног у непољопривредно, уз тренутне економске ефекте имало је дугорочно врло негативне резултате. Негативности су се манифестовале кроз демографске, социолошке, културне, економске и друге процесе.

Процес урбанизације и деаграризације условљавају значајне трансформације становништва, како просторне, тако и његове социо-економске структуре. Као примјер овог процеса можемо узети гашење сеоских подручних школа. Значајан број дјече се из сеоских школа доселио у градска насеља, а у самом граду је дошло до одлива приближно истог броја дјече која су одселила у Србију или веће градске центре Републике Српске (Бијељина, Бањалука...) или у европске или дуге

државе. Стална тенденција смањења дјецe и укупног броја становништва је много израженија у сеоским срединама. Индикативно је да се изразито велики број смањења сеоског становништва изазван деаграризацијом и другим процесима не повећава за исти број у градским срединама. Узроке ове диспропорције треба тражити у већ наведеним смјеровима иселњеничког кретања становништва ван Бирача.

Процес урбанизације и деаграризације је у условљена развојем и размјештајем привредних грана и њеном динамиком. Насупрот томе постоји и повратни утицај на привредни развој који се огледа у просторној организацији градских средина. У исто вријеме процеси урбанизације и деаграризације на својствен начин одржавају и остварени ниво привредног развоја овог геопростора. Степен урбанизације и деаграризације служи као показатељ економског развоја регије.

Лоши путеви до села, запуштени сеоски посједи, недостатак млађе радне снаге, слаба економска оправданост пољопривредне производње, неки су од разлога гашења привредног развоја села, а самим тим и наглог смањења броја становништва. Дневна кретања становништва на релацији село–град су сведена на минимум као и кретања становништва из једне у другу градску средину. Град и општина Зворник је једина биљежила периодично повећање броја становништва као највеће и једино гравитационо подручје у Бирчу.

Лоше организованом промјеном власништва над управљањем главним привредним субјектима у Бирчу, довело је до великог привредног застоја већине водећих привредних субјеката. У градовима значајан број становништва остаје без запослења и основних предуслова за организацију живота у граду. Велики простори са напуштеним селима и затвореним подручним школама не омогућавају поновни повратак на село. Међутим, нису ријетки примјери да држава преко локалних управа стимулише процес повратка на село уз давање разних погодности за развој аграра.

За планинске просторе поспјешује се развој сточарства, за брдске развој воћарства и за ниже просторе са квалитетним земљиштем развој разних грана земљорадње. На тај начин ће се умањити негативни ефекти урбанизације, побољшати аграр и дијелом позитивније утицати на популациону политику.

Систем насеља и њихове гравитационе зоне. – Одређен дио простора који је морфолошки предиспониран, уз остале природне и друштвене предуслове су мјеста концентрисања становништва и настанка насеља. У својој еволуцији насеља у Бирчу су настајала најчешће уз ријечне долине, на брдскопланинском простору уз изворе и шуме и у пољима погодним за обраду. Као резултат развоја рударства и робноновчане размјене у Бирчу су настала средњовјековна градска насеља од великог значаја у средњовјековној босанској држави. То су градови Сребреница, Зворник и Кушлат, који су путевима били повезани са Дубровником, Сремском Митровицом и Сарајевом. Представљали су градове са јасном структуром организације у погледу војне одбране, подграђима за трговачке колоније, тржницама, занатским радњама, вјерским објектима. Доласком Турака овај начин организације насеља се мијења и поприма карактер исламског-оријенталног типа организације насеља. Турска насеља су такозваног отвореног типа са чаршијом за трговину и занатство, стамбени објекти са високим оградама. Насеља су имала културну и религијску управну функцију. Основни тип насеља су биле касабе и чаршије. Чаршије и касабе су биле повезане путевима поред којих су се налазили ханови. Око старих зидина средњовјековних градова Турци су градили своја насеља, а тврђаве би обнављали и са појавом савременијих оружја и оруђа дозиђивали и утврђивали. У овом процесу су се развила многа данашња насеља у Бирчу. Топоними и дио насеља који су се и до данас задржали у Бирчу као примјер турских насеља указују на елементе исламско-оријенталних типова насеља. То су дијелови града Зворника, Сребренице, Власенице и посебно мјесто Касаба код Милића и Шехер код Осмака који су били значајна насеља у вријеме Турака.

За разлику од муслиманских села, православна села су најчешће разбијеног типа, дуга по неколико десетима километара и издијелена на засеоке. Често за једно домаћинство је везан и земљани посјед па оно представља једну економију. Тај посјед је задовољавао све потребе домаћинства. Куће су настајале најчешће на крчевинама, поред куће је близу извор преуређен у чесму, дрва за огрев, пашњаци, оранице и воћњаци. До Другог свјетског рата таква домаћинства са вишечланим породицама су чиниле породичне задруге. Касније долази до диференцијације таквих насеља и стварања нових уситњењих имања и породичних кућа. Након завршетка Другог свјетског рата и почетка индустријализације, сеоско стано-

вништво се креће у два главна гравитациона смјера: ка већим градским насељима и ка главним путним саобраћајницама између тих насеља. Главни магистрални пут од Шепка ка Зворнику, Милићима и Власеници и његови прикључни регионални путеви, углавном прати ток Дрине, Дрињаче и Јадра. Становништво које је живјело даље од саобраћајница на неприсупачним дијеловима, а имало је своје земљиште уз те саобраћајнице, спуштало би се и ту градило куће и заснивало домаћинства. Тако су настала многа сеоска насеља између већих градских центара. Саобраћајнице су том становништву омогућиле бољу везу са градским центрима и могућност запошљавања појединих чланова домаћинства у њима, а преостали чланови породице одржавају сеоско домаћинство. На овај начин су настала села у периоду изражене индустријализације од почетка 60-их година XX вијека. Она имају данас значајно слабију тенденцију пражњења од села која се налазе у дубини ван главних саобраћајница у којима је изражена депопулација и тенденција старења. Села уз саобраћајнице су релативно млада и постепено су развијала и осталу инфраструктуру, добијала су подручне школе, амбуланте, домове културе, фабрике, вјерске објекте. На овај начин она убрзано мијењају своју физиономију и попримају елементе урбанизације. Као додатна погодност за оваква насеља је и квалитетно земљиште уз ријечне токове које уз савремене агротехничке мјере омогућава становништву значајан приход од пољопривреде. Често уз саме путеве поред кућа су штандови за продају пољопривредних производа. На другој страни, села удаљена од главних саобраћајница у процесу деаграризације, осим депопулације и старења становништва, мијењају и свој аграрни пејзаж, јер пашњаци, косанице и оранице зарастају у необрадиве површине и шикаре.

Од посебног значаја за туристички развој су села на планини Јавор, гдје се планира обимније инвестирање развојем Ски-центра Игриште и изградња нових инфраструктурних садржаја који би попримили карактер туристичког насеља, а на тај начин би се и околна села ставила у функцију развоја туризма. Развој насеља са туристичким одликама се очекује градњом нових и обновом старих садржаја у бањама Губер и Кисељак .

У систему данашњих градских насеља која су настајала као сплет историјских околности, географских фактора и елемената, дошло је до њиховог преображаја који је био посебно изражен у периоду индустријализације, урбанизације и

деаграризације. Захваљујући географској основи насеља су развијала и своје основне функције. На бази својих функционалних капацитета насеља су се позиционирала у оквиру система цијеле регије. Већа градска насеља су уједно и сједишта општина. Пошто општински центри имају своје основне функције при чему пружају могућности интегрисања основних потреба становништа, они уједно постају и главни гравитациони центри. Процес индустријализације најизраженије је утицао да се измијенила физиономија градских насеља и број становника повећао за неколико пута. У својој генези индустријализација је зависно од потребе за развојем одређене индустријске гране, имала периоде убрзаног развоја и потребу за радном снагом. То је изазвало убрзану урбанизацију и деаграризацију и одредило смјернице гравитационих кретања са села у град. У процесу промјене структуре управљања и лошег система приватизације, већина индустријских грана доживљава смањење производње или потпуно гашење, што доводи до повећања броја незапослене радне снаге. Дио те радне снаге излаз налази у оснивању мањих приватних индустријских погона који су истог или сличног типа као ранија предузећа, гдје су они радили. У Власеници је фабрика дрвне индустрије „ДИВ” запошљавала 1991. г. преко 250 радника, а 2011. свега 50. Стручна радна снага из те фабрике на основу стечених знања и искустава, губитком запослења, отвара нове мале прерађивачке капацитете који су у почетку имали карактер примарне прераде дрвета, а убрзо затим, уз повећање и развијање производње, прешли су на финалну прераду.

У условима гдје је дрвна маса близу за експлоатацију и транспорт и добар квалитет дрвета, настале су нове приватне фабрике финалне прераде. У селу Тишча, које се налази између Власенице и Шековића, изграђене су три фабрике дрвне индустрије које запошљавају око 350 радника. У близини тих фабрика су пропратни садржаји (ресторани, паркинзи, стамбени објекти...). Сеоско становништво које се раније у процесу индустријализације из унутрашњости општина Власенице и Шековића доселило у градско средиште, данас возари из Власенице до Тишче 9 km и из Шековића до Тишче 9 km и ради у овим фабрикама. У другим индустријским гранама има сличних примјера, гдје се отварањем малих приватних фабрика опслужују већи индустријски погони или се њихови производи финализују у готов производ. Фабрика алуминијских профила „Алпро” Власеница опслу-

жује неколико мањих радионица које се баве израдом алуминијске столарије. Многи су слични примјери и у другим градским центрима у Бирчу који у укупном сагледавању простора утичу на изглед насеља и кретање становништва.

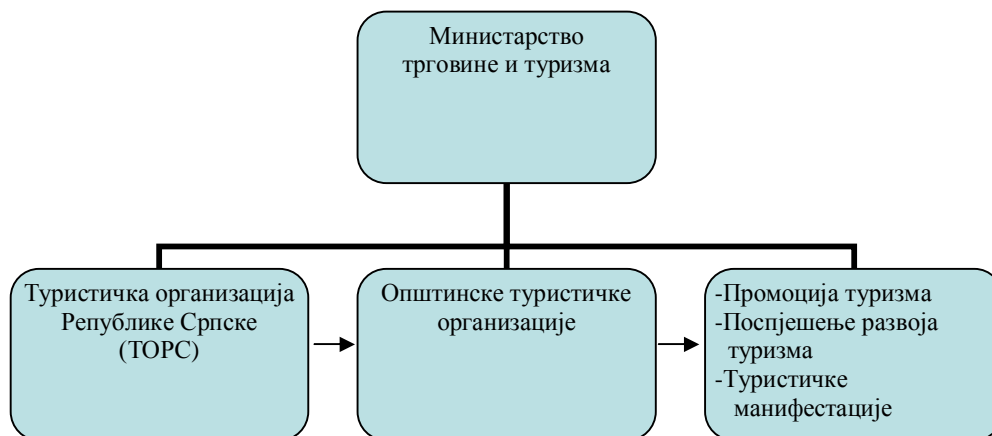
Анализирајући насеља регије Бирач примјетно је да су главни гравитациони центри општинска насеља у којима су концентрисане и одвијају се главни друштвено-економски процеси. Насеља која имају веће функционалне капацитете имају и израженије гравитационе одлике. Регионално развијање функција насеља доводи до повезивања општинских центара и међусобног допуњавања и прожимања. То је било посебно изражено прије грађанског рата (1992–1995) у текстилној индустрији када су скоро сви општински центри имали дио текстилне индустрије.

Зворник је насеље са највећим функционалним капацитетом и има одређене функције које условљавају гравитирање становништва из осталих општина ка њему. То се односи на низ друштвених и управних функција за регију Бирач које имају сједиште у Зворнику. Зворник као највеће градско насеље регије Бирач којег опслужују остале општине, представља главни гравитациони центар и у регији Бирач. Наглашен утицај, као центар гравитационе зоне, Зворник добија након почетка грађанског рата. Тада Тузла као тадашњи центар гравитационе зоне тузланског басена, а којим је највећим дијелом припадала и регија Бирач, припада Федерацији БиХ и постепено те функције прелазе у Зворник.

За политику будућег развоја система насеља намеће се питање да ли туризам може постати доминантнији интегрални фактор у будућој организацији насеља. Може се очекивати да ће развојем туризма доћи до чвршће регионалне повезаности насеља и њихове развојне трансформације.

Државна и локална организација туризма. – У Републици Српској државна функција туризма се обавља преко Министарства за трговину и туризам при Влади Републике Српске. Ово Министарство води развојну политику туризма чији се развојни приоритети односе на: стратешко развојно планирање, примјену интегралних програма развоја за поједине регије, презентацију туристичких пројеката и инвестиционих каталога који би привукли домаће и стране инвеститоре, изградњу јединствених информационих система у туризму Републике Српске, форми-

рање републичких туристичких производа и заједничких међународних туристичких производа, иновације и допуне законске туристичке регулативе, вођење економске политике везане за туристичку привреду, координацију рада са другим туристичким организацијама. У оквиру Министарства туризма је формирана Национална туристичка организација Републике Српске (НТО), која је постала чланица Свјетске туристичке организације (UNWTO). Туристичка организација Републике Српске основана је у складу са Законом о туризму Републике Српске и Закона о јавним службама. Организација дјелује као правно лице, финансира се дијелом из боравишне таксе и грантова Министарства трговине и туризма намијењеним за промоцију туризма, те пројеката финансираних из одређених фондова за подстицање развоја туризма. Потребно је успоставити сарадњу са ТЗ БиХ, ТО Србије, ТО Црне Горе, ТЗ Хрватске, као и са другим националним туристичким организацијама (Свјетска туристичка организација UNWTO) ради размјене искустава и остваривања регионалних компаративних предности у спровођењу туристичко-информативно-пропагандних дјелатности. Битне функције Туристичке организације Републике Српске су: туристичка промоција и њена информативно-пропагандна дјелатност, истраживање и анализирање туристичког тржишта, формирање јединствених информационих туристичких система Републике Српске и њихова веза са системима у иностранству, интегрисање са другим регионалним и међународним туристичким организацијама. Након формирања Туристичке организације Републике Српске (ТОРС) са сједиштем у Бањалуци, њезина главна активност као кровне организације је била формирање Туристичких организација по општинама Републике Српске. Општинске туристичке организације имају за циљ промоцију и поспјешење развоја туризма у оквирима општина и координацију у међуопштинској регионалној и републичкој сарадњи. Општинске организације достављају податке и информације у републичко сједиште Туристичке организације. Ти збирни подаци се селекују и од њих настају промотивна каталожка издања за Републику Српску и њене регије. Убрзо након формирања Туристичке организације Републике Српске, формиране су туристичке организације у општинама: Зворник, Власеница и Сребреница. Остале општине нису регистровале туристичке организације без обзира на преопруку републичке управе да свака општина има туристичку организацију.

Графикон 4. Државна и локална организација туризма у Републици Српској

Општина Милићи дуги низ година уз предузеће „Боксит” има сектор туризма и угоститељства, а остале општине своје туристичке потребе организују у секторима опште локалне управе при општинским органима и са сусједним општинским туристичким организацијама и агенцијама. Начин финансирања општинских туристичких организација је формиран на основу дијела прихода од општинске боравишне таксе угоститељских смјештајних објеката, дијелом локалне заједнице и дијелом Министарства туризма Републике Српске. С обзиром на то да оне општине које немају туристичке организације (Братунац, Шековићи, Осмаци), тренутно немају активне хотелске смјештаје нити друге угоститељско-смјештајне капацитете од којих би убирали боравишну таксу, нису ни могле направити квалитетну финансијску основу за одрживо формирање и егзистирање општинских туристичких организација.

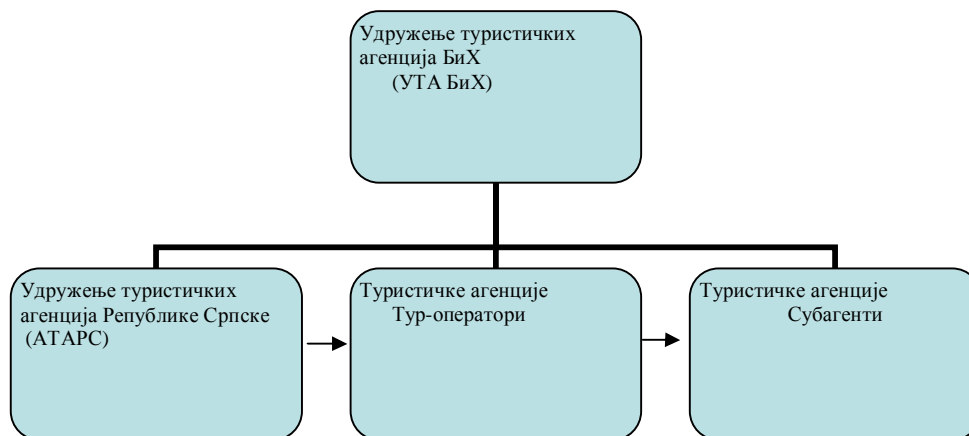
У оквирима СР БиХ туристичке агенције су имале до трансформације државног капитала карактер пословних јединица великог државног система СФРЈ-а. Оне су се бавиле реализацијом програма већих тур-оператора из сусједних република („Југотурс” и „Путник” из Београда, „Компас” из Љубљане...).

Након Дејтонског споразума и настанка потребе за туристичким аранжманима настаје знатан број приватних туристичких агенција. Министарство трговине и туризма прописује законске услове за регистровање туристичких агенција и врши њихова лиценцирања. Лиценца се односи на оснивачки улог, испуњавање услова техничке опремљености пословних просторија, кадровске организације,

референцих листа раније дјелатности агенције итд. Лиценца се издаје на три године, након чега се подноси захтјев са потребном документацијом о условима за продужење лиценце на нови период од три године. Највећи облик организације туристичких агенција су тур-оператори са главним сједиштем и мање пословне јединице као субагенције тур-операторских агенција. Тур-оператори праве главне програмске аранжмане и заједно их реализују са својим субагентима. Односи тур-оператора и субагента се регулишу уговорима о пословно-техничкој сарадњи и усклађени су са међународним туристичким узанцама. Туристичке агенције посједују правилник о општим условима путовања, који је стандардизован и усаглашен са међународним правилима, која се односе на прецизиране обавезе агенција као давалаца услуга и путника као корисника услуга путовања и обрнуто.

Туристичке агенције се удружују у кровну организацију туристичких агенција Републике Српске (АТАРС) и ту остварују своје потребе у смислу примједба, анализа и унапређења функционисања туристичких агенција и њихових заједничких наступа првенствено у промоцији туризма одређене регије или цијеле територије Републике Српске. Чланице АТАРС-а се учлањују у удружење туристичких агенција БиХ (УТА БиХ) као виши степен ка међународним интеграцијама .

Графикон 5. Организација туристичких агенција у БиХ и Републици Српској

У Бирчу једина туристичка агенција је „Орион“ из Власенице у категорији тур-оператора која је присутна на туристичком тржишту од 1994. г. Главне туристичке активности ове агенције су: организација лјетовања и зимовања, организа-

ција колективних екскурзија за потребе синдикалних организација, организација ђачких и студентских екскурзија, организација вјерских поклоничких путовања, припреме спортиста, бањски туризам, ловни туризам, услуге превоза, продаје авио-карата... У оквирима компаније „Бобар” из Бијељине, једна пословна јединица у Зворнику се бави организацијом туристичких путовања и превоза путника у оквиру пословне јединице „Дрина превоз” Зворник.

У циљу побољшања квалитета услуга турситичких агенција Министарство трговине и туризма врши анализе квалитета услуга и предузима измјене и допуне Закона о туристичким агенцијама. Ове допуне се између осталог односе на побољшање кадровске структуре. У сарадњи са Министарством културе и просвјете се организују средње, више и високе школе које дају кадрове за туристичку привреду и у оквирима тих школа организују се испити за туристичке водиче. У Средњошколском центру у Власеници постоји Средња туристичка школа. Министарство за трговину и туризам Републике Српске је формирало одређене развојне инвестиционе пројекте који се односе на обнову и реконструкцију постојећих туристичких садржаја и градњу нових. Тим активностима је дошло до куповине предузећа А Д „Звијезде” од старане Владе Републике Српске. Регистровано је ново предузећа А Д „Игришта” у склопу којег се налази хотелски смјештајни капацитети у Власеници и угоститељски и сервисни објекти на Ски-центру „Игришта”. Овим активностима је реконструисан хотел „Панорама” у Власеници, направљено неколико нових објеката на Јаворовој пољани, реконструисани ски-лифтови и инсталиран један нови лифт. Такође су подржани пројекти уређења плаже у Зворнику и Братунцу, промоција археолошких локалитета у Скеланима и Сребреници, пројекти из области манифестационог туризма...

Координација државне и локалне организације туризма у сегменту смјештајних капацитета се односи на зацртану стратегију да се број остварених смјештајних јединица доведе на пријератни ниво када је 1987. г. износио 16 000 са бројем туриста од 650 000 и остварених ноћења од 1 700 000. Тадашњи степен искоришћености смјештајних капацитета је био око 35%. Правећи упоредну анализу 1987. г. и 1997. г. због ратних посљедица број туриста се смањио на 108 000 (21 %), број ноћења на 362 000 (17 %). Ниво развоја туризма у Републици Српској је веома низак. То нам указују компаративни подаци са бившом СФРЈ у међуна-

родном туристичком промету, гдје Република Српска чини око 7% у односу са бившим републикама.²⁹

Министарство трговине и туризма одређује законске регулативе на основу којих тежи обнављању и осавремењивању старих смјештајних и угоститељских капацитета, подстиче изградњу нових и уводи стандардизацију на основу које жели подићи ниво туристичко-угоститељских услуга.

Усаглашавањем законских регулатива са међународним узанцама, ресорна министарства врше категоризацију хотела, мотела и других угоститељских објеката. У циљу заштите животне средине прописују се законом заштићени простори. На нивоу државне организације туризма и локалних заједница, одређују се и под заштиту уводе споменици материјалне културе. Доносе се закони и правилници о уређењу скијалишта и заштити и уређењу ријечних плажа...

МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА

Саобраћајна инфраструктура. – Доминантан вид саобраћајница у Бирчу су друмски путеви са 120 km магистралних и 241 km регионалних путева. Мрежа друмских саобраћајница је на нивоу ширег регионалног окружења тако да основни магистрални и регионални путеви задовољавају просјек квалитета саобраћајница у окружењу. У плану су побољшања квалитета саобраћајница која се односе првенствено на квалитет подлоге и брзину пута, што би представљало усавршавање магистралних путева и њихово довођење у категорију „брзих магистралних путева”. Магистрални путеви су првобитно утицали на повезаност, да би касније добра повезаност утицала на подстицај туристичких кретања. Пошто главни магистрални пут М 19 (Београд–Сарајево) од Шепка до Хан Погледа (81 km) највећим дијелом прати ријечне токове са клисурама (Дрина, Дрињача, Јадар) и околним планинама (Јавор, Бирач, Краљеву Гору), повећава атрактивност путовања и пејзажне вриједности простора. То је разлог да се на магистралном путу од 1989. г. Одржава Међународна брдска ауто-трка од Власенице до Хан Погледи, гдје се налазе

---

²⁹ Група аутора, *Стратегија развоја туризма Републике Српске-пројекат*, Институт Економског факултета, Бањалука, 1999, стр. 36,37.

серпентинске завојнице, комплекси шума, извора, сеоске брвнаре, етно-ресторани. Одређени туристички мотиви су били разлог за градњу нових саобраћајница или побољшање квалитета старих саобраћајница. Захваљујући потреби за развојем Ски-центра Игришта, настале су нове саобраћајнице које улазе у унутрашњост планине Јавор.

Као позитиван примјер је изградња асфалтног пута од центра Зворника до Кула града са свим пропратним садржајима намјенски урађеним за туристе, као и примјер у домену вјерског туризма асфалтирање пута до манастира Ловнице или негативан примјер лош квалитет пута до манастира Сасе гдје је дио пута макадамски. Побољшањем пута за манастир Ловницу и изградњом паркинг-простора већина школа и агенција су овај манастир уврстиле у програме ђачких екскурзија. Број индивидуалних гостију, разних група туриста и поготово ђачких екскурзија се повећао. Манастир Сасе, без обзира на уређеност манастирског комплекса, због лошег прилазног пута и немогућности доласка аутобуса за сада је предмет интересовања само вјерских поклоника. Очекује се да ће се асфалтирањем макадамског пута број туриста повећати, што указује на значај и везу саобраћаја и туризма. Као наглашен проблем се издваја недостатак паркинг-простора и једна саобраћајна трака до Јаворове пољане. Скретање са магистралног пута на Хан Погледу ка Јаворовој пољани у дужини од 2,5 km у једној траци са недостатком проширења у данима викенда изазива потпуно загушење саобраћаја. Планским активностима Владе Републике Српске почели су радови на проширењу ове саобраћајнице која ће се касније и асфалтирати и уз изградњу паркинг-простора ће се знатно побољшати услови доласка до Јаворове пољане.

Транзитна улога магистралног пута М 19 је наглашена у лјетној сезони када је велика фреквенција туриста из Србије и дијела БиХ ка Јадранском мору и у зимској сезони ка олимпијским планинама и Сарајеву. Пропратне садржаје уз ову саобраћајницу треба побољшати и обогатити како би се продужило задржавање транзитних путника.

У ратном и постратном периоду долази до застоја индустријске производње, што се одразило на побољшање квалитета воде у ријекама. Уређују се плаже и праве долазне саобраћајнице до купалишта и слапова. На тај начин су у клисурама, уз слапове и вирове направљени долазни путеви на Дрини и Дрињачи и уз

Зворничко и Бајнобаштанско језеро. Уз та купалишта постепено настају кампови и остали пропратни туристички садржаји.

Вид саобраћајне инфраструктуре представља и транспорт скијаша системом ски-лифтова на Ски-центру Игришта. Постоје програми Владе Републике Српске за градњом нових жичара и лифтова на Јавор планини што би овај вид транспорта унаприједио. Тренутно се на Ски-центру Игришта налази 1 лифт чија полазна тачка је непосредно уз магистрални пут, а завршна на Јаворовом врху. Техничке карактеристике ски-лифтова су:

- полазна тачка на -----1 119 m н.в.
- завршна тачка на-----1 350 m н.в.
- висинска разлика -----331 m
- дужина лифта-----900 m
- просјечан нагиб-----41 %
- капацитет-----850 скијаша на час.

Два лифта на Јаворовој пољани су постављена паралелно један до другог чије су техничке карактеристике:

- полазна тачка на-----1 250 m н. в.
- завршна тачка на-----1 276 m н. в. и на 1 285 m н. в.
- висинска разлика-----26 m и 32 m
- дужина лифтова-----230 m и 250 m
- просјечан нагиб -----11% и 12 %
- капацитет -----270 и 240 скијаша на час.

Један лифт (сидро) са полазном тачком поред малих лифтова на Јавор пољани излази у завршној тачки на дијелу најфреквентније стазе која долази од Јаворовог врха и изласком на ту стазу скијаша се поново укључују на пространу Јаворову пољану. Техничке карактеристике ски-лифта су:

- полазна тачка на----- 1250 m н. в.
- завршна тачка на----- 1300 m н. в.
- висинска разлика----- 50 m
- дужина лифтова----- 350 m

- просјечан нагиб ----- 14 %
- капацитет ----- 350 скијаша на час.

На основу техничких карактеристика ски-лифтова може се закључити врло погодна висинска разлика од полазне до завршне тачке лифтова, што доказује и крајње повољан нагиб ски-стаза. С обзиром на постојећа друштвено-економска кретања, у првом реду економски стандард становништва, капацитет лифтова је тренутно задовољавајући. Побољшањем осталих сегмената туристичке инфраструктуре, указаће се потреба за додатном градњом ски-лифтова и жичара.

У регији Бирач у оквиру ПТТ саобраћаја заступљена је фиксана и мобилна телефонија. Одлуком Владе Републике Српске од 1. јуна 1992. г. формирано је јединствено Јавно предузеће ПТТ саобраћаја РС са циљем обезбјеђивања техничко-технолошког јединства ПТТ система. Ова организација егзистира до 1996. г. и тада се дијели на два предузећа: ЈОДП „Поште Српске” и ЈОДП „Телеком Српске”. Телекомуникације Републике Српске АД је оператер фиксне и мобилне телефоније у Републици Српској. Од 11. априла 2002. г. „Поште Српске” присутне су и на пољу Интернет-провајдинга као самостални провајдер чији је назив ISP SPIN-TER.NET. Степен пенетрације (проходности) на подручју ИЈ Зворник износи 16,75 телефона на 100 становника.

Табела 24. Стање комуникационих система у РЈ Зворник – фиксна телефонија

Укупан број инсталираних претплатничких бројева	36 434
Број инсталираних аналогних бројева	3 592
Укупан број претплатника у раду	20 448
Број претплатника на дигиталним централама	19 582
Број претплатника на аналогним централама	864
Број двојника	1 066
Процент искоришћености претплатничких портова	56,12

Извор: Службена документација РЈ Зворник, подаци за 2010. г.

Табела 25. Структура комуникационих система РЈ Зворник – фиксна телефонија

EWSД систем са Хостом у Зворнику и 23 RDLU
SI на 4 локације (верзија 224 и 214)
DKTS 21 на једној локацији
Метаконта M10C на једној локацији
Iskra I-500A/1000 на 2 локације
MSAN шест локација

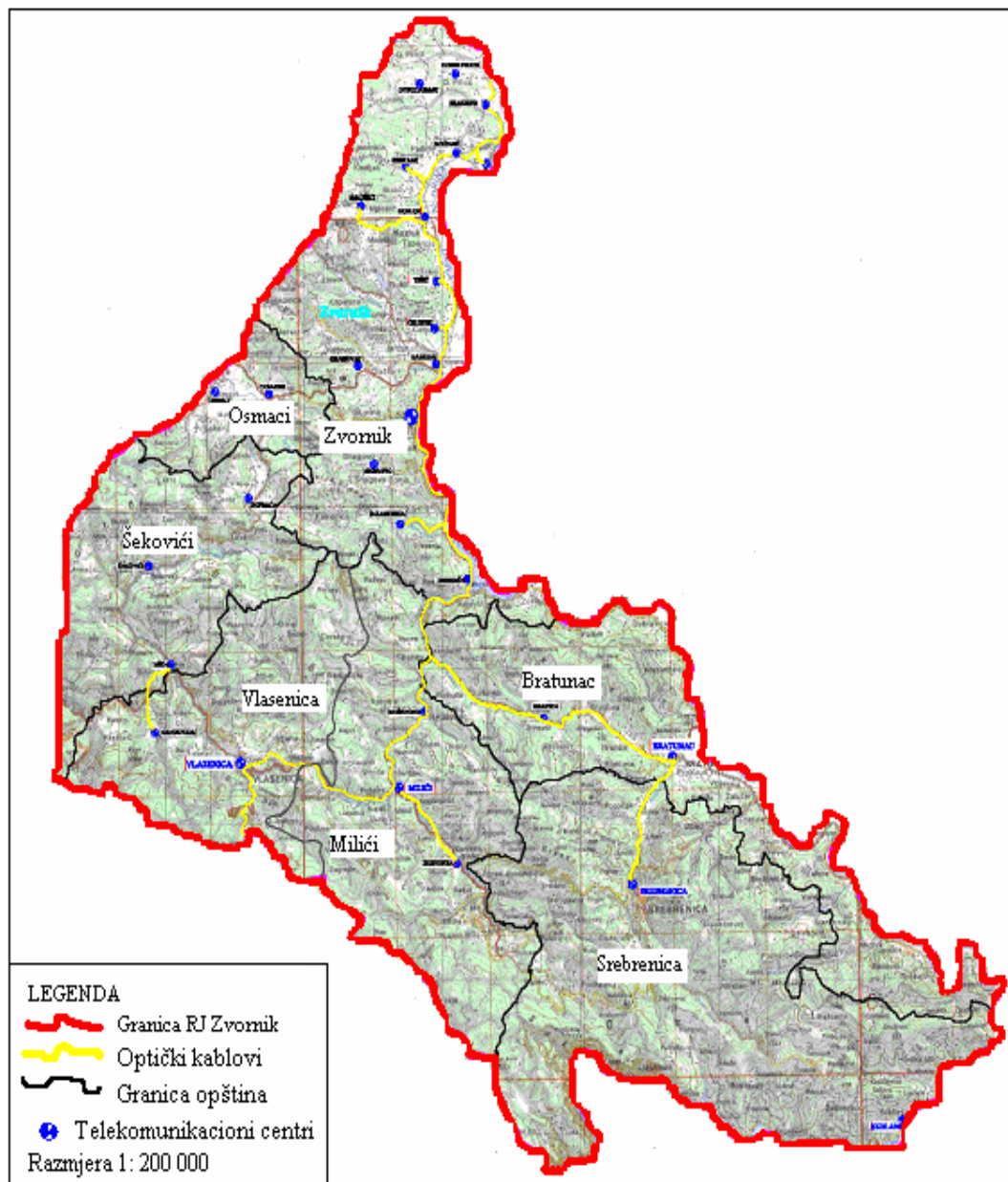
Извор: Службена документација РЈ Зворник, подаци за 2010. г.

У децембру 2006. г. Телеком Србија је откупио 65 % дионица Телекома Српске и тиме постао већински власник овог предузећа. Закон о јавним предузећима условио је нову макроорганизацију Телекома Српске. Организоване су радне јединице као техничко-технолошке, саобраћајне и радне цјелине за обављање послова на одређеном подручју. Тако су формиран транзитни телекоми (Бања Лука, Бијељина и Источно Сарајево) у оквиру којих дјелују регионални транзитни телекоми. Телеком Зворник (Бирач) је у склопу Транзитног телекома Бијељина.

Табела 26. Општинска структура БТС, РЈ Зворник – фиксна телефонија

Општина	Мјесто БТС	Укупно БТС
Братунац	Братунац, Кравица, ТКЦ Братунац, Жлијебац, Ждријело, Тегаре, Коњевић Поље, Поточари	8
Власеница	Власеница РТВ, Биљег, Јовичића брдо, Власеница центар, Каранфилица	5
Зворник	Зворник 2, Млађевац, Шепак, Дрињача, Перчини, Змајевац, Козлук, Рашево, Шепак, Вјеначац, Ново Село, Кисељак	12
Милићи	Милићи, Касаба, Жедањско	3
Осмаци	Цапарде	1
Сребреница	Сребреница, Зелени Јадар, Кварц, Скелани, Гладовићи	5
Шековићи	Шековићи 2, Победарје, Папраћа, ТКЦ Тишча	5
Укупно		39

Извор: Службена документација РЈ Зворник, подаци за 2010. г.

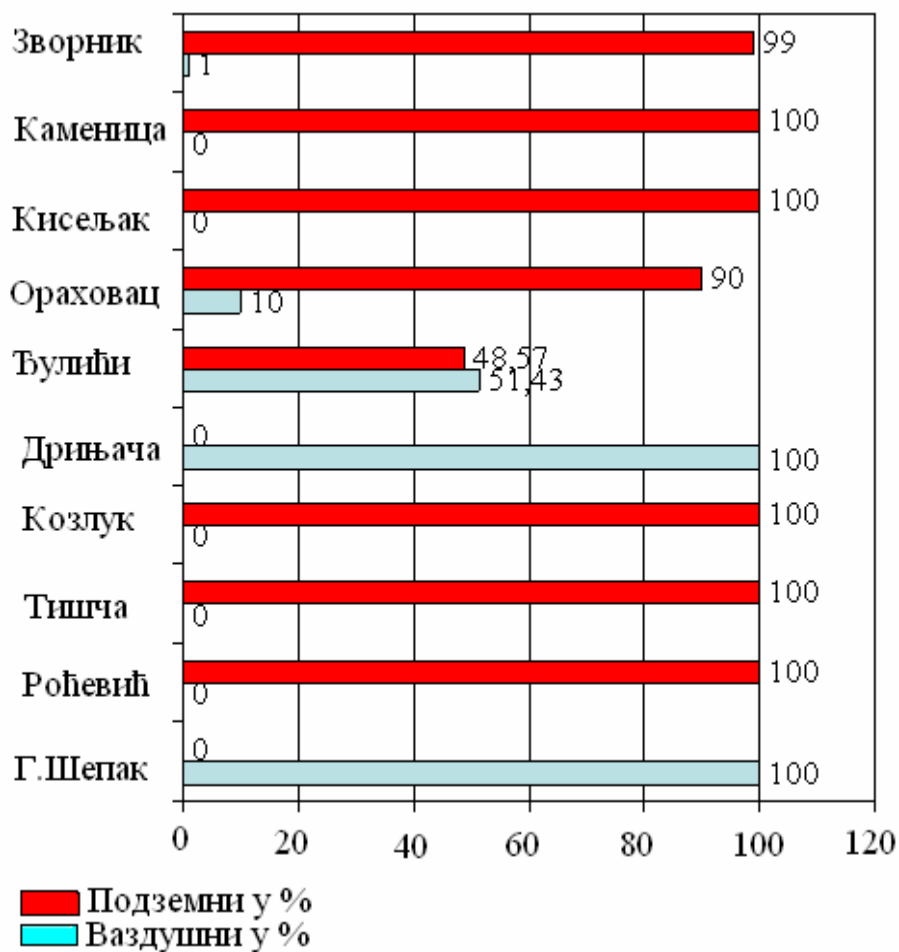
Карта 12. Саобраћајна телекомуникациона повезаност, Радна јединица Зворник
 Извор: Основа карте – службена документација РЈ Зворник 2010.

Формирано јединствено Јавно предузеће ПТТ саобраћаја РС и обједињавањем ПТТ система омогућена је боља повезаност и задовољење просторних елемената туристичког кретања и повезаности. У тој повезаности долази до везе између статичких просторних елемената (размјештај и територијалност) и динами-

чких просторних елемената (положај и повезаност). ПТТ саобраћај омогућује у савременим туристичким кретањима динамичнију покретљивост битних информација од значаја за туристичку привреду. Он омогућује путем фиксне и мобилне телефоније, интернета и осталих видова саобраћајне ПТТ повезаности продуктивнију комуникацију између давалаца и корисника туристичких услуга, као и међусобну комуникацију више субјеката унутар заједничке организације у туристичком пословању. Добра покривеност фиксном и мобилном телефонијом олакшава на одређеном простору и комуникацију између самих туриста, а и оних који их опслужују као давалаца туристичких услуга.

Табела 27. Процент ваздушне и подземне мреже – секундар за главне смјерове у Бирчу

Извор: Службена документација – РЈ Зворник, подаци за 2010. г.

Фиксна и мобилна телефонија у недостатку комплетне покривености одређеног простора надопуњују једна другу. Тако Ски-центар Игришта нема комплетно покривен простор за мобилну телефонију, али системом дигиталних телефонских централа је покривен дио тог простора фиксном телефонијом. У односу на број становника и развојни степен ПТТ комуникација, регија Бинач се налази у оквирима републичког просјека. При томе треба имати у виду да се овај вид саобраћаја континуирано усавршава и у процесу постављања подземних и ваздушних система мрежа кабловске повезаности. Овим видовима саобраћаја је омогућена бржа веза система плаћања туристичких аранжмана и осталих токова у робноновчаној разамјени. Системом електронског плаћања између туристичких агенција и директне резервације туристичких аранжмана и плаћање путем електронске поште, убрзало је и олакшало функционисање туристичких токова.

Смјештајни и угоститељски капацитети. – Први вид смјештајних објеката били су турски ханови. Осим што су имали смештај за спавање и храну за путнике, имали су објекте за смјештај и исхрану за стоку која је вукла или носила робу.

Као угоститељски објекти су биле „мусафирхане“ (гостионе) међу којима је најстарија мусафирхана Хамзе Деда у текији код Коњевића (Беатовић, 1981: 13).

У вријеме аустроугарске управе настају први хотели, који су за то вријеме савремени. То су хотел „Град Беч“ у Зворнику, кућа-хотел „Видаковић“ у Кисељаци, хотел „Звијезда“ у Власеници...

Први смјештајни капацитети савременијег типа су хотели и мотели настали упоредо са резултатима индустријализације и урбанизације. Крајем 60-их година XX вијека долази до континуираног повећања броја градског становништва, градње привредних објеката и саобраћајница. У том периоду настају хотели „Б“ категорије: хотел „Дрина“ у Зворнику, хотел „Фонтана“ у Братунцу, хотел „Домавија“ у Сребреници, хотел „Панорама“ у Власеници, хотел „Ловница“ у Шековићима. Ови хотели послују као дијелови тадашњих ОУР-а (Основна организација удруженог рада) и СОУР-а (Сложена организација удруженог рада).

Хотелско угоститељско предузеће „Звијезда“ из Власенице у свом саставу је посједовало хотел „Панораму“ у Власеници и неколико ресторана, а од Шум-

ског газдинства Бинач на управљање је добило Ски-центар Игришта. Као већа организациона јединица којој је припадало предузеће „Звијезда” из Власенице је Хотелско-угоститељско туристичко предузеће „Салнес” из Тузле (ХУТП „Салнес”). ХУТП „Салнес” као централно предузеће са сједиштем у Тузли је имало своје ОУР-е у више општина источне и сјевероисточне Босне. У Братунцу је у оквиру развоја хотелско-угоститељске и туристичке дјелатности било предузеће „Подриње” које је у свом саставу имало хотел „Фонтану” изграђен 1974. г., ресторан „Босна” из 1960. г., ресторан „Стадион” изграђен 1980. г. у кругу Спортско-рекреативног центра, ресторан „Топола” изграђен 1972. г. поред ријеке Дрине код Љубовијског моста. Сви објекти у оквиру предузећа „Подриње” су знатно оштећени, нефункционални, захтијевају велика улагања за њихову обнову и модернизацију. На другој страни, на подручју општине Братунац направљени су мањи угоститељски објекти: класични ресторани, етно-ресторани, ресторанске терасе на Рајској плажи, кафе-ресторани и други објекти који су прилагођени савременим потребама гостију.

Уочљив је недостатак смјештајних угоститељских капацитета посебно у општинама Шековићи, Осмаци и Сребреница. Уз скромну угоститељску понуду у овим општинама скоро сви смјештајни капацитети су ван функције, тако да је угоститељско-туристичка понуда сведена на дневно прихватање туриста у транзитну (Сребреница-извори Губера, Шековићи-манастир Ловница и Папраћа, Осмаци-спомен-парк и савезнички аеродром). Као почетну фазу смјештајних капацитета уз подршку општинских и републичких институција је потребно у овим општинама развијати смјештај у „кућној радиности”, са почетком привредног опоравка градити по узору на сусједне општине мале мотеле, а затим и сходно потребама туристичког тржишта и савременије и веће смјештајно-угоститељске капацитете.

Најзначајнији вид широког регионалног организовања развоја туристичких капацитета се може видјети из одлука о изградњи Ски-центра Игришта. На бази ове одлуке³⁰ из 1974. г. укључене су општине: Бановићи, Бијељина, Братунац, Брчко, Градачац, Калесија, Кладањ, Лопаре, Лукавац, Орашје, Сребреник, Сребреница, Шековићи, Тузла, Угљевик, Зворник, Живинице и Власеница. Како се између осталог наводи у тој одлуци, планински простор Игришта има висококвалитет-

не природне одлике за развој спорта и масовне здравствено-спортске рекреације у свим временским, а посебно у зимским условима. На тај начин је одређен удио финансирања свих општина на годишњем нивоу и одређене три поступне фазе изградње и организације рада Ски-центра.³⁰ Општина Власеница као домицилна имала је улогу да обезбиједи највећи дио материјалних улагања, организацију радова и стручне кадрове и да врши изградњу смјештајних и угоститељских капацитета. Остале општине уз финансијску и стручну помоћ имале су задатак да се преко синдикалних организација усмјеравају на изградњу објеката у складу са својим потребама за одмор и здравствену рекреацију радника из својих колектива. За овај добро организован и осмишљен пројекат погодновало је и организовање XIV зимских олимпијских игара у Сарајеву на бази чега је и Олимпијски комитет у сврху популаризације зимских спортова подржао изградњу Ски-центра Игришта.

Због нових привредних околности и застоја економског развоја у периоду грађанског рата и након његовог завршетка ови хотели постепено губе своју намену. Дио њиховог простора је у рату коришћен за смјештај војске, избјеглица и расељених лица, а дио је задржао угоститељски карактер. У таквим околностима због своје величине која изискује значајне трошкове одржавања уз оптерећеност великог броја радне снаге, ови хотели нису могли пословати у оквирима економске одрживости. Без обзира на то што се ратна дејства нису директно дешавала у појединим градовима, хотели су уништени. Они су због нерентабилности затворени, па би у зимским мјесецима цјевоводи попуцали као и остале инсталације, након тога су се постепено дешавала пуцања стакала, уништење столарије, плачка... На тај начин је уништен хотел „Ловница” у Шековићима. Због нерентабилности и осталих отежавајућих услова пословања затворени су и хотели „Дрина” и „Видиковац” у Зворнику, „Фонтана” у Братунцу, хотелски и бањски смјештајни капацитети у Сребреници. Најдужи период рада је имао хотел „Панорама” у Власеници. Уз хотел се налазе фудбалски терени и у граду спортске сале, па се ту организују зимске припреме фудбалера и осталих спортиста. Такође, хотел послује у склопу Ски-центра Игришта, па се у вријеме ски-сезоне повећава број гостију.

---

³⁰ Одлука о градњи Ски-центра Игриште из 1974. г. (члан 124, Службени лист СФРЈ 9/74 и члана 27. Закона о удруженом раду, Службени лист СФРЈ 53/76).

Као одговор на лоше пословање великих друштвених хотела у неповољном економском амбијенту, настају мали хотели и мотели у приватном власништву. Они се граде са савременијим и рентабилнијим системима за гријање, функционалнијим и савремено опремљеним собама, салама и ресторанима и са малим бројем радне снаге, често као породичне фирме и на тај начин постижу рентабилност у пословању.

По класификацији Републичког завода за статистику Републике Српске угоститељски објекти зависно од врсте угоститељских услуга које претежно пружају, као и техничких могућности и начина услуживања, угоститељске јединице се разврставају на: хотеле, мотеле, ресторане, кафане, бифее и др.³¹

Као посебан објекат за пружање медицинско-рехабилитационих и туристичких услуга је бања Губер у Сребреници. Сви објекти су тренутно ван туристичке и здравствене функције, већина је трајно уништена, дио објеката је оштећен, а дио у фази обнове и почетака нових инвестирања у изградњи бањских садржаја. Анализе броја ноћења прије грађанског рата (1992–95. г.) показују да је бања Губер представљала значајан бањско-туристички комплекс републичког и међународног значаја.

Отварањем бање Губер 1951. г. почиње градња више објеката: медицински центар „Аргентарија” са 60 лежајева, хотел „Домавија” „Б” категорије са 160 лежајева, депаданс и мотел на изворишту воде Губер и пунионица воде. У вријеме најпродуктивнијих година бања Губер је од продаје љековите воде и лијека „губер”, радом медицинског центра и давањем угоститељско-туристичких услуга остваривала годишњи приход од око 1 500 000 америчких долара и 84 000 ноћења.³²

Бирач има велики дио простора који је по својим природним предусловима интересантан за разне видове туризма који се односе првенствено на природне вриједности. Недостају планинарски и извиђачки домови, ловачки домови. У овој врсти смјештаја су након грађанског рата једино изграђене ловачке куће за краћи

---

³¹ *Статистички годишњак Републике Српске* 2011. г., стр. 277.

³² Пројекат, *Ревитализација мотела на врелу Губер*, Службена документација АД Губер, Сребреница, бр. 217/02.

боравак ловаца. Ловачке куће се граде у дијелу најатрактивнијих локација за лов и у посебно одабраном природном амбијенту. По правилу уклапају се у амбијенталну природну средину, а доминантан грађевински материјал од којих се праве је дрво. У Бирчу се налази значајан број ловачких кућа и других објеката у функцији ловног туризма. На Јавор планини на Јаворовој пољани налази се одмаралиште Електропривреде. Има око 30 кревета и служи за одмор радника Електропривреде. У недостатку планинарских домова у овом одмаралишту често су гости планинари и остали љубитељи природе.

Једини регистровани камп настао 2007. г. у организацији Омладинског савеза из Власенице, организује се више пута годишње. Први пут 2007. г. је организован Омладински међународни љетни камп на планини Јавор на Јаворовој пољани у организацији Омладинског савеза из Власенице. Овај камп је достигао међународну афирмацију и организује се сваке године. Активностима Омладинског савеза из Власенице адаптирана је и преуређена напуштена подручна школа у селу Доњи Залуковик и претворена у Омладински hostel. Овај hostel је први објекат тог типа у регији Бирач.

Фотографија 43. Камп Јаворова пољана (Фото: Омладински савез, 2007).

Простори за камповање у Бирчу су више интересантни за планинаре, риболовце, извиђаче и њима сродне кампере, док ауто-кампови нису ни у зачетној фази јер за њих нема интересовања и недостају основни предуслови за ту врсту камповања.

Кампове као вид смјештаја треба регистровати, одредити погодне локације за камповање, изнаћи начине за еколошку заштиту простора за камповање, извршити њихову инвентаризацију и туристичку презентацију. Пропагандном активношћу и опслуживањем кампова могуће је постићи дјелимични туристички развој и остварити одређену економску добит.

Материјална основа туристичких агенција. – По Закону о туризму Републике Српске из 2011. г. уређује се и планира развој туризма и туристичких субјеката, услова за обављање туристичких дјелатности, туристичке (путничке) агенције, туристички водичи, туристички пратиоци и туристички аниматори, услуге у туризму, промоција и унапређивање туризма, подстицаји у туризму, регистар туризма, инспекцијски надзор, као и друга питања од значаја за развој и унапређивање туризма. Овим законом је тачно прецизирана дјелатност туристичких агенција која подразумева: организовање, продају и спровођење туристичких пакет-аранжмана, излета, осталих путовања, као и обављање других послова уобичајених у туристичком промету. Послове агенције може да обавља привредно друштво или предузетник уписан у одговарајући регистар у складу са законом којим се уређује регистрација привредних субјеката, односно предузетничка дјелатност. У смислу овог закона, туристичке агенције се баве:

- а) организовањем, продајом и спровођењем туристичког пакет-аранжмана или излета у земљи и иностранству,
- б) организовањем и реализовањем путовања ученика и студената у иностранство ради учења страног језика или стручног усавршавања са могућношћу обављања привремених и повремених послова,
- в) посредовањем у организацији туристичког пакет-аранжмана, излета у земљи и иностранству,
- г) посредовањем у пружању услуга при резервацији, смјештају и пружању услуга у угоститељским објектима,
- д) пружањем и посредовањем у пружању услуга туристичког водича, туристичког пратиоца и туристичког аниматора,
- ђ) изнајмљивањем или посредовањем у изнајмљивању возила туристима и путницима (рентакар),
- е) организовањем прихвата корисника туристичке услуге,
- ж) посредовањем у продаји осталих туристичких услуга,
- з) прибављањем путних исправа, резервација путних карата у име и за рачун домаћих и страних превозника,
- и) заступањем домаћих и страних туристичких агенција и нуђење у њихово име туристичких услуга ,

- ј) посредовањем у организовању скупова, као што су: конгреси, симпозијуми, сајмови и разне манифестације,
- к) организовањем туристичких разгледања и забавних програма,
- л) превоз корисника туристичке услуге, организације чартер-летова,
- љ) организациом и пружањем услуга у вези са пословним картицама и путничким чековима,
- м) посредовањем у продаји полиса за осигурање корисника туристичке услуге и пртљага,
- н) мјењачки послови у складу са посебним прописима,
- њ) пружањем туристичких информација и објављивање промотивних материјала,
- о) обављањем и других послова уобичајених у туристичком промету, као што су резервација и продаја карата за спортске, културне и друге манифестације и приредбе, продаја туристичких публикација, послови туристичке анимације.

По рангу организовања туристичке агенције се дијеле у два основна типа:

1. организатор туристичких путовања који продају сопствене пакет-аранжмане или их уступа за продају својим посредницима (субагентима) унутар БиХ и иностранству,
2. организатор туристичког путовања који продаје сопствене пакет-аранжмане, али искључиво на простору БиХ.

Туристичке агенције имају посебну улогу у развојној туристичкој компоненти у Бирчу. С обзиром на то да овај простор по броју становника, површини, фреквенцији туриста и скромној економској моћи становништва није могао дати шансу оснивању и развоју великог броја туристичких агенција, врло често хотели, у чијем су склопу и други туристички садржаји, чине угоститељско-туристичка предузећа. Они уз угоститељске услуге обављају и дио туристичких услуга које би у основи требало да обављају туристичке агенције. Такав примјер је у Милићима у сектору угоститељства и туризма при компанији „Боксит”, у Сребреници АД „Губер” Сребреница, центар за лијечење, медицинску рехабилитацију, рекреацију и туризам, у Власеници АД „Игришта” за туризам и угоститељство... Такође у недостатку законске регулативе и неуређености тржишног туристичког простора многе организације се баве туристичком дјелатношћу (синдикалне организације, разни пословни колективи, удружења планинара и ловачка друштва ...).

Највећи број градских насеља никада нису имали туристичке агенције (Братунац, Милићи, Сребреница, Шековићи, Осмаци). Прије грађанског рата становништво Бирча је потребе за путовањима остваривало преко великих туристичких предузећа која су своја сједишта имала у већим градовима (Тузла и Сарајево). Агенције у Бирчу које опслужују потребе туриста су „Орион турс” из Власенице и „Бобар турс” из Зворника, који послује у склопу превозног путничког предузећа „Дрина транс”. Као некадашње државно предузеће „Дрину транс” је купила компанија „Бобар”. Сада то предузеће има обновљен возни парк са аутобусима који задовољавају међународне туристичке стандарде.

Заједничка особина за туристичке агенције је да се баве комбинованим видом туризма који има емитивно-рецептивни карактер. Оне имају карактер организатора путовања (тур-оператори) јер продају сопствене пакет-аранжмане, а и имају своје сараднике, субагенте, који продају њихове аранжмане. По карактеру власништва су приватна предузећа, а на тржишту се појављују самостално. За њихово функционисање и опстанак у отежаним економским условима неопходно је стално унапређење квалитета њихових услуга што подразумева: израженију пропагандну активност, усклађивање и праћење савремених туристичких узанци, учешће на туристичким сајмовима, међуагенцијску размјену и сарадњу, чланство у удружењима туристичких агенција (АТАРС и УТА БиХ)...

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПОСТОЈЕЋИХ ВРИЈЕДНОСТИ

Туристичка валоризација представља комплексну оцјену природних и антропогених вриједности од значаја за развој туризма у једном мјесту, регији или земљи. Истиче се као једно од најзначајнијих и најкомплекснијих питања не само теоријско-методолошких основа туризма већ и праксе развоја ове дјелатности (Станковић, 2008: 210).

Анализирајући збирне вриједности природних и антропогених туристичких мотива у Бирчу, можемо закључити да су антропогени мотиви доступнији и

на већем су степену туристичке валоризације. Одређени природни туристички мотиви су неприступачнији и уколико се не доведу у фазу туристичке валоризације не могу ни представљати туристичку вриједност.

Антропогене туристичке вриједности које су ван градских насеља препуштене су пропадању, а и становништво које ту живи нема довољна сазнања о њиховом значају. Тако се долази до потпуно негативних ефеката и на тај начин се уништавају средњовјековни споменици. Без обзира што постоје одеђене активности државних институција о заштити ових споменика, њихово пропадање се наставља. Често су те заштитне мјере само декларативног карактера и немају позитивне ефекте. Због тога је потребно предузимање одређених конкретних мјера заштите, а потом и поступне њихове валоризације. Нешто другачија ситуација је у градским насељима и уз главне саобраћајнице гдје су одређене туристичке вриједности доступније туристима и лакше су за одржавање и уређивање. Уочљива је негативна појава да се одређени споменици културе не одржавају, скрнавe или потпуно уништавају. Утицајем грађанског рата, промјеном друштвеног уређења и идеолошких опредјељења скоро сва општинска насеља не одржавају спомен-паркове из Другог свјетског рата. Укинута су манифестације везане за НОР и оријентисало се искључиво на националну културу у сфери вјерских одлика. Овај погрешан приступ је потребно исправити путем афирмације свих фаза историјског и друштвеног развоја при чему, зависно од заступљености одређеног народа и културе, и простор Бирча у том смислу треба и туристички валоризовати.

Природни туристички мотиви омогућавају развој више врста туризма од којих је у Бирчу најзаступљенији по посјећености туриста рекреативни, излетнички и ски-туризам на Јавор планини, као и у осталим дијеловима регије гдје је заступљен лов, риболов, планинарење, спелеологија, спортови на Дрини, излетишта и купалишта на притокама Дрине...

Ако би се примијенили као основни елементи туристичке валоризације географски положај и близина градских насеља и битних саобраћајница, у тим параметрима као приоритет туристичке валоризације би трабало издвојити бањаски туризам. У грађанском рату и након њега бањски туризам је доживио потпуни застој и гашење. С обзиром на чињеницу да на једној страни постоје термоминерални извори који су истражени у тој мјери да су позната основна њихова својства, на

другој страни су извори који су већ били у фази туристичког коришћења (Губер, Козлук и Кисељак). Због тога је потребно извршити инвентаризацију свих бањских потенцијала невезано за њихов тренутни развојни стадијум. На основу резултата извршене инвентаризације потребно је извршити и рангирати њихове мотивске вриједности и остале потенцијалне вриједносне елементе и одредити фазе и приоритете туристичке валоризације уз уважавање и елемената просторног планирања. На овај начин би се дошло до полазне основе за даљу валоризацију бањског туризма у Бирчу, најбитнијих фаза развоја и критеријума и метода валоризације на основу којих би се постигао и крајњи развојни циљ.

Циљ валоризације постојећих туристичких вриједности јесте да прикаже и афирмише одређени простор, локалитет или циљану дестинацију са аспекта будућег одрживог туристичког пословања. Како ће се валоризовати регија Бирач зависиће од низа критеријума који треба да се дефинишу за одређене просторне јединице.

Валоризацијом и хијерархизацијом постојећих туристичких вриједности обухватају се и методе које Ђ. Чомић (2002: 35) посматра између осталог и кроз текуће радне фазе: избор рекреативне дјелатности, избор чинилаца рекреативне дјелатности, одређивање индикатора туристичке дјелатности, одређивање првобитних минималних захтјева за рекреативне дјелатности, одређивање и вредновање појединих критеријума и њихово обједињавање...

Савремени приступ планирању туризма. – Оцјењујући природне и антропогене основе туризма Бирча уочава се изражен недостатак савременог приступа планског развоја туризма који захтијева и преиспитивање улоге и статуса туризма у укупном будућем економском развоју ове регије. Туризам као специфична дјелатност која интегрише различите области и иницира њихов развој треба да се позиционира међу водеће развојне гране и да Бирач као туристичку регију у развоју афирмише планским приступом. Туристички потенцијали у већини су туристички неактивни што указује између осталог и о недостатку анализа развоја и планирања развоја туризма. Отежавајући фактори планског развоја и односа према туристичкој привреди се могу тражити у економској неразвијености, политичкој не-

стабилности, културној неразвијености у сегменту малих улагања у културне манифестације које су и у служби развоја туризма...

Развој туризма је дефинисан и као битан стратешки циљ укупног планског привредног развоја Републике Српске. У ту сврху је урађена „Стратегија развоја туризма Републике Српске” за период од 2010. до 2020. г. Ова стратегија као документ дефинише, уобичајном структуром и методологијом, свеобухватну стратегију развоја свих видова туризма у Републици Српској. Њоме се дефинишу два основна циља у оквиру будућег развоја туризма Републике Српске. То су:

- а) социо-економски циљ којим се жели унаприједити квалитет живота становништва,
- б) успостављање одрживог развоја туризма.

Унапређење живота грађана је социо-економски циљ који захтијева одређене претпоставке које се заснивају на повећаном приходу од туризма, што би омогућило додатне инвестиције у развој. Не чекајући на велика улагања у нове капацитете да би се на тај начин створиле претпоставке за већи обим туристичког промета и нови профит, неопходно је брже подузимање мјера за стварање туристичког производа, како би се створиле претпоставке да постојећи капацитети буду попуњени током читаве године. Овај сегмент могуће је остварити у бањском и планинском туризму кроз осмишљене програме понуде. Нове туристичке производе треба промовисати на домаћем тржишту и тржишту сусједних земаља. Потребно је унаприједити туристичке информационе системе како би и они унаприједили туризам туристичких дестинација.

Одрживост развоја је свеобухватан циљ, који подразумијева одрживост животне средине али и свих привредних и непривредних функција у туристичком простору. Претпоставља усклађивање развојних програма привреде и ванпривредних дјелатности на правно регулисан начин, у складу с планом просторног развоја РС, просторним плановима општина, те урбанистичким и регулационим плановима.³³

---

³³ Универзитет у Бањалуци, *Стратегија развоја туризма Републике Српске за период од 2010-2020. године*, Бањалика, 2009.

Смјернице планског развоја туризма су дефинисане и парцијално за сваку општину у Бирчу у документима о стратешком економском развоју општина. Општинске стратегије су рађене у координацији са административном општинским службама и стручним тимовима са одређених института који су у сарадњи са надлежним републичким институцијама и уз јавне расправе у општинама доносили коначну форму овог документа.

Развој туризма у простору даје најбоље ефекте ако је планиран на дужи рок. На то указују савремена схватања одрживог развоја, који терминолошки поистовјећујемо са координираним, осмишљеним, научно утемељеним и апликативно изводљивим радовима без нарушавања основних еколошких законитости у животној средини, без обзира да ли је ријеч о законом заштићеним комплексима или природи у цјелини. Заштита, одржавање и унапређење квалитета туристичких комплекса и регија спада у основне предуслове развоја (Станковић, 2008: 262).

Извјесна стагнација одређених привредних субјеката у Бирчу, укључујући и туризам, изискују посебне активности у савременом планском приступу развоја туризма. У процесу трансформације друштвене својине долази и до поремећаја и у смислу организације туристичке привреде. Убрзан процес кретања становништва унутар саме регије Бирач и иселавање становништва изван ове регије, довело је до значајних привредних, па самим тим и туристичких поремећаја. То се одразило и на квалитет живота и квалитет животне средине. Дио простора гдје је заступљено рударство и индустријска производња немају квалитетну организацију заштите животне средине и као такве нарушавају укупан туристички амбијент. Зато је потребно направити анализу свих објеката који нарушавају природне и антропогене вриједности које су од значаја за развој туризма, интензивирати сарадњу са институцијама које се баве заштитом животне средине, одредити циљеве и степен заштите, издвојити приоритете и зоне заштите...

Да би се отклонили примјери оптерећености туристичког простора треба дефинисати периоде и мјеста оптерећености великим бројем туриста. На основу те анализе могуће је предузети одређене кораке који би довели до функционалнијег приступа искоришћености одређених туристичких садржаја. У данима ски-сезоне број туриста на скијалишту на Игришту је знатно већи од оптималног капацитета. То је посебно изражено у данима викенда и зимског школског распуста.

У вријеме радних дана број гостију је мали и најчешће нема дневну економску оправданост. Да би се дијелом отклонила оптерећеност туриста потребно је реализовати одређене планове. То подразумијева изградњу саобраћајница и паркинга, изградњу додатних ски-стаза, ски-лифтова и жичара, изградњу ресторана и хотела и других садржаја који би допринијели да концентрација туриста не буде искључиво на Јаворовој пољани на Игришту. На другој страни, у вријеме радних дана мали број туриста не доприноси економској оправданости рада скијалишта, па је потребно учинити додатне активности како би се кроз обогаћивање садржаја привукао већи број. Ка овом циљу се може доћи кроз смањење цијена услуга у вријеме радних дана, давање погодности за дужи боравак, организацијом разних школских регионалних такмичења и такмичења других врста у ски-спорту која не морају бити у вријеме викенда. На Игришту се указује потреба за планирањем и изградњом садржаја који не морају бити везани за ски-сезону. У дугорочном планирању тим садржајима би се могла постићи економска одрживост. Одрживи туристички развој би поспијешила изградња спортских терена за планинске висинске припреме спортиста, стазе за вожњу бицикла, уређена излетишта, планинарски домови... Објекти који би се градили треба да се амбијентално грађевински и архитектонски уклапају у околину и да осликавају карактер локалне средине и регије.

Савременом приступу планирања и развоја туризма треба прилазити и са становишта оспособљености кадрова који треба да доприносе укупној туристичкој култури становништва и туриста, да политику развоја туризма воде ка свеукупном развоју, да спријече угрожавање других дјелатности развојем туризма, да воде складан и оптималан развој који не води сопственој негацији.

Задаци просторног планирања туризма. – Уважавајући чињеницу да је туризам динамична појава која се манифестује на одређеном простору, битно је и његово правилно просторно планирање како би његови резултати били успјешни не само у економском сегменту него и у осталим сферама организације и физиономије простора.

Смјернице и циљеви конкретне политике туристичког развоја су садржане у глобалној политици социо-економског развоја Републике Српске. Са станови-

шта планирања просторне организације туризма Републике Српске, развој туризма је уоквирен у „Просторни план Републике Српске до 2015. г.”.³⁴

На основу стратешког развоја туризма Републике Српске (2010–2020. г.) Република Српска је у просторној организацији туризма подијељена у 6 регија (карта 13). У тој подјели регија Бинач је дио Зворничко-бијељинске регије.

Овом стратегијом је индетификована просторна организација са неколико кључних критерија. Као најбитнији критерији одређене су перспективе туризма унутар појединих регија као препознатљиве цјелине у погледу њихових посебности или лако препознатљивих туристичких карактеристика. Могућности и перспективе туризма су један од разлога формирања већег броја регија. Тако и регија Бинач, овом стратегијом дефинисана као дио Зворничко-бијељинске туристичке регије у својој повезаности и са другим сусједним регијама, својим специфичностима и могућностима растућег развоја туризма и такозваним капијама туристичких кретања, може уз развој међурегионалне сарадње да се издвоји као посебна туристичка регија или регија у стварању. У прилог тој чињеници иде растућа улога туризма у појединим општинама и ефикаснији систем туристичког планирања и искоришћености одређених туристичких потенцијала.

Имајући у виду комплексност туризма, његов развој мора да се усклади и са другим плановима и развојним фазама других привредних грана. У међусобној туристичкој комуникацији између општинских центара унутар регије Бинач или унутар самих општина, потребно је анализирати ефекте које доноси развој туризма. Ти ефекти у просторној организацији могу бити позитивни и негативни. Позитивни ефекти се односе првенствено на социо-економски развој, а негативни ефекти су посљедица стихијске организације и недостатка планског развоја. Као очигледан примјер непланског приступа у организацији просторног планирања су изграђене куће и викендице на самој обали ријеке Дрине и Зворничког језера. Непосредно након завршетка грађанског рата у недостатку законске регулативе изграђене су бројни грађевински објекти уз саму обалу Зворничког језера и ријеке Дрине. Објекти се налазе на врло уском појасу, неколико метара од главне маги-

---

³⁴ Урбанистички завод Републике Српске, а. д. Бања Лука, *Просторни план Републике Српске до 2015*, Бања Лука, 2005, стр. 218.

стралне саобраћајнице Београд–Сарајево на релацији Зворник–Милићи и уз саму обалу језера. Овом непланском градњом угрожена је безбједност учесника у саобраћају и самих станара у тим објектима и трајно уништена естетска привлачност обалског појаса. Врло мали број ових објеката је у функцији туристичке понуде, углавном служе као приватно власништво у функцији сталног становања или одмора у данима викенда.

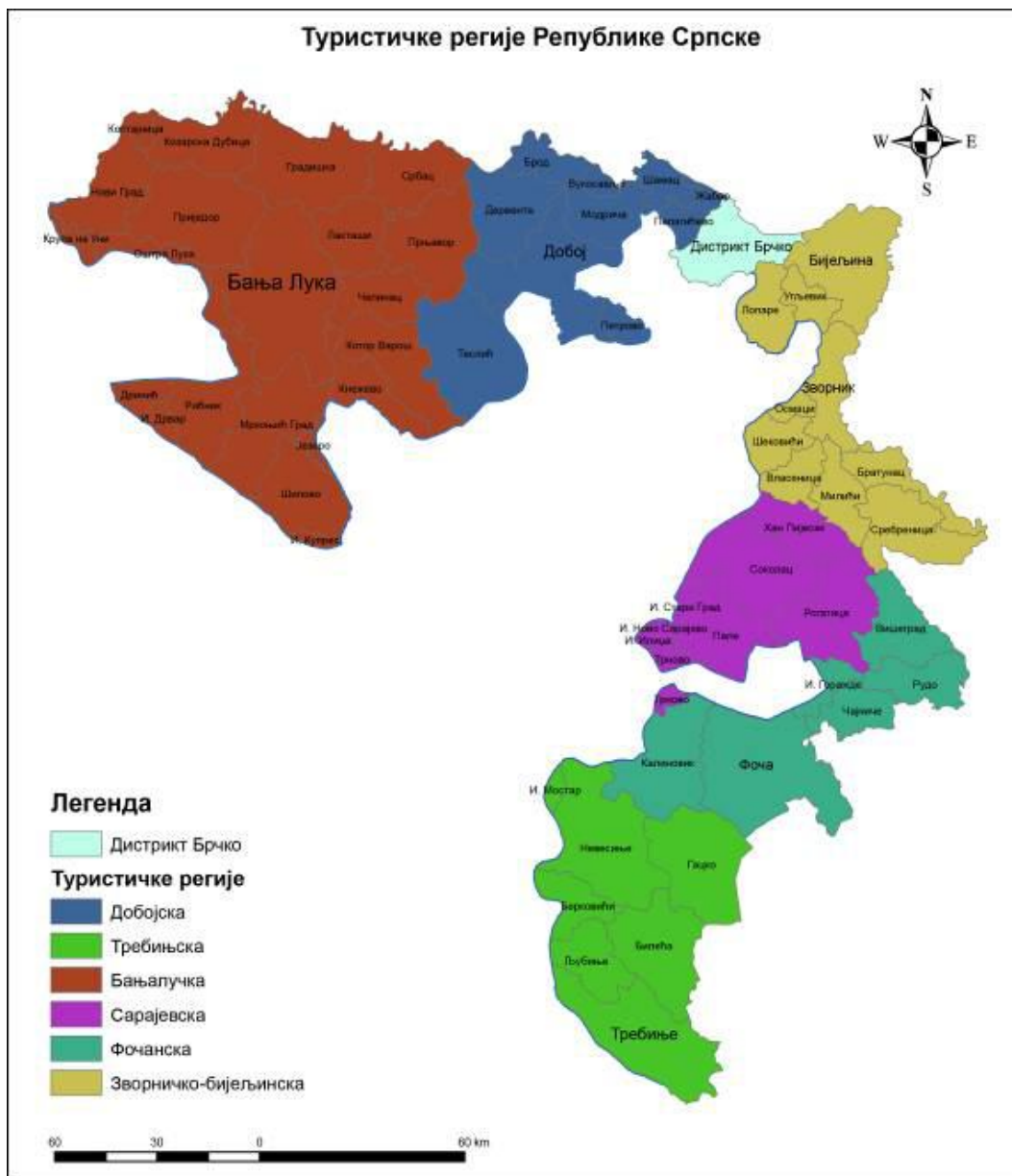
Просторно планирање туризма Ђ. Чомић (2002: 113) дефинише кроз позитивне и негативне ефекте просторне организације. Он сматра да задатак планирања није само да неутралише негативне ефекте, већ да паралелно максимира све могуће позитивне ефекте. То значи да је неопходно истовремено да се повећају укупни приходи, сачувају природни и антропогени ресурси, унаприједи животна средина, сачувају локална култура и обичаји, обезбиједи социјални развој... То представља веома тежак али не и неостварив задатак.

Под појмом туристичког простора већина аутора сматра да је то простор са појавама, објектима и другим садржајима са одређеним степеном атрактивности, са објектима и садржајима за прихватање туриста. Врло често непланским приступом долази до деградације и природних и антропогених вриједности тог простора. Зато туризам може да буде и одлучујући и обједињујући фактор трансформације и укупне физиономије простора.

Д. Јовичић сматра да трансформација простора није значајна само са становишта еколошког, социо-културног и естетског становишта, већ и са тржишног аспекта, јер би без тога поједини простори и подручја на глобализованом туристичком тржишту тешко стекли неопходну препознатљивост, што је битан услов за успјешан туристички развој (Јовичић, 2008: 230).

Уважавајући наведена мишљења и могућности њихове примјене, у просторној организацији регије, неопходно је одредити и дефинисати задатке планског приступа у укупној организацији туристичке физиономије Бирча. При дефинисању тих задатака полазна основа је анализа просторних размјештаја природних и антропогених туристичких вриједности и временско планирање за приступну организацију њихове валоризације.

Карта 13. Туристичке регије Републике Српске

Извор: Универзитет у Бањој Луци, *Стратегија развоја туризма Републике Српске 2010 – 2020*, Бањалука, 2009, стр. 96.

Анализом раније просторне организације и тренутног стања, могуће је утврдити главне туристичке смјерове и у комбинацији са постојећим стањем и дефинисањем циљева даљег развоја. На основу издвајања приоритета туристичких

токова могуће је издвојити и посебно битне локалитете или дијелове регије. Планирањем и размјештајем одређених туристичких објеката и коришћењем постојећих туристичких природних и антропогених вриједности постигли би се и одређени економски развојни циљеви. Одређени туристички мотиви могу послужити као специфичност цијеле регије и као такве их треба презентовати циљним групама. То су средњовјековни манастири који се у сегменту вјерског туризма могу програмски дефинисати као једнодневни или вишедневни излети туриста који долазе у општинске центре. Бројни археолошки локалитети и средњовјековни градови и стећци су заступљени на цијелој регији и као простор могу бити предмет интересовања научних радника и студената за теренске наставе. Комбинацијом ових и других туристичким мотива могућа је и међуопштинска, унутаррегионална комуникација у оквиру туристичке валоризације и организације унутар дефинисаног просторног регионалног оквира Бирча. Због просторне специфичности, посљедица економског развојног застоја, процеса миграторних кретања и других првенствено социо-економских елемената, регија Бирач је комплексан простор који у просторној организацији туризма треба посматрати као простор у зачетку развојне организације, те му треба прилазити са становишта поступности у просторном планирању туризма.

Поступност у просторном планирању туризма. – Просторним планом Републике Српске су дефинисане зоне туризма унутар просторног оквира Републике Српске. Тим планом нису дефинисани модели развоја, приоритети у туризму, локације нових дестинација, простори градње нових туристичких садржаја, зоне заштите и сл. Ова и слична питања требало би да се нађу у просторним плановима свих општина на основу којих би се вршила и међуопштинска, самим тим и регионална сарадња. Међутим, тих планова још увијек нема, па је то и отежавајући фактор развоја туризма. Стратегијом развоја туризма Републике Српске (2010–2020. г.) се планира развојна политика за општине релативно развијеног или потенцијалног туристичког развоја, које немају урађен просторни план, да би се могли оријентисати на одређене мање захтјевне активности које би допринијеле поступном развоју туризма. Овом стратегијом су дефинисане следеће активности:

-израда мастер плана за дефинисано подручје;

- дефинисање политике развоја;
- утврђивање приоритета за развој туризма;
- у складу са урбанистичким плановима дефинисати зоне туризма, идентификовати туристичке објекте од националног, културног и историјског значаја, припремити услове за изградњу туристичких садржаја који би одговорили захтјевима савременог развоја туризма, прилагођавати стил градње традиционалној култури...³⁵

Анализирајући тенденције развоја туризма у Бирчу, уочљиво је да су организациони фактори у прошлости били пресудни за укупан развој туризма. Како би се из те анализе направиле опште представе из појединачних, то јесте остварила синтеза, потребна је и одређена поступност у просторном планирању развоја туризма.

С. М. Станковић (2008: 265) сматра да је просторно планирање у туризму свјесна, планска и континуирана активност друштва, која има за циљ организацију, уређење и опремање одређених просторних цјелина у функцији њихових тржишних могућности, расположивог туристичког потенцијала и социо-економских циљева земље (регије), а уз истовремене напоре да се максимирају позитивни и минимизирају негативни, социјални, економски и просторни ефекти туризма. У том смислу он издваја фазе и факторе у поступности просторног планирања:

- инвентаризација туристичких вриједности;
- валоризација туристичких вриједности;
- прогнозирање будућег туристичког тржишта;
- прогнозирање усмјерене туристичке тражње;
- разграничавање туристичких регија од окружења;
- размјештај опрема и и атрактивност у рецептивној регији;
- избор најбољих локација за објекте различитих врста;
- савремено туристичко опремање регије;
- конкуренција и комплементарност са регијама у окружењу;
- заштита и унапређење туристичких вриједности.

---

³⁵ Универзитет у Бањој Луци, *Стратегија развоја туризма Републике Српске 2010 – 2020*, Бањалука, 2009, стр. 84.

Поступност развојних фаза и фактора подразумијева и стварање визије о остварењу жељеног развојног циља. Да би до тога дошло треба уважавати и осјетљивост туризма на посљедице динамичних промјена које носи процес глобализације. Том процесу су неопходне брзе трансформације и прилагодљивост општим условима глобалног тржишта и у сфери просторне организације, као и прилагодљивост и регионалним процесима у окружењу и развојним процесима на националном нивоу. У планирању просторне организације туризма у пракси се јављају одређени проблеми који могу бити сличне природе, преклапати се или конвергирати са истим или сличним регијама у окружењу. У околностима привредног застоја у Бирчу не може се очекивати да се физиономија регије промијени значајно и брзо. Развојем одређених привредних грана створили би се основни предуслови за повећање економског стандарда и потребе за туристичким кретањима. Тиме би се појачавала интеграција и хомогенизација регије.

Фаворизовањем и стимулисањем поједине привредне гране које могу бити у функцији туризма, као што је пољопривреда, долази до комплементарности пољопривреде, трговине и туризма. Да би се постигла потпунија организација туристичког простора, потребно је одређене нетуристичке дјелатности и објекте дислоцирати ван туристичких простора. Много је таквих примјера, гдје се нарушава туристички простор и животна средина. Осим објеката нелегалне градње, који су углавном стамбеног карактера, постоји и низ већих привредних погона који нарушавају укупан туристички амбијент. То су најчешће фабрике за прераду дрвета које су настале уз саму обалу Дрине, Дрињаче и њихових притока.

Непланском експлоатацијом шума у дијелу туристичких зона (скијалиште Игришта) оголићава се шумом заштићени простор ски-стаза и извозом шуме се праве вододерине на ски-стазама. С обзиром на чињеницу да развојни стадиј туризма није узео још увијек велики замах, не постоји значајан утицај супротног смјера, то јесте туризам не утиче негативно на просторну организацију и животну средину. Досадашњи негативни утицаји се могу посматрати кроз стварање мањих „дивљих” депонија смећа на Ски-центру Игришта, уз излетишта поред ријечних токова и језера, као и непланска и нелегална градња на другим просторима са привлачним природним амбијентом. Због ових и сличних примјера неопходна је већа ангажованост локалних општинских институција у смислу санкционисања

ових појава и стимулисања позитивних појава у развоју туризма. Развој туризма у Бирчу треба да афирмише и прецизира одређене просторе за поједине видове туризма и њиховом међусобном комплементарношћу и везом са другим привредним гранама, позиционира туризам као битну и у поступном развоју важну привредну одлику регије Бирач. При томе као доминантан носиоц развоја туризма унутар регије би требала бити планина Јавор са Ски-центром Игришта и осталим садржајима, валоризација бањског комплекса Домавија, Кисељак и Козлук, Зворничко језеро, ријека Дрина са притокама, археолошки локалитети, средњевјековни градови и манастири, сеоске средине у служби етно и еко-туризма... При оваквом правцу развоја и организације туризма потребно је уважавати и доминантност и функционалност у оквирима коначне физиономије простора. На ту физиономију су утицале и одређене развојне фазе. Носећа развојна фаза је период Зимских олимпијских игара 1984. г. када се градио Ски-центар Игришта као помоћно скијалиште за олимпијске планине. Тај процес је пратио и изградњу других туристичких садржаја, као и пратећих садржаја које туризам носи са собом. Паралелно са развојем Игришта као посљедица значајног економског развоја у том периоду се у већини општинских центара граде хотели и мотели, спортске дворане и сале, домови културе... Тада почиње и развој приватне иницијативе у туризму. Овакав узлазни развојни туристички замах пратило је и оснивање синдикалних организација које су узимале учешће у туристичкој организацији кроз организовање одмора и рекреације за раднике. У тим приликама је посебно долазила до изражаја бања Домавија и у зимском периоду Ски-центар Игришта. Многи објекти који су имали туристичку намјену, почетком грађанског рата уврштени су у војну функцију или смјештај избјеглих и расељених лица. Ти објекти су временом доведени у фазу руинираности и већина њих је ван употребе или са промијењеном намјеном. озбиљнији вид туристичке просторне организације је врло отежан, те га треба првенствено посматрати кроз обнову и постепену ревитализацију постојећих садржаја и по наведеним, углавном стандардизованим развојним фазама валоризовати цијелу регију у њеним унутарпросторним оквирима, као и у оквирима граничних регија и прекограничне сарадње.

Прекогранична сарадња. – Специфичност регије Бирач је у томе што се цијели погранични појас крајњег јужног дијела и источног дијела простире између Републике Српске и Републике Србије. То је простор гдје се остварује прекогранична туристичка сарадња. Према подацима Статистичког годишњака Републике Српске из 2011. г. број туриста је од 2001. г. до 2005. биљежио тенденцију незнатног али континуираног смањења што је за тај период износило 19,15 %. Укључујући 2005. г. која је била са најмањим бројем ноћења 29 127 и наредни петогодишњи период, број ноћења се повећао за 27, 78%. Треба имати у виду чињеницу да одређен дио података који је достављан Заводу за статистику није био сасвим поуздан.

Недовољно уређено туристичко тржиште, избјегавање пријављивања смјештаја због финансијских обавеза према републичким буџетским институцијама, довели су до тога да се статистички показатељи не могу узети као потпуно тачни. Међутим, на основу постојећих података, могуће је уочити одређене показатеље на основу којих се анализом укупног привредног кретања може анализирати и улога туризма у прекограничној сарадњи. Тај процес треба посматрати на основу паралелне анализе социо-економских услова у Србији и Републици Српској. По бољшањем социо-економских услова у Србији, стварају се услови за већи долазак туриста у Републику Српску и обрнуто. С обзиром на то да у граничном појасу са Србијом највећи број граничних прелаза је у Бирчу, отвара се могућност за интезивнију прекограничну сарадњу. У одређеним сегментима туризма постоји директна веза туристичке сарадње пограничних општина Републике Србије са Републиком Српском. Она се манифестује двосмјерно у више видова туристичке понуде, сарадње и размјене. У зимском периоду је значајан број туриста из Лознице, Бање Ковољаче, Малог Зворника, Љубовије који посјећују Ски-центар Игришта или спортисти који долазе на висинске зимске припреме у Власеницу. У јесењем и прољећном периоду у вријеме ђачких екскурзија, значајан број школа из Бирча реализује екскурзије које по свом програму обухватају туристичку понуду пограничних градова и њихове околине у Србији.

Као најчешћи облик у оквиру манифестационог туризма су културне манифестације које су најизраженије у домену размјене и учешћа фолклорних друштва на смотрама и такмичењима, обиљежавања датума из заједничке историјске прошлости и њихова учешћа у дијелу програма на манифестацијама различитог

карактера. У организацији туристичких агенција школе изводе посјете „Вуковом сабору”. На ову културну манифестацију долазе и индивидуални гости из Бирча, што поприма карактер дневних туристичких кретања.

Неријетко се успостављају и заједничке туристичке манифестације општина из Републике Србије и општина регије Бирач, тако да те манифестације попримају и међународни карактер. Оне су спортско-туристичког карактера и организују се на ријеци Дрини, најчешће под називима „Дринска регата”. Организују се у више љетних термина и са различитим етапама, тако да сва мјеста у пограничном појасу могу бити дио те манифестације.

Под специфичним видом анализе треба посматрати и значајан број гостију из Републике Србије који у транзиту у љетном периоду за Црногорско приморје и у зимском периоду за олимпијске планине пролазе великим дијелом кроз регију Бирач. У том периоду настаје на граничним прелазима саобраћајна преоптерећеност. Дио садржаја уз граничне прелазе и на једној и на другој страни олакшавају туристима улазак и излазак. Међутим, скоро сви прелази нису опремљени са довољним бројем граничних контролних пунктова, друмских трака и осталих садржаја услужног карактера. Због тога су потребни заједнички напори првенствено у циљу равномјерности фреквенције туриста. Неки од пројеката заједничког карактера су иницирани од стране Владе Републике Србије и Републике Српске, као што је обнова моста Александра Карађорђевића између Зворника и Малог Зворника.

Табела 28. Ноћење туриста из Републике Србије за период 2001–2002.г. и укупан број ноћења страних и домаћих туриста у Републици Српској

Година	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Србија	36 024	35 557	30 134	30 967	29 127	37 176	41 679	45 704	40 421	40 334
Домаћи	250 641	265 594	270 888	270 679	275 461	322 129	356 557	388 739	355 481	370 879
Страни	109 249	118 593	121 107	137 070	122 515	167 312	205 438	237 103	208 610	206 923

Извор: Статистички годишњак Републике Српске 2011, стр. 288.

Бања Ковиљача изворима сумпоровите воде, љековитим блатом, бројним излетиштима и културно-историјским споменицима привлачи посјетиоце из Републике Српске. Болнички центар у Зворнику и домови здравља из осталих општина Бирча остварују уговорену сарадњу у дијелу лијечења пацијената и здравственог туризма. Обновом и организацијом процеса рада у бањи Домавији, моћи ће се вршити сарадња и размјена гостију и на тај начин проширити обим понуде у оквиру здравственог и бањског туризма.

МЈЕСТО ТУРИЗМА У ДРУШТВЕНИМ И ЕКОНОМСКИМ ОКВИРИМА БИРЧА

Полазећи од чињенице да је регија Биач дио Републике Српске који треба са становишта природних и антропогених туристичких вриједности анализирати и валоризовати, потребно је и дефинисати мјесто туризма у укупним друштвеним и економским оквирима. Одређене туристичке вриједности треба уврстити у систем укупне стратегије развоја туризма и његовог мјеста у друштвеним и економским оквирима, то јесте његово позиционирање у укупној развојној компоненти туризма, његовим фазама и комплементарностима са другим привредним гранама. Активностима Владе Републике Српске су дефинисана одређена правила у укупној улози туризма, између осталог Стратегијом развоја туризма од 2010 до 2020. г., гдје се издваја улога туризма на републичком, регионалном и општинском нивоу и одређује се и мјесто туризма у укупним друштвеноекономским оквирима. На тај начин се дефинише визија, стратешки циљеви, утврђује економски и политички развој, врши избор мјера за подстицај и развој туризма. Тиме су одређена три нивоа дјеловања:

- системски: доношење стратешких докумената;
- подстицајни: разни програми за подстицај и унапређење туризма;
- промотивни: промоција туризма на домаћем и међународном тржишту и унапређење информативних технологија у туризму.

У оквиру Министарства за туризам формирана је кровна Туристичка организација Републике Српске (ТОРС) са поступно нижим организацијама, регионалне (ТОР) и општинске туристичке организације (ТОО). На основу програмских

активности ТОРС-а регионалне и општинске организације дефинишу своју развојну политику. Битне програмске активности ТОРС-а се односе на укупну системску организацију функционисања развоја туризма, због чега се дефинише значај и улога развоја туризма. На темељима тих активности се одређују и системска рјешења за одређене регије. Да би регија Бирач одговорила таквим програмским захтјевима, мора предузети сљедеће активности које одређују смјернице и развојну улогу туризма у регионалним оквирима. То значи да се на основу поступности усклади развој туризма регије са стратешким развојем Републике. На основама Републичке стратегије развоја туризма потребно је урадити регионалну стратегију развоја туризма, а затим са том стратегијом урадити и ускладити општинске стратегије развоја туризма. На овај начин би се постигли значајни циљеви којима би се између осталог дошло до:

- обједињења туристичке понуде;
- заједничког креирања туристичке понуде;
- побољшања квалитета туристичке понуде;
- стандардизације и класификације туристичке понуде;
- прецизније праћење туристичког тржишта;
- организованијих мјера развоја и промоције.

Да би се задовољили постављени републички стандарди потребно је основати Туристичку организација регије (ТОР) која би функционисала на регионалном нивоу. Тај начин функционисања би довео до усклађивања интереса свих корисника простора и њихово партнерство и дефинисање укупног концепта значаја развоја туризма у оквиру Бирча. На овај начин би дошло у перспективи туристичког развоја до укупног регионалног туристичког дефинисања простора и по примјерима већ формираних туристичких регија до стварања јединственог туристичког регионалног оквира (кластера). Тиме се интегрише цијела регија и постаје конкурентнија, а општине у њеном саставу постају дио јединственог туристичког простора.

На другој страни, Туристичке општинске организације (ТОО) надопуњују наведени системски концепт и непосредно дају смјернице како да се реализује у пракси. То подразумијева давање идејних рјешења за валоризацију туристичких

вриједности општинских простора и њихово очување и заштиту што подразумева:

- израду програма развоја туризма усклађен са планским актима на територији општине или градског насеља као општинског центра;
- унапређење општих услова за прихват и боравак туриста;
- усмјеравање и координацију активности носилаца туристичке понуде на обogaћивању и подизању квалитета туристичких и комплементарних садржаја и стварање атрактивног туристичког производа у општинама;
- организовање туристичке информативно-пропагандне дјелатности, културних, спортских и других манифестација од интереса за унапређење туризма општине, односно града и усклађивање са програмима рада ТОРС-а и ТОР-а;
- општине, односно градови усклађују својим програмским активностима на организовању туристичке информативно-пропагандне дјелатности са програмима рада ТОРС-а.

У регији Бинач не постоји ТОР, али након настанка ТОРС-а, у општинама Зворник, Власеница и Сребреница су формиране ТОО, док су остале општине своју туристичку активност свеле на саставни дио одређених општинских служби које своје активности спроводе у оквирима угоститељско-туристичких предузећа. Локална самоуправа може на основама активности својих служби и ТОО радити на промоцији локалних туристичких вриједности, обликовању локалног туристичког производа, унапређењу туризма на локалном нивоу, унапређењу животне средине, јачању сарадње са владиним и невладиним организацијама у циљу унапређења туризма. Развојна улога туризма се своди на што веће учешће локалне заједнице и што више интересених група које би дале свој допринос у туристичком планирању и развоју. Већина туристичких активности у Бирчу се своди за мјеста гдје је и креирана и настала туристичка понуда. Овај принцип се показао као непродуктиван и неодржив, па је улога туристичког развоја битна сама по себи као интегрални развојни аспект са комплементарним туристичким мотивима из цијеле регије, као и утицај туризма на креирање укупног социо-економског аспекта Бирча.

Привредни субјекти, у првом реду јавна предузећа и институције, као и приватни сектор су носиоци привредног развоја. Привредни развој као и улога

туризма у том развоју имају функционалну и просторну димензију. Друштвени процеси, културни амбијент, заштита животне средине и сл. најдиректније утичу на развој и укупну улогу туризма и на његову хомогенизацију унутар регије.

Као примјер позитивне улоге туризма и његовог планског креирања у укупним друштвено-економским оквирима, може се анализирати сектор туризма у оквиру компаније „Боксит“ из Милића. С обзиром на чињеницу да је главна дјелатност ове компаније експлоатација руде боксита, правилним планским развојем за ову дјелатност везао се и туризам као и низ других друштвених дјелатности који утичу на укупан привредни развој не само општине Милићи, него су и носиоци одређених привредних грана и у регији Бирач (угоститељство и спортско-рекреативни сектор, производња неметала, путнички и теретни саобраћај, грађевинарство, производња хране...). То је риједак примјер гдје се биљежи континуирани развој туризма и гдје није дошло до гашења туристичког сектора због лоше економске ситуације. У оквиру компаније „Боксит“ паралелно са растом производње руде боксита, развијали су се и други привредни субјекти. На тај начин је у оквирима туристичког развоја настао и комплекс-мотел „Милићи“, који уз смјештајне капацитете има и базен, фитнес центар, сауну, теретану, тениски терен и рибњак, док је у самом граду Дом рудара и Музеј рударства чија је поставка урађена поводом 50 година постојања компаније. Уз Дом рудара је саграђен „Рајков торањ“ висок 65 m у чијем приземљу је бифе, а на врху је видиковац гдје је и кафебар. Уз старија спомен-обилежја, која се налазе у градском насељу, урађен је и Парк великана. Парк великана је спомен-обилежје српским, руским и европским великанима. Са 36 бисти, које су распоређене по градском насељу, одата је почаст познатим личностима. У непосредној близини хотела „Милићи“ налази се и спортски комплекс гдје су терени за велики фудбал, мали фудбал, кошарку, одбојку и спортска дворана за дворанске спортове. Планским приступом није афирмисана улога туризма само у градском насељу Милићи, већ кроз заштиту природних и антропогених вриједности постепено се валоризују и остали видови туристичке понуде.

Слиједећи позитивне развојне улоге туризма потребно је анализирати и негативне примјере који су првенствено утицајем грађанског рата (1992–95) и економске кризе довели до стагнације и дијелом урушавања туристичког развоја

појединих дијелова Бирча. У таквим околностима са радом је престала бања Губер у Сребреници, са врло честим прекидима је радило и скијалиште Игриште, већина хотела и мотела у скоро свим градским насељима су престали са радом или су девастирани или усљед нерентабилности су промјенили намјену.

У тешкој економској ситуацији, компликованом систему имовинско-правних односа и лошим мјерама приватизације, врло је тешко успоставити добру основу за почетак укупног привредног развоја. У таквим околностима и у почетној фази ревитализације привредних субјеката и креирања економског амбијента и туризам мора наћи своје мјесто и имати афирмативну развојну компоненту паралелно са осталим привредним гранама уз уважавање и елемената комплементарности. У појединим општинама и дијеловима регије туризам може бити и водећа привредна грана и стуб развоја, то јесте бити иницијатор складног развоја осталих дјелатности у регији. На тај начин би долазило и до веће и компактније привредне сарадње унутар и изван регије, а и регија би попримала туристичке одлике и постепено би и туризам имао све битнију улогу у укупном привредном развоју.

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Анализом природне и антропогене вриједности регије Бирач и њихов степен туристичке валоризације, уочљива је потреба за преиспитивањем улоге туризма у укупном социо-економском развоју на основу чега би се дошло до спознаје о степену развоја и могућностима будућег развоја туризма. Хронолошки посматрано, са првим позитивним резултатима општег привредног развоја од 70-их г. XX вијека почиње и развој туризма. Утицајем грађанског рата долази до застоја привредног развоја, а као последица настаје дјелимично или потпуно уништење туристичке инфраструктуре. На другој страни, одређене привредне гране усљед застоја или потпуног прекида рада, губе корак са конкурентним окружењем што у већини случајева доводи и до гашења већине привредних субјеката. Прве привредне активности након завршетка грађанског рата су показале да су потребна значајна улагања у опоравак великих привредних погона, при томе лоши организациони фактори као што су систем приватизације и имовинско-правни односи погодовали су да се привредни развој сведе на низак ниво. На основама тих ана-

лиза потребно је пронаћи могућности правилног планирања развоја туризма. Развој туризма треба да се базира на реалним постојећим основама на бази којих се мора прилазити у оквиру регије са усаглашеним фазним развојем. На основу плански усаглашеног развоја регије добија се препознатљива физиономија простора гдје долази до хомогенизације различитих привредних и ванпривредних дјелатности, а туризам се појављује као интегрални развојни сегмент. Као приоритетан економски аспект развоја туризма је његово базирање на темељима локалних ресурса и остваривања профита које би се створиле претпоставке одрживог развоја. Одрживи развој ван економског аспекта подразумијева и перспективу развоја туризма и кроз друге сегменте. У првим развојним фазама у туризму су знатно мања финансијска улагања него у друге привредне гране са великим производним капацитетима, што даје шансу туризму да на добро одабраним сегментима и планском развоју може да се позиционира као битна развојана компонента регије.

У свеобухватном развојном смислу туризам се у перспективи сврстава у битне стратешке социо-економске циљеве Републике Српске, па и регије Бирач. На основама званичне Стратегије развоја туризма Републике Српске за период 2010–2020. г. дате су стратешке смјернице, перспектива и циљеви развоја.³⁶

У смислу уважавања стратешког приступа развоју туризма, основним циљевима се сматрају унапређење живота становништва и успостављање одрживог развоја. На тај начин се стварају претпоставке за усклађивање развојних програма привредних и ванпривредних дјелатности. Уз уважавање Просторног плана Републике Српске, који је урађен за период од 2008. до 2015. г., просторних планова општина, урбанистичких и регулационих планова, у Стратегији развоја туризма Републике Српске дати су приједлози системске организације и перспективе развоја туризма. На бази тих активности су кроз економске анализе дате снаге, слабости, пријетње и могућности развоја туризма. Прецизније одређено, дата је SWOT анализа чији значајан дио рјешења дефинисаних овом анализом је примјенљив на стратешки развој регије Бирач.

---

³⁶ Универзитет у Бањој Луци, *Стратегија развоја туризма Републике Српске 2010 – 2020.* стр. 60 – 81.

Улазећи у суштину SWOT анализе туризма регије Бинач на основу показатеља стања развоја туризма, туристичког тржишта, услова и могућности развоја појединих видова туризма, могуће је и издвојити видове подстицаја и приоритетне облике туризма и посматрати их кроз афирмативану улогу и могућности перспективног развоја туризма у регији Бинач. На овај начин се системски приступом даје већа перспективност развоја туризма у којој се на основу поступности развоја могу издвојити приоритети у туристичком развоју.

Сеоски туризам се заснива на валоризацији препознатљивих природних и антропогених туристичких вриједности. С обзиром на чињеницу да овај вид туристичке понуде не захтијева велика финансијска улагања и да постоји велики број сеоских средина атрактивних за еко и етно-туризам, овом виду туризма треба дати значајно мјесто у укупној туристичкој понуди и створити основу за његову одрживост. У том смислу треба одредити сеоске средине које имају сачувану традиционалну грађевинску инфраструктуру, фолклор, обичаје и традиционалну кухињу, сачуване у селу и окружењу споменике културног наслеђа... Примјери још увијек постојећих села тог типа се могу наћи у више дијелова регије Бинач. По правилу та села су удаљена од магистралних пугних комуникација и урбаних средина. Као најперспективније село Бирчу се може издвојити село Врело са богатим природним и антропогеним вриједностима. Такође, ту су бројна села уз Дрину и њене притоке, као и села у унутрашњости брдско-планинског простора која имају низ позитивних одлика које погодују развоју етно и еко-туризма. То су села Горњи и Доњи Залуковик, Бишина, Кисељак, Мраморак, Радељевац, Зелина...

Планински туризам се заснива на вредновању примарних природних туристичких вриједности, здраве животне средине, амбијенталних природних вриједности, не захтијева значајнија финансијска улагања, и прилагодив је корисници различитих профила финансијске моћи. Дијелом већ туристички афирмисан простор планине Јавор у поступној ревитализацији и активнијим приступом развојне политике треба да је главни носилац развоја овог вида туризма. Као додатна перспективност развоја туризма ове планине јесте и долазак туриста из сусједних регија Републике Српске и из Србије на планину Јавор посебно у вријеме зимског ђачког распуста.

SWOT анализа туризма регије Бирач

<p>CHAGE</p> <ul style="list-style-type: none"> -значајно природно богатство; -разноликост природних туристичких вриједности; -очуваност животне средине; -богато културно-историјско наслеђе; - регионалне специфичности туристичког производа; -здрава храна и традиционална кухиња; -приватно предузетништво; -развијене информационе технологије. 	<ul style="list-style-type: none"> -недовољно препознатљив туристички производ; - изражена сезоналност; - недовољна примјена информационих технологија; - низак ниво квалитета услуга; -непотпуна институционална организованост, недостаје институционални ниво регије; - инфраструктурна уређеност на ниском нивоу; -недостатак смјештајних капацитета;
<p>СЛАБОСТИ</p> <ul style="list-style-type: none"> - недостатак свијести о значају и могућностима туристичке привреде; -дезинтегрисаност туристичких понуда; - слаба кадровска основа у туризму; 	<ul style="list-style-type: none"> - непланска градња; -низак ниво еколошке свијести; - недовољна имплементација јавног и приватног партнерства; -недостатак интегрисаног институционалног туристичког система.
<p>МОГУЋНОСТИ</p> <ul style="list-style-type: none"> - богата понуда у сфери туризма оријентисаног на природне и антропогене вриједности: планине, ријеке, бање, културно наслеђе, здрава природна средина и здрава храна; - туристичка понуда на регионалном нивоу; -сарадња на међурегионалном нивоу; -приступ структурним фондовима ЕУ; -брендирање туристичког производа. 	<p>ПРИЈЕТЊЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> -туристичка конкуренција; - висок интерес за велике туристичке дестинације; -нестабилан геополитички положај у оквиру европског туристичког тржишта; -непредвидиви унутрашњи развојни процеси, нарочито политички.

На планини Јавор је уочљива и појава „викенд-туризма” као доминантног у вријеме ски-сезоне. Овај вид туристичког кретања није нарушио природни амбијент. Ријетке викендице нису на доминантним мјестима, а Регулационим планом

за развој Јавор планине пажљиво су бирале локације за изградњу викенд-насеља са типским викендицама које би осликавале и уважавале основне архитектонско-грађевинске елементе регије и чиниле складну пејзажну цјелину. Викенд-туризам осим захтјевнијих грађевинских пројеката, градње хотела и хотела, поспијешила би и изградња скромнијих туристичких садржаја као што су одмаралишта за раднике, планинарске куће и планинарски домови, ловачке куће и ловачки домови, маркација и уређење излетничко-рекреативних стаза...

Бањски туризам захтијева значајна финансијска улагања како би се направили прихватљиви предуслови за пријем туриста. То првенствено подразумијева адаптацију и осавремењивање постојећих смјештајних капацитета, градњу нових савремених смјештајних капацитета који по својим садржајима могу одговорити потребама савремених захтјева туриста у сфери рекреације, лијечења, а паралелно са тим садржајима обогатити садржајност понуде како би се могао развијати и конгресни туризам. У сегменту бањског туризма од највећег регионалног и ширег значаја је валоризација бањских садржаја бање Губер и бање Козлук, као и научна истраживања и анализе већ познатих изворишта термоминералних вода која нису у функцији искоришћености за лијечење или туристички развој.

Вјерски туризам је због промјене друштвенополитичкиог амбијента, стварања предуслова за духовне слободе и изражених потреба становништва за сопствену духовност и чување традиције, допринио развоју туристичких кретања и континуираном порасту поклоничких путовања. Интересантне су анализе да је у вјерској инфраструктури првенствено добровољним прилозима вјерника, донацијама и улагањима државних институција и прилозима из српске дијаспоре учињено далеко највише по питању уређења и градње вјерских објеката. Тим улагањима су се створили предуслови да средњовјековни манастири Ловница, Сасе и Папраћа постану незаобилазни вјерски садржаји поклоничких путовања, ученичких, студентских и других екскурзија. Бољим прилазним путевима, паркингом, изградњом конака, црквених продавница, паркова и прилазних цвјетних алеја, створени су услови који у перспективи развоја овог вида туризма стварају добру основу за квалитетан прихват туриста и стварање могућности за пораст броја посјетилаца.

Археолошки локалитети, средњовјековни градови и споменици могу бити значајан сегмент у употпуњавању туристичке понуде. Овај недовољно промови-

сан и недовољно познат сегмент туристичке понуде, системом инвентаризације и презентовања на туристичким картама и проспектима у перспективи треба приближити ширем туристичком тржишту, уврштавати ове локалитете у маршруте туристичких кретања (планинарске трансверзале, школски излети, излети колектива, бициклистичке туре у природи...). Као значајни, а недовољно валоризовани локалитети су римски градови: Склани (*Municipium Malvesiatium*), Сребреница (*Do-mavija, Argentarija*), римски каменолом сиге у Дардаганима, средњовјековни градови и бројне некрополе стећака у ширем простору Бирча.

Транзитни туризам је могуће везивати за два туристичка смјера ка олимпијским планинама и Јадранском мору. У тим условима до изражаја долази понуда уз магистрални пут Београд–Сарајево од Шепак до Хан Погледа. На тај начин свој удио у туристичкој понуди налазе мотели, хотели и бензинске пумпе као и туристичка понуда у градским насељима која се налазе на том пугу. Без обзира на стална обогаћивања садржаја и инвестиције првенствено у смислу грађевинске инфраструктуре, неопходна је организованија понуда еко и етно-садржаја и њихова оригиналност и препознатљивост на основу које би се постепено дошло и до одређених брендирања појединих производа. У планинском појасу од Власенице до Хан Погледа је простор који има добре природне предуслове за развој еко и етно-туризма, као и простор уз Дрину, Дрињачу и Јадар гдје се у приобалном дијелу могу саградити или обогатити постојећи туристички садржаји како би се боље одговорило на потребе туриста у транзиту.

Перспективе развоја туризма регије Бирач треба ускладити са стратешким одређењима Стратегије развоја туризма Републике Српске. На основу тих заједничких одређења свих представника привреде у оквиру јавног и приватног сектора потребно је обезбиједити нове пројекте и улагања у туристички развој. Изградњом нових туристичких капацитета, пратеће инфраструктуре, побољшањем кадровске основе, информационих технологија и других садржаја створио би се бољи и перспективнији амбијент за препознатљивост туристичке понуде која би привукла и задовољила потребе савремене туристичке тражње. У развојном аспекту туризма наглашене су потребе за чување природног амбијента и еколошке заштите простора, а и његова развојна одрживост кроз повећање броја запослених и побољшања квалитета живота локалног становништва.

ЗАКЉУЧАК

Регија Бирач представља сложену цјелину коју се као специфичан геопростор одликује различитим природним закономјерностима и антропогеним утицајима. Бирач треба посматрати као територијално и административно уоквирени простор седам општина са својим одликама и специфичностима сврстане у комплексни просторни систем потенцијалних и дијелом активираних природних и антропогених туристичких мотива. На основу анализе степена развоја туризма и свих других показатеља који посредно и непосредно утичу на развој туризма, може се закључити да је Бирач геопростор са бројним природним и антропогеним вриједностима које нису довољно искоришћене. Дио тих вриједности су у функцији развоја туризма, дио је дјелимично искоришћен, док значајан дио не представља предмет туристичке тражње. Туристички потенцијали регије нису уједначени па је због компактности простора потребана међусобна интеракција између одређених дијелова регије и међусобно повезаних и зависних елемената. На тај начин би се дошло до шире повезаности унутар регије и хомогенизацијом простора створили би се предуслови за настанак препознатљивог туристичког производа. На основу међуопштинске сарадње и кретања туриста, размјене роба, успостављање заједничког информационог система дало би основу за економску и социјалну трансформацију.

Теоријском анализом природних и антропогених вриједности мултидисциплинарним приступом дошло се до рјешавања циља истраживања задате теме. Инвентаризацијом и систематизацијом природних и антропогених вриједности, анализом њиховог размјештаја, густине и врста туристичких кретања, спознате су појаве и процеси који су настали развојем туризма.

Кључна слабост развоја туризма у организационом смислу јесте недостатак одговарајуће институционалне инфраструктуре што је посебно важно за локални и регионални ниво. У том смислу је потребан плански приступ и квалитетна системска рјешења. На републичком плану развоја туризма преко Министарства за туризам, Републичке туристичке организације, Регионалне туристичке организације и општинских туристичких организација, долази се до системских оперативних рјешења за реализацију потенцијалних могућности у регији. У међу-

општинској сарадњи је потребно фокусирање на одређене дијелове регије који су препознатљиви по специфичности своје понуде, а предмет су туристичке тражње цијеле регије и ширег простора. На тај начин Ски-центар Игришта би постигао већи степен искоришћености, средњовјековни манастири Ловница, Папраћа и Сасе треба да су саставни дио туристичких програма, археолошки локалитети и средњовјековни градови морају бити програмски саставни дио разних туристичких кретања. Међуопштинску сарадњу треба планирати на краћи, средњорочни и дугорочни период како би оправдала принципе одрживог развоја туризма регије. У том оквиру би и регионални развој имао значајну улогу и у укупном републичком туристичком развоју и избјегла би се неусклађеност туристичких активности унутар регије.

Материјална база се може анализирати кроз смјештајне туристичко-угоститељске капацитете. Услјед недостатка континуитета туристичке понуде и изражене сезоналности хотели и мотели, као основни вид смјештаја за туристе, имају неуједначену попуњеност. Због недостатка обједињене регионалне туристичке понуде често долази до „преплитања” појединих туристичких манифестација или учесталости манифестација у кратком временском периоду што умањује њихову посјећеност. У вријеме Брдске ауто-трке у Власеници, смјештајни капацитети у два хотела („Панорама” и хотел „М”) не задовољавају потребе смештаја за учеснике манифестације и посјетиоце. У градском насељу у Власеници не постоји база података за приватни смештај, нити посебно оспособљена домаћинства за бављење тим видом туризма. У тим условима гости су препуштени сами себи да траже смјештај или да се смјесте у сусједним Милићима и Зворнику. Неријетко се догоди да се паралелно са том манифестацијом одржавају манифестације у Милићима – Августовски дани културе и спорта или у Зворнику – Зворничко културно лјето. Усаглашавањем календара манифестација постигла би се равномјернија распоређеност туриста и међуопштинска сарадња би дошла до изражаја гдје би се и попуњеност смјештајних капацитета повећала. Највећи проблем смештаја се односи на квалитет смештаја и услуга у тим објектима. Тренутно стање хотела који су били у друштвеном власништву је врло лоше. Дио тих хотела је уништен (хотел „Ловница” у Шековићима), дио је због економске кризе затворен (хотел „Ружа” у Братунцу, хотел „Видиковац” у Зворнику и „Губер” у Сребреници), док су

неки промијенили намјену (хотел „Дрина” у Зворнику). Да би се побољшала оваква ситуација потребан је плански концепт обнове и осавремењивања смештајних капацитета и изградње нових који могу задовољити потребе и захтјеве туристичке потражње. Као позитивни примјери могу се навести нови хотели и мотели у приватном власништву који су настали поред магистралних путева уз бензинске пумпе или у градским насељима. Ове примјере треба подржавати јер они представљају својеврстан вид породичних малих предузећа која имају за циљ и повећање броја запослених, а и обогаћују укупну туристичку понуду. Уз побољшање квалитета смјештајних капацитета, неопходно је осавременити смјештајне и све пратне туристичко-здравствене садржаје бања Губер и Кисељак. У свим општинама Бирча недостаје инвентаризација и категоризација приватног смјештаја, гдје би се на бази збирних података могла направити квалитетна понуда смјештаја у кућној радиности. Бољој искоришћености смјештајних капацитета доприноси и стручно обучен кадар. У кућној радиности је потребна едукација давалаца услуга смјештаја како би се испунила основна правила која гости очекују и како би пружањем добре услуге пронашли за себе економске интересе и допринијели продужењу туристичке сезоне и боравка својих гостију. Уз смјештајне капацитете као битни се намећу и остали садржаји материјалне основе. Они се односе на побољшање кључних садржаја у појединим дијеловима Бирча. Као носилац туристичког развоја Бирча, Ски-центар Игришта тренутно не задовољава потребе туриста, у првом реду због недостатка ски-жичара, ски-лифтова и лошег квалитета садашњих ски-лифтова. Потребно је побољшање транспорта скијаша, изградити смјештајне капацитете, побољшати прилазне путне саобраћајнице, боље водо и електро-снабдијевање, обогаћивање садржајима рекреативно-забавног карактера... Основни сегмент у смислу економске самоодрживости и туристичке валоризације Ски-центра Игришта и ширег простора Јавор планине огледа се у инвестирање у инфраструктуру која би у функцију ставила овај простор и ван зимске ски-сезоне. На тај начин би планина Јавор имала значајну туристичку улогу регионалног и ширег карактера. Недостатак инфраструктуре је примјетан и уз ријеку Дрину и њезине притоке, па је због тога у периоду разних манифестација и купалишне сезоне, пријем туриста лоше пропраћен. Недостатак туристичке саобраћајне сигнализације отежава кретање туриста. Неопходно је стандардизованим знацима тури-

стичке сигнализације обиљежити археолошке локалитете, средњовјековне градове и манастире, некрополе стећака, излетишта и кампове на ријекама и планинама, туристичке садржаје унутар градских средина и остале туристичке вриједности које су у сфери интересовања туристичких кретања.

Привредни субјекти као носиоци привредног развоја треба да туризам прихвате као битан дио територијалне организације простора. То практично значи да развој туризма подразумијева усаглашавање одрживог модела економског развоја, усаглашен развој са осталим корисницима простора на основу планске просторне организације, уважавање еколошких стандарда. Законским регулативама је потребно привредне субјекте усмјерити да подржавају и улажу у пројекте који се баве заштитом животне средине и да на тај начин нађу сопствени економски интерес са циљем унапређења туризма.

Транзитни туризам је посебан вид туризма којем се у Бирчу треба посветити већа пажња. Због све веће мобилности туриста да се удобније и брже крећу, потребно је удовољити њиховим захтјевима и на путу до крајњег одредишта. На том путу мјеста њиховог одмора треба да су посебно уређена како би привукла њихову пажњу. Она морају да задовоље разне потребе туриста, а посебно је значајно ако неки од туристичких мотива привуче туристе да продуже свој боравак или да добра услуга буде разлог њиховог заустављања и у повратку. Заустављење туриста у транзиту представља извјестан економски ефекат, а обогаћивање понуде тај ефекат увећава. Јачање транзитне улоге се огледа и кроз већа улагања у инфраструктуру покрај главних саобраћајница. Магистрални пут од Шепка до Хан Погледа има најзначајнију транзитну улогу, али су уочљиви недостаци сервисних служби за аутомобиле, безбједни паркинзи, етно-ресторани, пратећи садржаји уз бензинске пумпе и мотеле, продавнице здраве хране, продавнице сувенира и љекобиља и посебно недостатак туристичке промотивне сигнализације коју би примијетили туристи у транзиту.

Туристичка пропаганда и други видови медијског представљања су битан сегмент укупног туристичког развоја и комуникације са становништвом и потенцијалним туристима. Битно утичу на повећање свијести о значају и улози туризма у укупном креирању социо-економског стања, у представљању културе живљења становништва одређеног простора и формирању збирне импресије посјети-

лаца. У појединим периодима су врло битни за одређене циљне групе (временска прогноза, извјештај о висини и квалитету снијежног покривача, стање на путевима...). Често пропагандне активности су везане само за поједине општине Бирча. Да би се постигли бољи ефекти наступања на туристичком тржишту потребно је заједничко регионално наступање и представљање на туристичким берзама на којима се налази база потенцијалних корисника туристичких услуга. На туристичким берзама у БиХ регија Бирач би требало да се појави са јединственом понудом и квалитетном презентацијом туристичких вриједности. Досадашње презентације као дио туристичке понуде на јединственом штанду Туристичке организације Републике Српске нису давале пуни ефекат за регију Бирач. Израдом јединствене туристичке карте за Бирач са свим туристичким садржајима и осталим пропагандним материјалом би обогатило презентовање овог простора и повећало туристички рејтинг. Посебна улога медија се односи и на развијање културе живљења, еколошке културе, едукативног односа према даваоцима и корисницима услуга, указивање на битност правилног односа према културном наслеђу ван уређених и заштићених простора.

Гашењем одређеног броја индустријских погона и градњом нових, који морају да задовољавају савремене еколошке стандарде, створени су услови да се у складу са локалним еколошким плановима може рачунати са битним перспективама за развој еко-туризма. Потребно је регистровати и презентовати посебно атрактивне еколошке средине и донијети одрживе законске регулативе о заштити тих простора. Своју бољу афирмацију еко-туризам стиче као комплементарни сегмент са другим гранама, а посебно са етно-туризмом. Богатство сеоске традиционалне архитектуре, фолклора, обичаја, здраве хране и традиционалне кухиње еко и етно-туризам се могу дефинисати као значајни туристички потенцијали.

Стање животне средине регије Бирач је задовољавајуће. Преферира развој планинског, сеоског, еко, авантуристичког, бањског и сличних облика туризма. Квалитет животне средине отвара могућност унапређења ових видова туризма..

Туризам као дјелатност у регији Бирач треба посматрати као значајну привредну грану са реалним могућностима за одржив и перспективан развој. Својим значајним бројем природних и антропогених вриједности овај геопростор премашује локалне и регионалне оквире и добро осмишљеним и поступним смјерни-

цама туристичког развоја може попримати одлике туристичке регије и дати све битнију улогу туризму у укупном привредном развоју регије. Стимулативном развојном политиком домаћим предузећима треба створити добар амбијент за учешће у туристичком привређивању и дати могућности иностраним предузећима да инвестирају у развојне туристичке пројекте.

Организациони облик туризма регије Бинач је дефинисан законским актима о обављању туристичке дјелатности у Републици Српској и утврђују мјере на промоцији и развоју туризма. Стратегијом развоја туризма су дате смернице и регионалног развоја туризма гдје регионални развој треба да буде заснован на принципима интегралног развоја туризма и комплементарних дјелатности, као чинилаца укупног привредног и друштвеног развоја, одрживог развоја туризма, спровођења јединствених стандарда за пружање услуга у туризму, уз ефикасно коришћење туристичких простора и туристичких вриједности. На бази формиране Републичке туристичке организације, Регионалне туристичке организације и Општинске туристичке организације морају да дају главне смјернице у смислу поспјешења развоја туризма и његово организационо уоквиривање у туристичкој дјелатности. Законом о туризму Републике Српске, под туристичком дјелатношћу се подразумева пружање услуга путничких односно туристичких агенција, туристичких водича, услуга у сеоским домаћинствима, вјерском, конгресном, здравственом, спортском, ловном, риболовном и осталим облицима туризма као и активности удружења грађана у оквиру дјелатности које чине туризам. Локална администрација мора да има низ позитивних мјера у смислу примјењивости организационих и законских активности како би туристичка дјелатност добијала постепено већу улогу у привредном развоју регије. Она треба да је укључена у плански развој туризма уз уважавање стручних развојних пројеката и коришћења услуга стручних кадрова јер се у пракси показало да су нестручно вођене туристичке активности неке просторе неповратно уништили.

Финансирање развоја туризма и туристичке инфраструктуре је питање којем треба системски прилазити. Туризам не може да се финансира само из извора локалне заједнице и кроз сопствени развој, него треба да има и шири друштвени развојни значај. Због тога је потребно утврдити више извора финансирања и улагања у развој туризма. Улогу државних институција треба сводити на израду

опште планске документације од републичког и регионалног значаја, финансирање детаљних планова на локалном нивоу и посебно финансирање специфичних пројеката који су интересантни и за међународне инвеститоре. Детаљни планови регионалног и општинског карактера би требало да се базирају на приједлозима републичког општег развоја, а улагања би се морала сводити на економске ефекте кроз пружање услуга туристичко-угоститељског карактера и градње пратећих туристичких садржаја. Највећи дио туристичких активности у Бирчу је у зачетној фази, па је неопходно улагање државних институција у виду подстицајних мјера, побољшање административних услова, омогућавање повољних кредитирања преко развојних инвестиционих фондова и укупно креирање инвестиционе стратегије. Стварањем позитивног амбијента за улагање привукао би се и домаћи и инострани капитал. Неопходно је урадити позитивне помаке како би се у појединим дијеловима Бирча већ изграђени објекти могли уврстити у туристичку понуду. У бањи Кисељак и њеној околини је велики број објеката који су у власништву становништва које је на привременом раду у иностранству. Осим економских разлога то становништво има и емотивне завичајне разлоге због чега би се ревитализацијом бање Кисељак дио тог становништва вратио и утицао на туристичку понуду.

У укупној структури запослености на нивоу Републике Српске 1999. г. је само 3.1 % било запослено у туризму и угоститељству, а већ 2008. г. 5,5 %. Од тог броја процјене говоре да је само 1/3 стручног кадра са вишом или високом стручном спремом. Изражена флукуација броја запослених због туристичке сезоналности неријетко одбија квалификоване кадрове да раде у одређеним туристичким структурама. Невезано за дужину сезоне или врсту посла, велики дио кадра није довољно стручно оспособљен. Значајан број кадрова је укључен у популарисање и развијање туристичке свијести, а остали већи дио је директно укључен у практичне туристичке активности. У развоју туристичке привреде неопходно је правити и детаљне кадровске планове који укључују запошљавање кадрова у државним институцијама, туристичким републичким, регионалним и општинским организацијама, туристичким агенцијама, саобраћајним предузећима, хотелијерству и угоститељству, културно-научним институцијама... У пракси се показало да је потребно имати и образовне институције на одређеној регији која има претензије да јој туризам постане битан развојни сегмент. Власеница има Средњу ту-

ристичку школу. Високо стручни кадрови се школују у већим универзитетским центрима Републике Српске: Источном Сарајеву, Бањалуци, Требињу и у Србији: Београду и Новом Саду. Универзитетски ниво образовања је неопходан и након запослења и ти кадрови морају да су у сталном прилагођавању текућим и будућим потребама туристичког тржишта. У зависности од потребе туристичког простора долази до специјализованих туристичких кадрова који морају на посебан начин третирати одређен простор и на адекватан начин га представити туристичкој тражњи. Због потреба за већим развојним степеном туризма и школовању кадрова у туризму треба дати већи значај.

Може се закључити да се концепт развоја туризма регије Бирач темељи на специфичним и разноликим природним и антропогеним вриједностима које треба системски развијати и представљати туристичком тржишту како унутар саме регије тако и изван ње. Туристички развој би се требало базирати на видовима туризма које треба сврстати у укупне развојне основе регије и чинити је препознатљивом, то су: планински, балнеолошки и здравствено-рекреативни, еко и етно-туризам, ловни и риболовни, манифестациони, транзитни, излетнички, екскурзиони и посебно значајан, а јако мало искоришћени у туристичкој понуди археолошки локалитети, средњовјековни градови, стећци и средњовјековни манастири. Организациони оквири треба да се базирају на принципима усклађивања са тржишним захтјевима и принципима одрживог планског развоја.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баслер, Ђ. (1972). *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша.
2. Бенац, А, (Сергејевски, Д., Мазалић, Ђ. (1955). *Културна историја Босне и Херцеговине*. Сарајево: Народна просвјета.
3. Беатовић, Ђ. (1981). *Братунац и околина у мојим сјећањима*. Београд: Удружење добровољачких ратова Србије.
4. Бешлагић, Ш. (1971). *Стећци-каталожко-топографски преглед*. Сарајево: Веселин Маслеша.
5. Бешлагић, Ш. (1982). *Стећци, култура и умјетност*. Сарајево: Веселин Маслеша.
6. Vouè, А. (1889). Wien: *Die europäische Türkei*, I-II.
7. Блажевић, И., Пепеоник, З. (1979). *Туристичка географија*. Загреб: Школска књига.
8. Васовић, М. (1971). *Регионална географија-карактеристичне регије на Земљиној површини*. Београд: БИГЗ.
9. Вего, М. (1957). *Насеља Босанске средњевјековне државе*. Сарајево: Свјетлост.
10. Венцел, М. (1965). *Украсни мотиви на стећцима*. Сарајево: Веселин Маслеша.
11. Гавриловић, Љ., Дукић, Д. (2002). *Реке Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
12. Глушац, В. (1992). *Истина о богумилима-историјска расправа*. Београд: Народна библиотека Србије.
13. Гњато, Р., Трбић, Г., Маринковић, Д., Гњато, О., и Лојовић, М. (2005). *Република Српска-туристички потенцијали*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
14. Група аутора, (1983). *Енциклопедија Југославије-СР БиХ*. Загреб: Југословенски лексикографски завод.
15. Група аутора, (1983). *Еколошко-вегетацијска рејонизација БиХ*. Сарајево: Шумарски факултет у Сарајеву.
16. Група аутора, (2005). *Дрина*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
17. Група аутора, (2010). *Минерално сировински потенцијали територије општине Зворник*. Зворник: Републички Завод за геолошка истраживања.

18. Група аутора, (2009). *Municipium Malvesiatium*, Скелани, Сребреница, Зборник радова, Народна библиотека Сребреница.
19. Дероко, Д. Ј. (1939). *Дрина-Географско-туристичка монографија*. Нови Сад: Друштво Фрушка Гора.
20. Ђукановић, М. (1996). *Животна средина и одрживи развој*. Београд: ЕЛИТ.
21. Ђурић, А. (2005). *Православни манастири у Босни и Херцеговини*. Бијељина: Епархија Зворничко-тузланска.
22. Имамовић, Е. (1977). *Антички културни и вотивни споменици на подручју БиХ*. Сарајево: Веселин Маслеша.
23. Ивановић, З. (2002). *Зворнички Споменар*. Нови Сад: Прометеј.
24. Јовичић, Ж. (1982). *Основи туризмологиј*. Београд: Научна књига.
25. Јовичић, Д. (2000). *Туризам и животна средина*. Београд: Задужбина Андрејевић.
26. Јовичић, Д. (2008). *Увод у туризмологију и туристичку географију*. Београд: Тон ПЛУС.
27. Кашић, Д. (1982). *Манастир Светога Ђорђаљ-Ловница*. Београд: РО, Нови дани.
28. Ковачевић К. Д. (1978). *Градска насеља средњовјековне босанске државе*. Сарајево: Веселин Маслеша.
29. Косорић, М. Д. (1976). *Културни, етнички и хронолошки проблеми илирских некропола Подриња*. Тузла: Музеј источне Босне.
30. Курипешкић, Б. (1950). *Curipeschitz, Itinerarum der Botschaftreise des Joseph v. Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530*. Innsbruck. Издање на српском језику. Сарајево: Свјетлост.
31. Куленовић, С. (1995). *Етнологија сјевероисточне Босне*. Тузла: Музеј источне Босне.
32. Крешевљаковић, Х. (1953). *Стари босански градови*. Сарајево: Наше старине.
33. Крешевљаковић, Х. (1961). *Еснафи и обрти у БиХ*. Сарајево: Научно друштво НР БиХ.
34. Лакушић, Р. (1982). *Планинске биљке*. Сарајево: Свјетлост.
35. Марјану, С. (1899). „*Serbatorila la Romani*“. Bukuresti, 1899.

36. Марковић, Ј. Ђ. (1970). *Географске области СФРЈ-а*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије.
37. Миљковић, Е. (1995). *Муслиманство и богумилство у историографији*. Београд: Историјски институт Српска академија наука и умјетности.
38. Незировић, С. (2008). *Туристички потенцијали Сребренице*, Сребреница: Општина Сребреница.
39. Петровић, М. М. (1995). *Помен богумила- бабуна у Законоправилу Светог Саве и црква босанска*. Београд: Историјски институт Српска академија наука и умјетности.
40. Перушић, М. (2005). *Економско развојна публикација*. Зворник: Бреда-агенција за економски развој регије Бинач.
41. Пецељ, М. Р. (2000). *Климатске промјене и ефекат стаклене баште*. Бањалучка: Републички педагошки завод.
42. Плавша, Ј. (2009). *Принципи и методе регионализације*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
43. Поповић, Н. (2010). *Поповићи на метоху манастира Папраћа*. Београд: Newpress Смедерево.
44. Ранковић, Љ. (1995). *Српске славе и вјерски обичај*, Ваљево: Глас цркве.
45. Ристановић, С. (2000). *Ријека Дрина и Подриње*. Београд: ИА „Вуканс“.
46. Савић, С. (1976). *Етнографска грађа из Доњег Бирча*. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
47. Симовић, Р., Миљановић, Б. (1984). *Шековићи средиште партизанског Бирча*. Шековићи: Народни универзитет.
48. Станковић, М. С. (2005). *Језера Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна Средства.
49. Станковић, М. С. (2008). *Туристичка географија*. Београд: Завод за уџбенике.
50. Тодоровић, М. (2008). *Минерални ресурси регије Бинач*. Милићи: интерна документација предузећа Боксит.
51. Томка, Д. (1998). *Култура кроз простор вријеме и туризам*. Нови Сад: Институт за географију.
52. Ћоровић, В. (1927). *Босна и Херцеговина*. Београд: Српска књижевна задруга.

53. Узуновић, А. (2010). *Зворник-хисторијска монографија*. Тузла: БМГ.
54. Филиповић, М., Мазалић, Ђ. (1951). *Црква Ловница у Босни*. Београд: Споменик САН СИ.
55. Цвијић, Ј. (1991). *Сабрана дјела-Балканско полуострво*. Београд: Народна библиотека Србије.
56. Челебија, Е. (1967). *Путописи-одломци о југословенским земљама*. Сарајево: Свјетлост.
57. Чермошник, И. (1984). *Мозаици и зидно сликарство римског доба у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша.
58. Чомић, Ђ. (1988). *Просторно планирање у туризму*. Загреб: Туристички савез Хрватске.
59. Чомић, Ђ. (1990). *Неки теоријски и практични аспекти туристичке валоризације*. Загреб: Туристички савез Хрватске.
60. Чомић, Ђ. (2002). *Географија затвореног круга*. Београд: Виша хотелијерска школа.
61. Чомоћ, Ђ., Јовић, Г. С., и Поповић, И. Б. (2008). *Основе туризма*. Пале: Филозофски факултет.
62. Шево, Љ. (1999). *Манастир Ловница*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
63. Штетић, С. (2000). *Пословање туристичких агенција*. Београд: Савезни центар за унапређење хотелијерства-угоститељства.
64. Штетић, С. (2003). *Географија туризма*, Београд: Аутор-Цицero, Београд.
65. Глушац, В. (1924). *Средњовјековна босанска црква*. Београд: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IV.
66. Баслер, Ђ. (1955). *Долина Неретве од Коњица до Раме*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
67. Баслер, Ђ. (1963). *Палеолитска насеља у сјеверној Босни*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
68. Бенац, А. (1954). *Нови прехисторијски налази у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
69. Вербур, А. (1888). *Ископавање прехисторијских гробова у Босни и Херцеговини у години 1888*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.

70. Радимски, В. (1889). *О материјалу богумилских стећака*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја
71. Гарашанин, М. В. (1954). *Из историје млађег неолита у Србији и Босни*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
72. Грбић, М. (1956). *Бутмирска експанзија*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
73. Драгичевић, Т., Филипеску, Т. (1907). *Каравлашка насеља у Босни-Етнографско-антрополошко-географско проучавање*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
74. Драгичевић, Т. (1907). *Народне празновјерице*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
75. Драгичевић, Т., Вулетић, В. (1892). *Старобосански натписи из Власенице (Бирча)*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
76. Јагић, В. (1890). *Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
77. Карановић, М. (1927). *О типовима кућа у Босни*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
78. Карановић, М. (1939). *Народна ношња из Осата-вођа кроз Етнографски музеј у Сарајеву*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
79. Косорић, М. Д. (1979). *Резултати испитивања на некрополи Каравлашка кућа у Пађинама*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
80. Косорић, М. Д. (1983). *Праисторијско насеље Градина у Савићима код Шековића*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
81. Косорић, М. Д. (1990). *Праисторијско насеље Дворови у Дрињачи код Зворника*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
82. Мазалић, Ђ. (1938). *Кратак извјештај о испитивању старих цркава манастира: Озрен, Тамне, Папраће и Ломнице*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
83. Мазалић, Ђ. (1956). *Звоник (Зворник) стари град на Дрини*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
84. Мерингер, Р. (1899). *Пучка кућа у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
85. Обрадовић, М. (1985). *Друштвене игре из околине Сребренице, Власенице и Зенице*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.

86. Пач, К. (1902). *Поједини налази из римског доба-Подирквина у котару власеничком*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
87. Пач, К. (1907). *Археолошко-епиграфска повијест римске Далмације-из римске вароши у Скеланима*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
88. Пач, К. (1914). *Збирка римских и грчких старина у Босни и Херцеговини у Земаљском музеју*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
89. Пашквалин, В. (1960). *Бронзана вотивна рука из Саса*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
90. Поповић, Ц. Ђ. (1958). *Самарцијски занат у БиХ*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
91. Петровић, П. (1955). *Мотиви на босанско-херцеговачким стећцима*. Нови Сад: Зборник Матице српске.
92. Радимски, В. (1889). *Два римска камена из околине Сребренице*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
93. Радимски, В. (1891). *Римски Град Домавија у Градини код Сребренице у Босни и тамошњи ископи*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
94. Радимску, В. (1894). *Извјештај о ископинама у Домавији код Сребренице у години 1892 и 1893*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
95. Радимски, В. (1895). *Археолошке црнице-Римска развалина - Градина Михаљевић у котару Сребреничком*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
96. Радимски, В. (1895). *Археолошке црнице-Градина Косовача код Кусоња у котару Зворничком*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
97. Соловјев, А. (1948). *Јесу ли Богумили поштовали крст*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
98. Соловјев, А. (1954). *Приноси за босанску и илирску хералдику*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
99. Трухелка, Ћ. (1891). *Старобосански мраморови*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
100. Трухелка, Ћ. (1911). *Тестамент госта Радина*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
101. Ћурчић, В. (1908). *Градина и громиле у Шадићима, котар Власеница*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.

102. Ухлик, Р., Белкашић, Љ. (1958). *Нека вјеровања Цигана чергаши*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
103. Фијала, Ф. (1893). *Прилози археологији Босне и Херцеговине-прехисторијска бакрена справа*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
104. Херман, К. (1888). *Мач од туча извађен из Дрине*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
105. Баслер, Ђ. (1965). *Уломци римске архитектуре у Братунцу*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
106. Бојановски, И. (1965). *Археолошки пабирци са подручја античке Домавије*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
107. Белкашић, Љ. (1965). *Ношња у Доњем Бирчу*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
108. Бабић, М. (1998). *Резултати првих археолошких ископавања на Зворничкој тврђави 1998*. Бијељина: Гласник Удружења музејских радника.
109. Гњато, Р. (1997). *Нодално-функционална регионализација Републике Српске*, Бањалука: Гласник Географског друштва Републике Српске.
110. Група аутора, (1999). *Стратегија развоја туризма Републике Српске-пројекат*. Београд: Институт Економског факултета.
111. Имамовић, Е. (2002). *Сребреница и околина у Римско доба*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
112. Косорић, М. Д. (1965). *Споменик митриног култа из околине Зворника*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
113. Ловне основе за општине регије Бирач.
114. *MODEL GEOL ISS-a*.(2008). Милићи: АД. „Боксит“.
115. Општина Братунац, (2010). *Социо-економска анализа Братунца*.
116. Петровић, П. (1955). *Мотиви на босанско-херцеговачким стећцима*. Нови Сад: Зборник Матице Српске X.
117. Пецел, Р. М., и група аутора. (2007). *Биоклиматска и еоклиматска истраживања-правци развоја*. Београд: Гласник Српског географског друштва.
118. *Календар Српске православне патријаршије-Шематизам (2006)*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

119. Симић, А. (2002). *Мотел на врелу Губер*, Сребреница: Пројекат за ревитализацију врела Губер.
120. Скарић, В. (1932). *Богумилски гробови и босанчица*. Сарајево: Народно јединство-календар Дринске бановине III.
121. Станковић, М. С. (1993). *Географске основе туристичке валоризације*. Београд: Гласник Српског географског друштва, бр. 1.
122. Станковић, М. С. (1995). *Клима као туристичка вриједност*. Београд: Гласник Српског географског друштва, бр. 2.
123. Ђурчић, В. (1934). *Како су наши богумилски преци сјекли и превозили надгробне споменике*. Сарајево: Часопис Напредак.
124. Ђапин, Ђ. (1995). *Мит о богумилима*. Крагујевац: Часопис Поглед.
125. Филиповић, М. (1960). *Народни живот Срба у Сјевероисточној Босни према једној анкети из 1911*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.
126. Филиповић, М. (1930). *Вогошћа и Биоча у Босни*. Београд: Српски етнографски зборник XLVI.
127. Црногорац, Ч. (2002). *Заштита брдско-планинских простора Републике Српске у функцији развоја туризма*. Нови Сад: Часопис Департамента за географију, туризам и хотелијерств.
128. Црногорац, Ч., Тошић, Р. (2002). *Квалитет површинских вода Републике Српске у функцији одрживог туризма*. Нови Сад: Часопис Департамента за географију, туризам и хотелијерство.
129. Ђурић, В. Ј. (очитано 2011) *Пројекат Растко: Сликарство у средњем вијеку*.
130. Ракић, С. (очитано 2011). *Пројекат Растко: Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*.

ПРИЛОЗИ

Табела 29. Стећци општине Братунац

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Бањевићи	14	1 плоча 13 стубова	11 украшено: мач, јабука, крст, лук, полумјесец, јелен, сјекира, људски лик, вијенац...	Неодређен
Бегићи (Мраморје)	34	3 плоче 1 сандук 8 сљемењака 22 стуба	5 украшено: биље стилизације, рука, мач, јабука, полумјесец	3-И СИ-ЈЗ
Биљача (Присоје)	25	21 сандук 2 сљемењака 2 стуба	Украшена 3: стилизован крст, двоструке спирале, кружни вијенац...	3-И
Бљечева	43	1 плоча 27 сандука 2 сљемењака 13 стубова	Нема украса	Неодређен
Бољевићи	35	7 плоча 7 сандука 6 сљемењака 10 стубова 5 амфора	Украшена 2: штит и мач у рукама мушкарца	3-И
Брана Бачић	15	1 сљемењак 14 стубова	2 украшена: лозица, спирала, гроздови, цвијеће	3-И
Брана Бачић (Бачићи Доњи)	43	5 сандука 13 сљемењака 25 стубова	Украшено 13: крст, јабука, круг, полумјесец, вијенац, спирала, топуз...	3-И
Брана Бачић (Б. Горњи)	10	2 сандука 2 сљемењака 6 стубова	Нема украса	3-И
Братунац (Градац брдо)	124	42 сандука 8 сљемењака 74 стуба	Украшена 4 стуба: крст, двострука спирала, биљке...	Неодређен
Братунац (Суха)	8	2 плоче 5 сљемењака 1 стуб	Нема украса	3-И С-Ј
Братунац (Побуђско брдо)	16	1 сандук 15 стубова	Украшено 6: розета, полумјесец, јабука, застава, људи, биљна стилизација	3-И
Вољевићи (Мраморје)	60	40 сандука 20 стубова	Нема украса	3-И
Вољевићи (Ждријело)	25	21 сандук 4 сљемењака	Нема украса	3-И
Глогова	29	3 сандука 6 сљемењака 20 стубова	Нема украса	Неодређен
Горњи Магашаћи	50	Стубови	Нема украса	Неодређен
Доњи Магашаћ	2	Стубови	Нема украса	Неодређен
Жлијебац	16	Сандуци	Нема украса	3-И
Јагодња	15	Сандуци	Нема украса	Неодређен
Јелаш	16	1 сандук 15 стубова	Украшено 6: полумјесец, розете, јабука, биљна стилизација, фигуре људи...	3-И

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Красановићи	29	8 сандука 4 сљемењака 17 стубова	Украшена 2: крст, полумјесец, лозица, стилизована биљка са цвјетићима	СЗ-ЈИ
Липеновићи	100	Стубови	Украшено 11: полумјесец, крст, јабука, биљке, лик мушкарца и коњ...	З-И
Лозница	150	70 сандука 30 сљемењака 50 стубова	Нема украса	З-И
Млечва	49	1 плоча 28 сљемењака 10 стубова	Нема украса	Неодређен
Мратинци	8	Стубови	Нема украса	Неодређен
Оправдићи	63	3 плоче 2 сандука 42 стуба 16 амфора	Украшено 12: крст, јабука, полумјесец, стилизоване биљке...	Неодређен
Побуђе	6	Стубови	Нема украса	Неодређен
Поповићи	15	4 плоче 1 сандук 1 сљемењак 5 стубова 4 амфоре	Украшено 8: јабука, полумјесец, круг...	Неодређен
Радељевац	18	4 плоче 2 сандука 12 стубова	Украшено 4: крст, биљне стилизације, човјек који држи крст...	Неодређен
Тегаре	9	6 сандука 3 стуба	Нема украса	Неодређен
Факовићи	5	4 сандука 1 сљемењак	Нема украса	З-И
Хрнцићи (изнад села)	27	6 плоча 3 сљемењака 18 стубова	Украшено 9: љиљан, спирална лозица, крст, јабука, полумјесец, човјек...	СЗ-ЈИ З-И
Хрнцићи (поток Ваган)	8	Стубови	Украшен 1: спирале и розете	З-И
Чолаковићи	3	1 сљемењак 2 стуба	Украшено 2: јабука, полумјесец, крст, копље...	З-И

Табела 30. Стећци општине Власеница

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Власеница (Мраморје)	12	2 сандука 4 сљемењака 6 стубова	Нема украса	З-И
Власеница (Раван-Градина)	19	2 сандука 15 сљемењака 2 стуба	Украшена 4: мач са шаком, полумјесец, кружни вијенац	З-И С-Ј
Власеница (Хум)	7	2 сандука 4 сљемењака 1 стуб	Нема украса	З-И
Власеница (код старе цамије)	7	Сандуци	Нема украса	Помјерани

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Горњи Залуковик (код Православног гробља)	80	49 сандука 25 сљемењака 6 стубова	Украшено 5: мач, полумјесец, биљне стилизације, јабука...	З-И С-Ј
Горњи Залуковик (на пошумљеној коси код пута)	40	20 сандука 17 сљемењака 3 стуба	Украшено 6: спирале, крст, мач	З-И
Горњи Залуковик (150 m изнад гробља)	17	3 сандука 14 сљемењака	Нема украса	З-И С-Ј
Горњи Залуковик (Раван)	16	2 плоче 3 сандука 10 сљемењака 1 стуб	Нема украса	СЗ-ЈИ
Горњи Залуковик (кота 705)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Горњи Залуковик (500 m сјеверно од коте 705)	5	3 сандука 2 сљемењака	Украшен 1 сљемењак: полумјесец	С-Ј
Грабовица (Гарићи)	17	5 сандука 12 сљемењака	Нема украса	З-И С-Ј
Грабовица (Целепи)	12	6 сандука 6 сљемењака	Нема украса	З-И
Ђурићи (Вис)	5	3 плоче 2 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Ђурићи (Подвис)	6	1 плоча 1 сандук 4 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Јасен	6	2 плоче 4 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Кљештани (изнад села према Туралићима)	2	2 сљемењака	Нема украса	З-И
Кљештани (Чифутско гробље)	72	47 сандука 19 сљемењака 6 стубова	Украшена 2: полумјесец, мач, пластична врпца	З-И С-Ј
Куљанчићи (Вакуф)	23	10 сандука 9 сљемењака 4 стуба	Украшено 5: кола испод винограда, паралелна ребра, полумјесец	З-И
Куљанчићи (Осоје)	58	12 сандука 39 сљемењака 7 стубова	Украшено 5: полумјесец, буздован...	З-И
Кусељ	6	6 сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Мишари (Мераја)	34	12 сандука 15 сљемењака 7 стубова	Украшена 4: богата биљна стилизиција са гроздовима, полумјесец, обична бордура...	З-И С-Ј
Мишари (Мраморје)	23	10 сандука 9 сљемењака 4 стуба	Украшена 3: мач и полумјесец	З-И С-Ј
Мршићи (Мршића Брдо)	7	2 сандука 5 сљемењака	Украшен 1 сљемењак: љиљан и натпис да је ту сахрањен златар Дивац	З-И С-Ј
Плакаловићи	34	2 плоче 5 сандука 10 сљемењака 17 стубов	Украшено: 1 стуб са крстом и спиралом	З-И
Софићи (Џемат)	1	Сљемењак	Нема украса	Помјеран
Табана	1	Сљемењак	Срп и крст	З-И

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Туралићи	45	37 сандука 8 сљемењака	Нема украса	З-И С-Ј
Церска (Мусићи)	24	1 сандук 6 сљемењака 17 стубова	Украсено 4: стилизован крст, биљке, полумјесец...	З-И
Церска (Преседо I)	54	2 сандука 7 сљемењака 45 стубова	Украсено 7: лоза, грозд, крст, стилизовани крст, рука, полумјесец, розете...	З-И
Церска (Преседо II)	14	Сви у облику стубова	Нема украса	З-И
Церска (Церанско брдо)	88	14 сандука 21 сљеменик 53 стуба 32 дијела стубова	Украсено 11: крст, полумјесец, пластична ребра	З-И
Шадићи (Баре)	10	1 плоча 4 сандука 4 сљемењака 1 стуб	Нема украса	Неодређен
Шадићи (Вијенац)	29	8 плоча 1 сандук 11 сљемењака 9 стубова	Нема украса	Неодређен

Табела 31. Стећци општине Зворник

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Аскићи (Коса)	15	Сљемењаци	Украсен 1: крст	Неодређен
Бошковићи (Мраморје)	6	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Бошковићи (2 km прије Анђелића)	42	4 плоче 6 сандука 14 сљемењака 14 стубова 4 амфорна камена	Украсено 3: тордирана врпца, биљна стилизација са спиралом и гроздовима	З-И
Бошковићи (Поље)	39	13 плоча 24 сљемењака 2 стуба	Нема украса	З-И СИ-ЈЗ
Брда	10	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Глумина (Мраморје)	38	3 сљемењака 35 стубова	Нема украса	З-И
Глимина (Кордуни)	15	2 сљемењака 13 стубова	Украсено 4: розете, биљне стилизације, полумјесец, мач...	З-И
Грбавица (Нишићи)	3	1 плоча 2 сљемењака	Нема украса	З-И
Грбавица (Видин)	5	1 сљемењак 4 стуба	Нема украса	Неодређен
Грбавица (Хоцићи)	1	Сљемењак	Нема украса	З-И

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Грбавица (Мачкуша)	6	5 сљемењака 1 стуб	Нема украса	З-И
Грбавци (Тодоровића гај)	8	Стубови	Нема украса	З-И С-Ј
Грбавица (Мраморје)	1	Сљемењак	Нема украса	З-И
Доњи Балковићи (Православно гробље)	4	2 сљемењака 2 стуба	Нема украса	Неодређен
Доњи Балковићи (Мраморје)	5	1 плоча 3 сљеменака 1 стуб	Нема украса	З-И
Доњи Балковићи (Клиса)	2	1 сљемењак 1 стуб	Нема украса	Неодређен
Доњи Бањковићи (код чесме)	1	Сљемењак	Украшен 1: стилизована биљка, спирала, розете, грозд	Неодређен
Засеок (код пута у селу)	2	Стубови	Украшена 2: копље, натпис и име Брајо Тврдојевић	Неодређен
Засеок (Мраморје)	3	1 сљемењак 2 стуба	Нема украса	Неодређен
Јајићи (Пасији гроб)	32	12 плоча 20 сљемењака	Нема украса	З-И
Јардан	3	Стубови	Украшен 1: биљна стилизација са спиралом и розетом	Неодређен
Јасеница	10	7 сандука 3 сљемењака	Украшена 2: аркаде и биљна стилизација са гроздовима	Неодређен
Јусићи (Бегова њива)	2	1 сандук 1 стуб	Нема украса	Неодређен
Јусићи (Главица)	201	11 сљемењака 190 стубова	Украшен 1: сљемењак са кружним вјенцем и спиралама	З-И
Калудрани (Главица)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Калудрани (Пут за Козлук)	8	Стубови	Нема украса	Неодређен
Китовина (Мраморје)	22	6 сандука 9 сљемењака 6 стубова 1 амфора	Украшена 2: биљна стилизација са спиралама и гроздовима	З-И
Китовина (Округлић)	2	Плоча	Нема украса	С-Ј
Козлук (Римско гробље)	3	1 плоча 2 сљемењака	Украшен 1: сљемењак, украс није забиљежен	З-И
Козлук (двориште Ибра Мемишевића)	1	Сљемењак	Украшен спирале са гроздом и аркадама	Неодређен
Козлук (њива Милорада Јовића)	8	Сандук	Нема украса	Неодређен
Козлук (двориште Хасе Мешанагића)	8	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Козлук (Лугови)	3	1 сандук 2 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Крижевићи (Сеферовићи)	60	1 плоча 25 сљемењака 34 стуба	Украшено 6: крстови, биљне стилизације, розете...	З-И
Крижевићи (Влашки пут)	5	1 плоча 4 сљемењака	Украшен 1: непознат украс	Неодређен

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Кучић Кула (Главица)	30	2 сљемењака 28 стубова	Нема украса	З-И
Малешевићи (јужно од кућа)	4	2 сљемењака 2 стуба	Украшено 3: биљна стилизиција са спиралама, гроздовима и розетама	З-И
Малешевићи (Убјенац)	3	2 сандука 1 стуб	Нема украса само натпис који помиње Бољака	Неодређен
Малешевићи (шума испод села)	12	4 сљемењака 8 стубова	Украшен 1: мотив полумјесеца	З-И
Пађине	2	1 сљемењак 1 стуб	Нема украса	Неодређен
Паргани (Мраморје-Гај)	58	41 сљемењак 17 стубова	Украшено 4: биљна стилизиција, розете, гроздови...	З-И
Растошница (Херићи)	6	Сандук	Нема украса	З-И
Растошница (Хере)	10	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Растошница (брдо Мрамор)	38	12 сандука 10 стубова 16 фрагмената стубова	Нема украса	З-И
Сапна	22	3 плоче 12 сљемењака 7 стубова	Нема украса	З-И
Скочић (куће Милошевића)	12	7 сандука 4 сљемењака 1 стуб	Украшено 2: биљна стилизиција, спирала, розете...	З-И
Скочић (Буложани)	7	3 сандука 2 сљемењака 2 стуба	Украшен 1: двострука спирала, розете...	З-И
Гувно	2	Стубови	Нема украса	Неодређен
Шетићи (Православно гробље)	4	1 сљемењак 3 стуба	Украшен 1: стилизована биљка, розете, гроздови...	З-И
Шетићи (Муслиманско гробље)	2	Сљемењаци	Украшен 1: стилизована биљка са спиралом и розетом	Неодређен

Табела 32. Стећци општине Милићи

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Витићи	3	сандук	Нема украса	Неодређен
Вишњица	114	сандук	Непознато	Неодређен
Врсиње (Бегина заглавица)	17	10 плоча 7 сљемењака	Украшен 1: полумјесец	Неодређен
Врсиње (Јатина-Долице)	44	4 плоче 6 сандука 30 сљемењака 4 стуба	Нема украса	Неодређен

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Вуковићи (Мраморје)	31	5 плоча 8 сандука 18 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Горњи Залуковик (у шуми Ђурића)	7	1 плоча 1 сандук 4 сљемењака 1 стуб	Нема украса	С-Ј
Горњи Залуковик (основна школа)	17	9 сандука 8 сљемењака	Украшен 1: рука са мачем	З-И С-Ј
Заклопача	12	3 сандука 2 сљемењака 7 стубова	Нема украса	З-И
Јермићи	28	сандук	Нема украса	Неодређен
Копривно	14	сандук	Нема украса	Неодређен
Костићи	11	сандук	Нема украса	Неодређен
Крајчиновићи	17	6 сандука 10 сљемењака 1 стуб	Нема украса	Неодређен
Лукићи	37	3 плоче 8 сандука 25 сљемењака 1 стуб	Нема украса	З-И С-Ј
Лукићи (Врановина)	10	Сандука	Нема украса	Неодређен
Лукићи (куће Ђурића)	7	Сљемењаци	Нема украса	СЗ-ЈИ
Лукићи (њива Лучица)	17	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Подгора	12	7 сандука 5 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Помол	24	4 плоче 10 сандука 10 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Роваши	10	2 сљемењака 8 стубова	Украшена 2: полумјесец, крст, розете	З-И
Рупово Брдо	17	сандук	Нема украса	Неодређен
Тољевићи	14	сандук	Нема украса	Неодређен
Додатак: По подацима учитеља из основних школа на простору данашњих општина Власенице и Миљића постоји још 345 стећака (23 плоче, 207 сандука, 57 сљемењака и 58 стубова)				

Табела 33. Стећци општине Сребреница

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Бастановине	48	35 сандука 7 сљемењака 6 стубова	Украшен 1: мотив полумјесеца	З-И
Билег	1	Сљемењак	Украшен мотивом сунца	Неодређен
Буљакковићи	10	Помјерени и уграђени	-//-	-//-
Гостиљ	38	3 плоче 16 сандука 17 сљемењака 2 стуба	Украшена 2: човјек и мач	Неодређен
Ђурђевац	6	1 сандук 4 сљемењака 1 стуб	Украшени 3: полумјесец, розета, лук, мач и име Дабижим Марковић	З-И

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Згуња (испод села код ријеке)	8	1 плоча 5 сандука 1 сљемењак 1 стуб	Украшен 1 стуб: розета и штап, натпис за крстјанина Остоју	3-И С-3
Згуња (300 m западно од претходне уз ријеку)	9	6 сандука 1 сљемењак 2 стуба	Нема украса	3-И С-Ј
Карачићи (Цура)	27	21 сандук 4 сљемењака 2 стуба	Нема украса	3-И
Карачић (брдо Грагир)	5	3 сандука 2 дијела сандука	Нема украса	3-И
Клотјевац (код основне школе)	54	18 плоча 25 сандука 7 сљемењака 4 стуба	Украшено 5: јабука, полумјесец, тролиста лоза...	3-И
Клотјевац (Бабајићи)	35	1 плоча 26 сандука 5 сљемењака 3 амфоре	Украшено 3: Низови кружница, лежећа мушка фигура, полумјесец...	3-И
Кнезови	20	Сандук	Нема украса	3-И
Кутузери	23	18 сандука 5 сљемењака	Украшен 1: рука са мачем и ребро	3-И
Лубнице	27	9 сандука 18 сљемењака	Украшен 1: мотив крста	3-И
Љесковик (Мраморје)	18	3 сандука 15 сљемењака	Нема украса	3-И С-Ј
Љесковик (Марковићи)	4	1 сандук 3 сљемењака	Украшен 1: крст	3-И С-Ј
Ораховица (код пута за Сребреницу)	30	26 сандука 1 сљемењак 3 стуба	Нема украса	3-И
Ораховац (400 m западно-Голи бријег)	10	Сандук	Нема украса	3-И
Ораховац (Игриште)	23	10 сандука 13 сљемењака	Нема украса	3-И
Палез	10	5 сандука 5 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Петрича	5	Сандук	Нема украса	Неодређен
Пећишта	2	Сљемењаци	Нема украса	3-И
Подравно	10	Сандук	Украшен 1: полумјесец, розете...	Неодређен
Познановићи	40	9 плоча 8 сандука 16 сљемењака 7 стубова	Нема украса	Неодређен
Поточари (брежуљак Грачић)	20	7 сандука 1 сљемењак 12 стубова	Нема украса	3-И
Поточари (Будак)	5	1 сандук 4 фрагмента	Нема украса	Неодређен
Пољак (Гај)	44	3 плоче 12 сандука 29 сљемењака	Нема украса	3-И

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Пољак (Коса)	13	Сандук	Нема украса	Неодређен
Прибићевац	23	16 сандука 7 сљемењака	Украшен 1: круг (сунце)	Неодређен
Ридић	19	9 сандука 10 сљемењака	Украшен 1: розете у вијенцу	З-И С-Ј
Скендеровићи	1	Сљемењак	Украшен мотивом круга (сунце)	Неодређен
Сребреница (уз Хаџи-Селманову џамију)	1	Сандук	Нема украса	Неодређен
Сребреница (брдо Бојна)	5	3 сандука 2 сљемењака	Украшен 1: мач и двије спирале	З-И С-Ј
Сребреница (брдо Рецел)	4	Сандук	Украшен 1: сабља, рука, полумјесец, розета..	З-И С-Ј
Сребреница (Софре)	11	8 сандука 3 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Староглавица	18	8 сандука 10 сљемењака	Украшено 2: људске фигуре, мач, лук са стријелом..	СЗ-ЈИ
Сулице (Камење)	21	15 сандука 6 сљемењака	Нема украса	З-И С-Ј
Сулице (Витез)	6	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Сућеска	52	31 сандук 3 сљемењака 18 стубова	Украшена 2: пас, стабло, рука, тордирана врпца, јабука	З-И СЗ-ЈИ
Трубар	5	Сљемењаци	Украшен 1: мотив розете у двоструком вијенцу	З-И С-Ј
Урисићи	70	60 сандука 10 сљемењак	Украшен 1: мотив розете	З-И
Фојхар	32	4 плоче 18 сандука 10 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Црвица	1	Сандук	Нема украса	Неодређен

Табела 34. Стећци општине Шековићи

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Башићи	4	Сандуци	Нема украса	З-И
Бетањ (Пискавице)	10	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Бечани (Пола стијене)	179	8 плоча 41 сандук 40 сљемењака 90 стубова	Украшена 4: двострука спирала, стилизовани крст, мач..	З-И С-Ј
Бечани (Кланац)	4	2 сљемењака 2 стуба	Нема украса	З-И
Бобари (Долови)	6	1 сандук 5 сљемењака	Нема украса	С-Ј
Бобари (Вис)	4	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Врело (Рудишта)	28	19 сандука 3 сљемењака 6 стубова	Нема украса	З-И
Врело (башта Ружевића)	21	11 сандука 10 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Врело (Главица)	2	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Врело (Подкиће)	8	Сандуци	Нема украса	Неодређен
Вучевица (Гај)	6	3 плоче 2 сљемењака 1 стуб	Нема украса	З-И
Дубачкићи	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Жиоци	31	3 сандука 10 сљемењака 18 стубова	Украшен 1: турнир са соколом и женом, полумјесец, розета, мач	З-И
Јаковице	32	2 плоче 15 сандука 15 сљемењака	Украшена 3: полумјесец, тордирани кружни вијенац, мач, коњаник	З-И С-Ј
Јокићи (Мраморје)	3	1 плоча 1 сандук 1 сљемењак	Нема украса	Неодређен
Јокићи (брдо Ковињ)	9	4 плоче 5 сљемењака	Нема украса	Неодређен
Кикићи (Мраморје)	35	1 плоча 4 сандука 9 сљемењака 21 стуб	Украшено 7: цик-цак фризови, розета, полумјесец, мач, турнир са соколом	З-И С-З
Кикићи (Бријег)	32	Сљемењаци	Украшен 1: обична врпца	З-И С-Ј
Лемино Брдо	8	Сандук	Украшен 1: рука до изнад лакта	Неодређен
Марјановићи	7	1 плоча 5 сандука 1 сљемењак	Нема украса	Неодређен
Марковићи (Бубањ)	28	27 сљемењака 1 стуб	Украшена 2: полумјесец и мачеви	З-И
Марковићи (Мељен)	10	Сљемењаци	Украшена 2: двострука спирала и обична врпца	З-И
Миловановићи	14	11 сандука 3 сљемењака	Нема украса	З-И
Павловићи	8	1 сандук 7 стубова	Нема украса	З-И
Папраћа	5	Сандук	Украшена 3: мачеви и урезана линија	Неодређен
Плазачће (код ријеке)	4	Сљемењаци	Украшен 1: мач и рука са мачем	З-И
Плазаче (пуг за Трново)	13	3 сандука 10 сљемењака	Нема украса	З-И С-З
Поповићи	7	Сљемењаци	Украшен 1: полумјесец и буздован	З-И
Рогојевина	32	3 плоче 15 сандука 14 сљемењака	Нема украса	Неодређен

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Селиште (Луке)	10	Стубови	Нема украса	Неодређен
Стрмица (Мраморје поље)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Стрмица (Испод брда Градина)	37	27 плоча 4 сљемењака 6 стубова	Украшено 3: полумјесец и розете	З-И С-Ј
Сушић	10	Стубови	Нема украса	Неодређен
Тепе (пут ка Шековићима)	70	40 сандука 30 стубова	Украшен 1: полумјесец	З-И
Тепен (100 m сјеверно од претходне)	1	Сандук	Украшен нејасним натписом	Неодрђен
Тришићи	17	Стубови	Нема украса	З-И
Трново (Глишићи и Тодићи)	29	6 сандука 23 сљемењака	Украшено 3: мач, розета са дршком, пластична ребра	З-И
Трново (Код Хаџића)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И С-Ј
Трнови (испод Тодића)	4	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Трново (400 m западно од Хаџића)	15	Сљемењаци	Нема украса	Неодређен
Тупанари (Кованлук)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Тупанари (Крчевина)	42	14 плоча 1 сандук 20 сљемењака 7 стубова	Украшена 2: полумјесец	З-И
Тупанари (Подкућа)	5	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Тупанари (Барице)	17	2 плоче 2 сандука 9 сљемењака 4 стуба	Нема украса	Неодређен
Удбина	20	Стубови	Украшена 2: стилизована биљка, двострука спирала са розетом, стабљиком и гроздовима	З-И
Чанићи	34	5 сандука 21 сљемењак 8 стубова	Украшена 2: полумјесец, штап	З-И С-Ј
Шековићи (Милово поље)	3	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Шековићи (Караула)	10	1 сандук 7 сљемењака 2 стуба	Украшен 1: полумјесец и кружни вјенчићи	З-И С-Ј

Табела 35. Стећци општине Осмаци

Локалитет	Број	Облик	Украси	Смјер
Шехер Српски (куће Стојановића)	3	Сљемењаци	Биљне стилизације, врпце, гроздови, розете	З-И
Шехер Српски (куће Пелемиша)	1	Сандук	Нема украса	З-И
Сајтовина (Куће Јањића)	2	Сљемењаци	Нема украса	З-И
Жаркуља (куће Рибича)	70	17 сандука 19 сљемењака 34 стуба	Украшено 5: биљне стилизације, спирала са крстом, крст, представа крова са шиндром...	С-Ј З-И

Табела 36. Збирна табела стећака за општине регије Бинач

Општина	Укупно	Сандук	Сљемењак	Стуб	Плоча	Амфоре	Украшено
Братунац	1101	306	135	573	62	25	101
Власеница	795	248	298	230	19	-	60
Зворник	776	57	261	411	43	4	39
Милићи	463	259	145	27	32	-	4
Осмаци	76	18	24	34	-	-	76
Сребреница	814	467	238	57	47	5	31
Шековићи	851	215	329	242	65	-	36
Укупно	4 876	1 570	1 430	1 574	268	34	347

Биографија

Видомир Обрадовић је рођен 21.2. 1963. године у Соколовићима, општина Соколац. Основну школу је завршио у Соколовићима, а гимназију у Сокоцу. Након одслужења војног рока уписао се на Природно-математички факултет у Сарајеву, Одсјек за географију, гдје је у року дипломирао 1987. г. одбраном дипломског рада „Топонимија општине Соколац“. Након одбране дипломског рада добио је пи-

смене препоруке од Комисије за одбрану дипломског рада за упис на постдипломске студије (проф. др Наталија Мاستило и проф. др Милош Мишковић). По завршетку факултета радио је у Основној школи „Петар Докић“ у Сарајеву, у Средњошколском машинском центру у Подгорици, а од почетка рата био је војно ангажован и распоређен на рад у школи у виду војне радне обавезе у Власеници и Шековићима.

У Бањалуци уписује постдипломске студије и 2006. г. је одбранио магистарски рад под насловом „Економско-географске одлике општине Власеница са посебним освртом на развој туризма“. Од оснивања Филозофског факултета на Палама и Одсјека за географију и Природно-математичког факултета у Бањалуци, као власник туристичке агенције „Орион турс“ из Власенице, сваке године је обављао теренску практичну наставу на поменутиим факултетима. На Филозофском факултету на Палама је био у два сазива члан Савјета факултета од 2000. до 2004. године.

Од 1992. је настањен у Власеници и ту живи са супругом и двоје дјеце. Од 1994. г. власник је и директор туристичког предузећа Орион. Био је ангажован у општини Власеница и већини општина Бирча у изради пројеката из области туризма и заштите животне средине. Такође је био иницијатор и вођа пројекта серијала ТВ емисија „Легенде и стари градови Бирча“. Четири године је у оквиру своје туристичке агенције управљао предузећем „Звијезда“ у Власеници у чијем је

саставу Ски-центар Игриште, хотелско предузеће „Панорама“ и Спортско-рекреативни центар „Језеро“. Аутор је неколико радова објављених на Природно-математичком факултету у Баљалуци. Такође је аутор неколико пројектних апликација и пројеката за општине Власеница, Шековићи, Соколац и Рогатица.

Објављени радови:

-*Систем туристичких потенцијала општине Власеница*, Географско друштво Републике Српске, Гласник, Бањалука, 2008.

-*Манастир Ловница*, Српске земље и свијет, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2009.

-*Манастир Сасе*, Српске земље и свијет, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2009.

-*Путовање на Свету Гору*, Глас Истока, часопис за науку, умјетност, књижевност и друштвени живот, Источно Сарајево, 2012.

-*Етнолошке одлике регије Бинач*, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2013.

-Пише стручне чланке за лист „Благовјесник“ и „Српске шуме“

Учесник је у изради пројеката:

-Стратегија развоја општине Власеница

-Могућности развоја еко и етно-туризма општине Шековићи

-Израда туристичке карте општине Власеница

-Израда Стратегије развоја туризма општине Власеница

-Хидрометеоролошка станица општине Рогатица

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани

Владимир Драговић

Број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Природне и антропогенне вредности и функције
развоја туризма на територији регије Бирач

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у дијеловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Владимир Драговић

Прилог 2.

Изјава о истовјетности штампане и електронске

верзије докторског рада

Име и презиме аутора

Видомир Обрадовић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада

Природне и антропогене вриједности у

функцији развоја туризма на примјеру регије Београд

Ментор

Проф. др Сиван М. Станковић, професор emeritus

Потписани

Видомир Обрадовић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истовјетна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и мјесто рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

Видомир Обрадовић

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Примарне и секундарне вредности и функције развоја туризма на територији регије Сирач

која је моје ауторско дјело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство - некомерцијално - без прераде

4. Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима

5. Ауторство - без прераде

6. Ауторство - дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис

лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

Владимир Драговић